

UNİVERSİTEYA BİNGOLİ
ENSTİTUYA ZONUNÊ GANIYAN
QISIMÊ EDEBİYAT U ZONÊ ZAZAKİ

Tezê Lisansê Berzi

ELEVİYANÊ ZAZAUNÊ DÊRSİMÎ DE İTİQAT U RİTUELİ

Hıdır SÖNMEZ

181301101

Şormend

Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ

BİNGÖL - 2020

T.C
BİNGÖL ÜNİVERSİTESİ
YAŞAYAN DİLLER ENSTİTÜSÜ
ZAZA DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI

Yüksek Lisans Tezi

DERSİM ZAZA ALEVİLERİNDE İNANÇ VE RİTÜELLER

Hıdır SÖNMEZ

181301101

Danışman

Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ

BİNGÖL - 2020

TEZ ONAY SAYFASI

Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Müdürlüğüne

Eleviyanê Zazaunê Dêrsımı de İtiqat u Ritueli isimli bu çalışma, jürimiz tarafından Zaza Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalında Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Jürisi Üyeleri (Unvanı, Adı ve Soyadı)

Başkan (Danışman) : İmza:

Üye : İmza:

Üye : İmza:

ONAY

Bu Tez, Bingöl Üniversitesi Yaşayan Diller Enstitüsü Yönetim Kurulunun/...../2020 tarih ve sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Doç. Dr. Abdulnasır SÜT

Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİK BİLDİRİMİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım *Eleviyanê Zazaunê Dêrsımı de İtiqat u Ritueli* adlı çalışmanın öneri aşamasından sonuçlanmasına kadar geçen süreçte bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle uyduğumu, tez içindeki tüm bilgileri bilimsel ahlak ve gelenek çerçevesinde elde ettiğimi, tez yazım kurallarına uygun olarak hazırladığım bu çalışmamda doğrudan veya dolaylı olarak yaptığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu beyan ederim.

... / ... / 2020

Hıdır SÖNMEZ

ZERRE / TEDEY

KILMVATE	VIII
ÖZET	IX
ABSTRACT	X
QESÊ VERÎ	XI
KILMEKÎ	XII
FOTOGRAFÎ U XERÎTAYÎ	XIII
DESTPÊK	1
Fêl u Armancê Gurenaîşî	2
Muhimênia Gurenaîşî	2
Çerçewê Gurenaîşî	3
Çımê Ni Gurenaîşî	3
DERHEQA ZAZAY: KAMÎYE, ZON U ÎTIQAT	4
Kamiye	4
Welat u Nifisê Zazay	6
Zon	7
Din u Îtiqat	8

QISIMO JÜYÎN

1. ÎTIQAT	10
1.1 Eleviyêni	10
1.2 Ra a Heqî	13
1.3 Heq-Mihemed-Êli	19
1.4 Hz. Êli	21
1.5 Ana Fatîma	22
1.6 Des u Dî Îmami	23
1.7 Însono Kamil	25
1.8 Seyidêni	25
1.9 Wuzagî	27
1.9.1 Bomosîr	28

1.9.2 Kures	31
1.9.3 Fırına Bağını	32
1.9.4 Hêkata Bomosır u Kureşi	34
1.10 İtîqatê Raê Heqî de Xızır	36
1.10.1 Raê Heqî de Caê Xızırî	37
1.10.2 Dêrsım de Mekanê Xızırî	39
1.11 Mitolojiyê Jiaru	40
1.11.1 Duzgın Bava	41
1.11.2 Muzır Bava	46
1.11.3 Golê Çetu	50
1.11.4 Jiara Ana Fatıma	51
1.11.5 Lınga Dundile	53
1.12 Çımunê Mısyoneru ve Gêrayeu ra İtîqatê Dêrsimî	55
1.12.1 G. Dunmore (1857)	55
1.12.2 J.G. Taylor (1866)	56
1.12.3 Otto Blau (1862)	57
1.12.4 L. Molyneux Seel (1914)	58
1.12.5 Henry H. Riggs (1911)	60
1.13 İtîqatê Dersimî u Zazakî Sero Têsirê Asimilasyoni	61

QISIMO DIYÎN

2. RÎTUELÎ	68
2.1 Mısayivêni	68
2.2 Cemê Qalxeru	71
2.3 Cem	75
2.4 Noletme Biyaene	82
2.5 Khal Gağan	84
2.5.1 Khalık u Fatık	85
2.5.2 Bıçıka Gağani	88
2.6 Howtemali	91
2.6.1 Qerê Çarseme	91
2.6.2 Howtemalo Qız	92
2.6.3 Newê Marte	93
2.6.4 Howtemalo Pıl	94
2.7 Roze	95
2.7.1 Rozê Xızırî	96
2.7.2 Rozê Des u Dı İmamı	98
2.7.2.1 Germia İmamı	101

2.8 Qırvan -----	102
2.9 Kılâmê Heqiye -----	104
2.9.1 Beyita Jiaru -----	104
2.9.2 Xızıro Xeylaşi -----	105
2.9.3 Perda Bava Dılı -----	106
2.9.4 Kemerê Duzgini -----	106
2.9.5 Beyita Semay -----	107
2.9.6 Perda Xızırı -----	109
2.9.7 Ha Wairo -----	109
2.9.8 Cemê Qalxeru (Perda Bakılı) -----	111
2.9.9 Pirê Mı Êli -----	112
2.9.10 Beyita Duzgini -----	113
2.10 Gulvangi -----	114
2.10.1 Gulvangê Qırvani -----	115
2.10.2 Gulvangê Jiaru -----	115
2.10.3 Gulvangê Mısayıvêni -----	117
2.10.4 Gulvangê Cemi -----	118
2.10.5 Gulvangê More Bırnaişı -----	119
2.10.6 Gulvangê Meyit Wedardaêne -----	122
2.10.7 Gulvangê Çıralığı -----	128
2.10.8 Gulvangê Loqmê Xızırı -----	129
2.10.9 Gulvangê Cemê Xızırı -----	130
2.10.10 Gulvangê Niyazê Xızırı -----	131
2.11 Düyey -----	132
2.11.1 Düya Rozê Des u Dı İmamu -----	132
2.11.2 Düya Sıfrey -----	132
2.11.3 Düya Roza Bazare -----	133
2.11.4 Düya Wairê Çêyi -----	133
2.11.5 Düya Çêyi -----	134
2.11.6 Düya Tiji -----	134
2.11.7 Sodr Venga Heqi Daêne -----	135
2.11.8 Heqi rê Mımte Kerdene -----	141
2.11.9 Düya Xêrê Merdu -----	142
2.11.10 Düya Hewni -----	142

QISIMO HİREYİN

3. TAÊ ADET U TORÊ DÊRSİMİ -----	143
3.1 Rituelê Cınaza -----	143
3.2 Zewez -----	145
3.2.1 Emrê Heqi Dekernaene -----	145

3.2.2 Veyve-----	146
3.3 Kewrayêni -----	147
PEYNIYE-----	150
ÇIMEY-----	152
MORDEME KE TEY QESEY BÎYÊ-----	159

KILMVATE

No tez Eleviyanê Zazaunê Dêrsimi de Îtîqat u Ritueli sero amo nostêne. Çımê na guriayişiê bîngey, kultîro/zagono eve vate u rituelê Eleviyanê. Virê kulturê Eleviyano eve vatey, çımeyê referansê Eleviyêniyo. Wuzağunê Elevivanê Dêrsimi hetê kulturê itîqatê ebe vateyi muhime. Sayiya pirunê ni wuzağu itîqat u kulturê vatêyê Eleviyêni az ve az amo, reşto na rozê.

Tez de qısmê jüyine de; unsırunê teoloji u doktrinê Eleviyêni sero vındino. Na qısm de Raa Heqi, Wuzağê Eleviyani, mitolojiyê jiaru, Îtîqatê Dêrsimi u Zazaki sero têsirê asimilasyoni ve raporê ke misyoneru Dêrsım sero nostê qalê inu beno.

Qısmê dıyine de; rituelunê Îtîqatê Dêrsimi sero vındino. Düyeyi, gulvangi u beyite ke Dêrsım ra amê arêdayışı inu ra taê nimuneyi na qısm de noşiyê.

Qısmê hireyine de; taê adet u torê Dêrsimi ca cenê.

Qısmê peyniye de ki; çıyo ke na gurê teji ra vejıyo meydan qalê inu biyo.

Çekuyê Muhimi: Raa Heqi, Dêrsım, Zazaki, Eleviyêni, Rituel

ÖZET

Bu tez çalışması Alevi ocaklarının merkezi kabul edilen Dersim’de anadili Zazaca olan Alevilerin inanç ve ritüellerine odaklanmaktadır. Bu çalışmanın temel referans kaynakları Alevi sözlü kültürü ve ritüelleridir. Alevi sözlü kültür hafızası Aleviliğin en önemli referans kaynağıdır. Tunceli (Dersim)’deki Alevi ocakları da bu sözlü inanç kültürünün taşıyıcısı ve aktarıcısıdır.

Tezin birinci bölümünde; Alevi teolojisi ve öğretisini oluşturan inanç unsurları ele alınmıştır. Bu bölümde Raa Heqi (Hak Yolu / Alevilik) inancını oluşturan unsurlara, Alevi Ocaklarına, ziyaretlerin mitolojisine, inançtaki kırılma dönemlerine ve yabancı misyonerlerin Dersim Aleviliği hakkındaki raporlarına yer verilmiştir.

Tezin ikinci bölümünde; Tunceli (Dersim)’e özgün inanç ritüelleri, oruç ve cem ibadeti ile Zazaca dua, gülbank ve deyiş örneklerine yer verilmiştir.

Tezin üçüncü bölümünde ise; Tunceli (Dersim)’deki bazı adet ve törelere yer verilmiştir.

Sonuç bölümünde ise tez çalışmasında elde edilen bulgulara yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Raa Heqi, Tunceli, Zazaca, Alevilik, Ritüel,

ABSTRACT

This thesis focuses on the beliefs and rituals of the Alevis, speaking Zaza language in Dersim, where is accepted as the centre of Alevi quarries. Main reference sources of this study are Alevi oral culture/tradition and rituals. Memory of Alevi oral culture is the most important source of Alevism. Alevi quarries in Dersim are the carrier and transmitter of this culture of oral belief.

In the first part of the thesis, the belief elements that make up the Alevi theology and doctrine are discussed. This part includes the elements that make up Raa Heqi belief, Alevi quarries, mythology of sacred places, period of fragmentation in faith, and reports by foreigner missionaries on Dersim Alevis.

In the second part of the thesis, belief rituals belonging to Dersim – including fasting, cem worship and Zaza language prayer in Dersim – and examples of “gulbenk” and sayings are examined.

The third part of the thesis includes some customs and ceremonies in Dersim.

In the conclusion, the findings obtained in the thesis study are stated.

Key Words: Raa Heqi, Dersim, Zaza Language, Alevism, Ritual

QESÊ VERÎ

Waştena na tezê ma uya ke, Zazaki de dokumanê kulturê itîqati eve vate, bara xo cı kerime. Serva na mesela, raşt a xo uya ke, azo kokım ke hona wairê merasê kulturiyo, gereke dinu de qesey kerdene bo. Çıke azo kokım bınê teşirê asimilasyoni, teşirê siyaseti nêkoto. Î werte na zon, kultur u itîqati de biye pıl, raa xo ramıta, vind nêkerda.

Ma serva tezê xo, seyidunê Dêrsımı de qesey kerd. Seyidi itîqat u kulturê xo çitur tarıf kenê, rituelê itîqati çıke, mana xo çıka? Cüavê ni persu ra gore ma tezê xo nost.

Şormendê mı qedırgıran Prof. Dr. Hasan ÇİFTÇİ, her waxt zanayisê xo mı de bare kerdı u pöşti dê mı, serva tezi raê mısne mı, xêyle candê xo gurê de esto. Ez cırê mıneta xo van, wes u war bo.

Serva pöştidariye sıfte maa u piyê mı, malımê mı Dr. Zülfü Selcan, Kemal Kahraman, Hawar Tornêcengi, akademisyen Murat Varol, olvozunê mı Ararat Halis, Sezai Demirbilek, Kadir Merkit u Ali Ekber Çalasın wes u war berê.

Mordemê ke zanayisê xo ma de kerdı vıla; piru, rayveru u anawu têdine rê mıneta xo ken. No tez eve qesey kerdene dinu ra noşıya, candê dinu tey zafo. Wes u war berê.

KILMEKİ

a.	Amor
are.	Aredaoğ
c.	Cild
ç.	Çape
çar.	Çarnoğ
e.e	Eyni eser
e.n.v	Esero ke namê viyeren
ed.	Editor
H.S	Hıdır Sönmez
km.	Kilometre
m.n.v	Maqaleo ke namê
M.R	Milat ra ravêri
M.T	Milat ra tepiya
n.n.	Notê nustoği
nia.	Niade
p.	Pelge
TR.	Tırki
t.y.l	Tezê lisanso berzi
uçb.	U çiyo bin

FOTOGRAFÎ U XERÎTAYÎ

Xerita-1: Xerita Zonê Zazaki

Xerita-2: Xerita Dêrsîmi

Xerita-3: Xerita Dêrsîmi (M.Seel)

Xerita-4: Suke ke tey Elevi cüyêne

Fotograf-1: Des u Dî Îmami

Fotograf-2: Jiara Wuzağa Bomosîri

Fotograf-3: Khela Bağîni

Fotograf-4: Kures ve Bomosîri ra

Fotograf-5: Koyê Duzgîn Bavay

Fotograf-6: Çimê Kemerê Duzgînî

Fotograf-7: Çimê Muzîr Bavay

Fotograf-8: Golê Çetu

Fotograf-9: Jiara Ana Fatîma

Fotograf-10: Lînga Dundîle

Fotograf-10: Seyidê Dêrsîmi

Fotograf-11: Bava Duzgînê Tasniye

DESTPÊK

Sokratesi vato ke heqiye nênoşina.¹ Ey ra gore, heqiye eve qalkerdişi fam bena. Sokrates ra gore inson eve qal kerdişi resêno heqiye, eve nostênê nêresêno. Coka Sokratesi, xo dîma metnê nostey nêverdê, mektev ronêno. Çike heqiye mektev de eve nostene ra nêmuşina. Sokrates meydan u bazarunê suku de, dewu de feteliyo, qız, pîl, xort, kokim nêvato têdine de qesey kerdo, qalê heqiye kerdo.

Eleviy ki, jê vatena Sokratesi qalê heqiye kenê. Înu ki nênosto. Nênostêne tercihê Eleviyuna. Naza de no manê mevejîyo; xevera Eleviyu nosta ra çînêbiyê, coka nênosto. Çike tarîx de her waxt nostey sero manipûlasyon biyo, o rira nostey rê guman nêbeno.

Kemal Kahramani ra gore ki; Eleviyu ki jê Sokratesi nênosto. “Eleviyu qalê heqiye kerdo coka nênosto. Pirunê Eleviyu ke cem gîreda vanê ke; “Ma qalê heqiye keme.” “Ma qalê wairê xo keme.” “Ma venga Heqî dame.” Coka cemê Eleviy rê “Cemê Heqiye” vajino, çike uza qalê heqiye beno, heqiye sero qese vajino. Ensturmanê Elevi qeseo, eve qesey qale heqiye keno.” (K.Kahraman)

Çıra honde sair u ozanê Eleviy estê? Dêma ke teolojiyê Eleviyêni ancax eve beyitu, lawîku pê vatey u qeydey (mûzik) yeno ra vatêne. Bîngê çîmeyanê Eleviyêni dîyeyê, gulvangê u beyitiyê. Doktrinê Eleviyêni ni çîmeyu sero mîşino.

‘Cemê ma cemê Dewrêşî

Veng damê to, eve sawda weşî

Hawarê ma de bêro Hostaê Serê Deşî²

Carê ma de bîreso Sûwariyê Phoşta Heşî³

¹ Melda Güngül, “Sokrates: Hakikatin peşinde bir fikir şövalyesi”,

<https://indigodergisi.com/2015/12/sokrates-hakikatin-pesinde-bir-fikir-sovalyesi-filozof-sokrates-kimdir-felsefe-tarihi/> 20.05.2020

² Bomosır.

³ Kures.

Misal na beyita manê çekuyanê ‘Hostaê Serê Deşi’ u ‘Süwariyê Phoşta Heşi’ mezaniyo, o waxt fam nêbo ke na beyite sê vana? Ma ki vamê ke serva raşt fam biyayişê Eleviyêni u Elevi gunê qaytê teolojiyo Elevi kerime. Teolojiyê Eleviyêni savano? Pir u musirê Eleviy qale çınay kenê?

Jü ki kultur, ibadet u rituelê Eleviyu esto. İbadetê Elevi çiko, teqwimê ibadeti çiko, qalê çınay keno, rituelê xo savanê, mana ni rituelu çika? Dêrsım de Eleviy çıra verva tij u asme, jiaru de dıyay kenê, çıra ninu jiargey vinenê, mana ninu çika?

Serva fam biyayişê Eleviyêni; gunê ma ni dı çiyu de niadime: Teolojiyê Eleviyêni: Doktrinê Eleviyêni eve hazar sero ke piri, musiri, insonê kamili, dewrêşi eve kulturê vatey resnenê talıvu. Ni çitur qalê Eleviyêni kenê, teoriye ninu çiko?

Rituelê Elevi: Eleviy çitur cüyenê, rituelê xo çikê, mana ni ritueli de se vano, çı tey esto?

Sarê Dêrsımı itıqatê xo çitur ardo ra zon, o çıyo de muhimo. Na tezi de cüavê ni persu sero vındino.

Fêl u Armancê Gurenaişi

Fêl u armancê na tezi nuyo ke, hetê itıqat u rituelu ra Eleviyênia Dêrsımı bêro saekerdene u xususiyetê xuyê xasi bêro arezekerdene.

Hetê hirê sevevu ra Eleviyênia Dêrsımı sero sayê kerdiş biyo: Sevevê jüine nuyo ke, merkezê wuzağunê Eleviu Dêrsım derê. Yê diyine, nıfıs ra gore, Elevi teyna Dêrsım de itıqatunê binu ra jêdêrê. Yê hirêine ki, mıntıqawa ke sero yena gurenaene, Eleviyê ucay Zazaki qesey kenê. Na semed ra guman beno ke na gure literaturi rê xızmeta hewle keno.

Muhimênia Gurenaişi

No gure, kulturê itıqat u rituelinê Eleviyanê Dêrsımı vezeno werte na rıra gureo de muhimo. Têsirê asimilasyoni ra kultur u itıqatê Zazayanê Eleviyani zerar diyo, xêyle çı ki biyo vindi. Lozımo ke ma dokumanê na kulturê itıqati u rituelu vejime werte. Çıke no merasê çand sey seruno, coka guriyaisê muhimo. Heto bin ra ki no tez itıqat u rituelunê Eleviyanê Zazayani sero tezo virêno noşıyo. Na het ra tez xeylê qıymetino.

Çerçewê Gurenaişi

Sındorê gurenaisê mıntıqa na tezi merkezê Dersimi Mamekiye, Pulemuriye u Qisleo. Aşirê ke ni cau de weşiya xo ramenê, zonê ninu Zazakiyo. Hetu bin ra ki wuzağê Bomosır u Kuresu na mıntıqa derê. Wuzağê ke na mıntıqa derê Zazaki qesey kenê, ibadetê xo ebe Zazaki kenê. Na tez de teyna wuzağunê Bomosıru u Kuresu sero vindino çike merkezê wuzağunê binu na mıntıqa de çino. Coka sındorê na gurey na mıntıqayê. Zanaîsê ke zerrê ni gurey derê ni cau de amê ardêne.

Na tez eve Zazakiyê Zımeş ra noşıyo.

Çımê Ni Gurenaişi

Na tez, sayê u rezkerdena literaturi u gurenayisê wari sero amo nostene. Serva roportaj pirunê Eleviyu de qesey biyo, inu ra eve usılê roportaji ra malımat cêriyo. Onca mordeme ke zonê, kultur u itıqatê Dêrsimi rınd zanenê, inu ra ki malımati amey arê kerdêne. Çıyo ke amo arêdaene tez de noşıyo. Usılê arêdaişi: arê dayişê mûlaqetunê têri, qeyde vengu u telefon de qesey kerdiş.

DERHEQA ZAZAY: KAMIYE, ZON U İTIQAT

Kamiye

Zazay jü sarê Îraniyo. Tarixê Zazayan zaf dewlemendiyo. Zazay Ariyan ra yenê. “Arya ya zi Ariya tarixê antiki de nameyê yew mîleti bi. Miletê Aryay teqriben serranê 2000 - 1500 Îsay ra Ver (Î.V.) de Miyanê Asya (ewro Qazaxıstan, verocê Rusya, Ozbekıstan, Qırğızıstan, u Tacikıstan) de cıwıyay bi.”⁴ Zazay Tırkiya de cüyenê. Serva Zazau jêdey çimey vanê ke Zazay zıme-yê Îrani ra eve barkerdışi amê Anadolıye, eve hazar serru ra jêdeo ke naza weşıya xo ramenê.⁵ Tarixê Zazau xêyle khano hama nênuşıyo. Taê doskari padıgas (idda) kenê ke, belgeyanê tarixi de namê Zazau vêreno ra.

“Çımeyanê arkaikan (demê veri) de namey Zaza est biyo. Çımeyanê Akadki, Aramki, Hititki, İbranki, Pekliki, Urartuki u arkaikanê binan de u tabletê inanê mîxi de, nuştêy And-Antik (Tewrate) de namey Zaza vêreno. Çımeyanê demê miyanêni (Çağo Miyanên) de aseno ke namey Zaza zey “Zavzan, Zuzan, Zazan” vêrdo.”⁶

Derheqa kokê Zazayan sero taê teori estê. Ninu ra jü ki teoriyê V. Minorskyo. Minorsky teoriyê⁷ Dımılı-Deylemi sero vındeno. Minorsky vano ke; 'Deylemiji khalikê Zazayanê. Deylemiji kutê wertê Kurdu şeyê zıme-yê Mezopotamya.'

Waxtê Dewleta Selçukî⁸ de secera Kureşî (1329) de ki namê Zazay vêreno ra. Secera Kureşî de Zaza talivê Kureşîyo. Secera de Arabki nia vajino: “*Tālib Mollā Banī*

⁴ https://diq.wikipedia.org/wiki/Tarixê_Zazayan-10.04.2020 10.04.2020.

⁵ İlyas Arslan, “Verbfunktionälitat und Ergavität in der Zaza- Sprache”, http://docserv.uniduesseldorf.de/servlets/DerivateServlet/Derivate39270/Arslan_Dissertation_Submit_Bib_A1.pdf Februar, 2016.

⁶ Yaşar Aratemür, “Arkaik Kaynaklardan Modern Kaynaklara Zazaca ve Zazalar”, I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Neşirxaneyê Universita Bingoli, Bingöl 2011, p. 227-246.

⁷ V. Minorsky, “Daylam”, Encyclopedia of Islam, c. 2, E. J. Brill, Leiden 1991, p. 193.

⁸ Tırki: *Anadolu Selçuklu Devleti*.

min qabila Zāzā. Qabila Zazay ra Molla Bani.”⁹ Namê Zazay arşivê Dewleta Osmani de ki esto.¹⁰

Dersimiji xorê Kirmanc, zonê xorê ki Kırmancki vanê. “Namê mîlete ma Kırmanco. Sarê teveri mara Zaza ki vanê. Kirmanc, Zaza, Dımılı ni tede ki namê mayê.” (D. Gerçek, S. M. Yıldız).

Namê kerdişê Zazay mıntıqa ve mıntıqa vurino. Taê cau de serva Zazay u zonê Zazay ni namey şıxulinê:

Zaza-Zazaki

Kirmanc-Kırmancki

Dımılı-Dımılki

Kırd-Kırdki

Ni namey têde namê Zazayanê. Zazayê ke mıntıqa Qoçgiriye, Tekman, Gole, Qers, Xarpêt u Çolig de cüyenê; xora Zaza, zonê xorê ki Zazaki vanê. İyê mıntıqa Dêrsım, Erzingan u Kığê cüyenê; xora Kirmanc, zonê xorê ki Kırmancki vanê. İyê ke mıntıqa Siverige, Çermige, Çüngüş u Gerger de cüyenê; xora Dımılı, zonê xorê Dımılki vanê. İyê ke mıntıqa Darahêni, Xani, Hazro u Piran de cüyenê; xora Kırd, zonê xorê ki Kırdki vanê.¹¹

Kokımê Dêrsımı Dımılı u Dımılki qewıl kenê. “Namê mao khan Dımiliyo, namê zonê ma ki Dımılkiyo.” (M. Yıldız, D. Gerçek). vanê. Çıxaşe ke ni namey mıntıqa ve mıntıqa bıvuriye ki zonê xo jüyo. Têde ki Zazaki qesey kenê. Sarê Dêrsımı xorê Kirmanc, zonê xorê Kırmancki vanê. Çekuye ‘Kirmanc’i kamiye itıqati tarıf keno. Dêrsımizu ra gore; Elevi kamci zon qesey kenê bıkere tedine Kirmanc vinenê. “Eleviyê Dersimi Eleviyanê binu ra ki Kirmanc vanê. Eleviyê ke Tırki u Kırdışki

⁹ http://zilfiselcan.net/wp-content/uploads/2016/11/ZazaDilininGelisimi_tr2.pdf 20.03.2020.

¹⁰ Cevdet Türkay, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, Neşirxaneyê İşaret, İstanbul 2001, p. 168.

¹¹ Murat Alanoğlu, “Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam”, *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c. 5, a. 3, 2019, p. 792-804.

qesey kenê ma inu ra ki Kırmanc vame. Çıke itıqatê ma jüyo.” (A. Karaboğa). Ma na gurey de terimê ‘Zaza’ u ‘Zazaki’ şıxulneme, çıke namê Zaza u Zazaki hetê akademiye de qewıl biyê. Gure teji de serva ‘Kırmanc u Kırmanci’ çekuyê ‘Zaza u Zazaki’ şıxuliyo.

Welat u Nifisê Zazay

Cao ke Zazay tey cüyenê coğrafya de hirawa. Hetê coğrafya ra caê Zazau, rozdayê zıme y u verozê rozdayê Anadolıyeo. Tırkiya de Zazay ni cau de estê: Adıyaman Gerger, Aksaray Ortaköy, Ardaxan Gole, Bitlis Mutki, Çolig, Dêrsım, Diyarbekır (Merkez, Çınar, Çüngüş, Dicle, Eğil, Ergani, Hazro, Kocaköy, Hêni, Qulp, Piran, Çêrmug), Erzıngan, Erzurum (Aşqale, Çat, Tekman, Xınıs), Muş Gımgım (Varto), Xarpêt (Qereqoçan, Maden, Arıcak, Palo, Kovancılar, Sivrice ve Alacakaya), Gumuşxane (Kelkit, Şiran) Meletiya (Pötürge, Arguvan), Merdin Derik, Qers Selim, Qeyseriye Sarız, Qonya Ereğli, Siirt Bayqan, Şêvaz (Qangal, Zara, Ulaş, İmranlı, Divrige), Urfa Siverige, Toqat Almus.¹²

Tırkiya de jê sukanê Estamol, Anqara, İzmir, Mersin, Edene, Bursa xêyle nifisê Zazay esto. Dugelunê Awrupa Alamanya, Holanda, Belçika, Avusturya, İngiltere, Fransa, İsveç, İsviçre, Danirmarka de ki nejdıyê ponc sey hazar nifisê Zazay esto. Gorey Zülfü Selcani Qazakistan u Azerbaycani de ki Zazay cüyenê.¹³ Dina sero nifisê Zazay texmini 3-4 milyoni estê.¹⁴

¹² Rasim Bozbuğa, “Türkiye”nin Bir Rengi: Zazalar”, Türkiye Günlüğü, a. 113, 2013, p. 57-78.

¹³ Zülfü Selcan, *Grammatik der Zaza-Sprache: Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*, Wissenschaft & Technik, Berlin 1996, p. 5-6.

¹⁴ Zülfü Selcan, “Zaza Dilinin Gelişimi”, <http://zilfiselcan.net/2016/11/12/zaza-dilinin-gelisimi>, 15.05.2020

Zon

Zazaki zonê Zazayano. Zazaki familya zonunê Hint-Awropa u qısımê Zonunê Îranki rao. Familya Zonunê Îranki de çewres zoni estê, Zazaki ki ninu ra jüyo.¹⁵

Zazaki, Zonunê Îranki de grubê rozwarê zımeş de ca cêno. Zazaki wertê zonunê Îranki de Goranki, Gileki, Mazenderanki u Talışki ra nejdiyo.¹⁶ Tırkiya de Tırki u Kırdaşki ra dime en jêde Zazaki qesey beno. Tesbitê zonzanoğu Zazaki kokê xo reseno zımê Îrani mintıqa Deylemi (Gilan). Zonê Îrankiyê ke Zazaki ra nejdiyê, ni dorme Dengizê Xazari derê.¹⁷ Zazaki hetê tarixi ra ki Partki u zonê Avesta ra nejdiyo.

Zonzanoğê (ilimdarê zoni) İranoloji ra gore Zazaki wertê zonunê Îrankiu de zono do xosero. Dı dialektê¹⁸ Zazaki estê: Dialektê Cori u Dialektê Cêri.¹⁹

- Dialektê Cori (Zazakiyê Zımeş): Dêrsım, Erzıngan, Sarız, Kiğe, Qoçgiriye, Xıms, Tekman, Kelkit, Qers, Gımgım u Gole de qesey beno.

- Dialektê Cêri (Zazakiyê Veroji): Xarpêt, Çolig, Diyarbekır, Siverège, Gerger, Mutki u Sason de qesey beno.

¹⁵ Zülfü Selcan, “Zaza Dili”nin Tarihi Gelişimi”, I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu, Bingöl 2011, p.111-142.

¹⁶ İlyas Arslan, *Zaza Dilinde Fiiller*, Akademisyen Kitabevi, Ankara 2019 p. 8.

¹⁷ Jost Gippert, “Die Historische Entwicklung der Zaza- Sprache”, In Ware: Pêseroka Zon u Kulturê ma: Dımili- Kırmanç- Zaza, 1996, s. 148- 154.

¹⁸ Lehçe.

¹⁹ Selcan; m.n.v.

Zazayê Elevi, Zazakiyê Zıme y qesey kenê, Zazayê Sünni (Şafi u Hanefi) ki Zazakiyê Veroji qesey kenê.

Din u Itiqat

Caê din u itıqatı Zazayan de muhimo. Dinê sarê Zazay Îslamo. Zazayi zaf qımet danê din u itıqatê xo. Cayê ke Zazay cüyenê i mıntıqau de têsirê din u itıqatı zafo. İtıqatê Zazayani jü niyo, zovinao (heterojeno). Hetê itıqatı ra Zazayê zımeysi Elevisyê, Zazayê veroji ki Hanefi u Şafiyê. Adıyaman Gerger de taê Zazayi hetê itıqat ra Süryanıyê.²⁰ Zazay Mavenê Zazau de sindorê cografya itıqato. Zazay itıqat ra gore jümin ra benê cêra. Elevisy, Şafiy, Hanefiy zovina mıntıqa de cüyenê. Zazayê Şafi; merkezê Çoligi, Darahêni, Karlıova, Solaxan, Xani, Qulp, Piran, Palo, Ergani, Dicle, Eğil, Silvan, Hazro, Mutki u Baykan de cüyênê. Zazayê Hanefi; Maden, Çermige, Çüngüş, Siverige, Gerger u Aksaray de cüyenê. Zazayê Elevisy: Dêrsım, Erzıngan, Şêvaz, Kelkit, Şiran, Xınıs, Tekman, Çat, Gımğım,

²⁰ Rasim Bozbuğa, “Kimlikleşme Kavşağında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi”, (tezê doxtora, çap nêbiyo), Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2019, p. 131.

Zımê Çoligi, Selim, Gole, Sarız de cüyenê. Dêrsim hetê itıqat ra merkezê wuzağunê Eleviyano. Eleviye ke Zazaki u Kırdaşki qesey kenê talivê wuzağunê Dêrsımiyê.

Cüyayisê Zazayan de itıqat her waxt muhimo. Zon u kulturê Zazay de gıraniya itıqati asena. Zazay weşıya xo eve itıqatê xo ra gore ramêne. Hem itıqatê Eleviyan de hemi ki itıqatê Sunniyan de caê tasavvufi zaf berzo. Zazayanê Eleviyan de pir, Zazayanê Sunniyan de seyda serverê qomiyo. İnam beno ke pir ve seyda ra azê Ehli Beytiyê, neslê Pêxamberi ra yenê.

QISIMO JÜYİN

1. İTİQAT

Tarif kerdena dini, zanoğunê ilmê dini ra gore jü niya. Teologê ke hostaê zovina qısmunê ilmê diniê, her jüyê ni hostau ra gore arezekerdışê de dini esto:

Misal, Emile Durkheim serva dini vano ke; “Din, sistemeyê pêdabiyayışê rituel u itıqatuno. Ninu ra qomi (cemati) yene ra meydan.”²¹ Durkheim na naskerdişê xo de qomu sero fonksiyonê dini sero vindeno. Ludwig Andreas Feuerbachî ki hetê psikolojiyê dini ra eve na qesa xo din kerdo areze: “Din, wastiso ke eve dua, qırvan u itıqatê xo musneno cı, uyo.”²²

Dina de wertê qomu de caê din u itıqatı gırano. İtıqat wertê qomi de haskerdene, hoştdariye, haştiye nano ro. Tarixê itıqatı honde tarixê mileti xano. Dêrsım de ki itıqat; az ve az hata nıka amo, zerrê qomi de hetê tarix u mitolozi u kultırı ra, eve riteuli, adet u torey devam keno. Çıtur ke çıla, sewa tariye de raa insoni kena roşti, itıqatı ki roê insoni zê çıla keno roşti, raa rinde mısнено cı. İtıqat na het ra ki cüyaisê mileti rê xızmete keno.

1.1 Eleviyêni

Tırkiya de kokê terimê “Alevî” sero na serrunê peyênu de akademisyeni xeylê nanê werê. Taê doskari²³ idda kenê ke eleqa Alevî u Hz. Êli çina. Hamza Aksüt ra gore; delilê na fikiri çino, çike çekuye Alevî zonê Arabki ra yeno.

²¹ Emile Durkheim, *Dinî Hayatın İlkel Biçimleri*, Neşirxaneyê Ataç, İstanbul 2005.

²² Mircea Eliade, *Dinler Tarihine Giriş*, Neşirxaneyê Alfa, İstanbul 2017.

²³ nia.Faik Bulut, *Alevisiz Alevilik*, Neşirxaneyê Berfin, 2007, Erdoğan Aydın, *Kimlik Mücadelesinde Alevilik*, Neşirxaneyê Literatüre, 2013 - Erdoğan Çınar, *Aleviliğin Kayıp Bin Yılı*, Neşirxaneyê Kalkedon, 2007.

“Kokê çekuye *Alevî* Arabki de علوی yo, Ali ra yeno. Manê xo ki nao; İye ke hetê Ali cênê, reça ey ra sonê inu ra *Alevî* vajino. Çıtur ke müridê Hz. Musay ra Musevi, yê Hz. İsay ra İsevi vajino, yê Hz. Ali ra ki *Alevî* vajino.”²⁴

Pirê Eleviu ki fikrê Hamza Aksütü ki kenê raşti. (S.M. Yıldız, D. Gerçek, Z. Batar, A. Karaboğa, H. Boğa, K. Bulut). İyê ke azê Hz. Êli ra yenê, velayetê ey qewıl kenê, reça ey ra sonê inu rê *Alevî*, itıqatê inu rê *Alevîlik* vajino. Terimê *Alevî*, sifte merdena Pêxamberi ra dıma şıxuliyo. “Mıslımanê ke hetê Hz. Êli gureto inu ra *Alevî* vajiyo. Salmani Farisi, Abuzer ve Mikdad bin Al Asvadi hetê Hz. Êli gureto.”²⁵

Zazaki de ni qesey çariyê Elevi u Eleviyêni. Eleviyêni de qewıl beno ke; Hz. Mihemed pêxambero peyêno, Hz. Êli wairê maqamê velayetiyo. Elevi halifêni qewıl nêkenê, inu ra gore Pêxamberi ra dımê dewrê İmameti sifte biyo. İmamo viren Hz. Êliyo, dey ra dıme İmamê bini yenê. Dewrê İmamu, İmamê des u diyine Mihemed Mehdi de qedino.

Pirunê Eleviyu; “Mıslımanê xas mayime vanê.” (S. M. Yıldız, A. Karaboğa, Z. Batar, D. Gerçek).

“No qesê piru rašto. Virê piru de kokê İslami zaf xoriyo. Eve na vatiş ney anê ra ma viri. Eleviyêni itıqato İvrayımıyo tewr khano. Yahudiyêni ra, Xıristiyanıye ra, İslami ra khano. Teolojîyê xo, teqvimê itıqati u rituelê xo pêro piya sisteme jü manayê. İslamiyet teyna itıqatê Sünniyêni niyo. Mihemedi ke jê vatena Eleviyêni ke mevinê o waxt Mihemed fam nêbeno. Tarixê İslamê Ortadoksi têde Mihemedi nia vinenê: Mihemed na maye ra, na pi ra amo dina, şaxsiyeto de tarixiyo. Êli, Heseni, Uşêni, Ana Fatıma, Salmani Farisi ki jê Mihemedi vinenê. Qe jü çıme mara nêvano ke namê Mihemedi çıra Mihemedo? Labele Eleviyêni ra gore; Mihemed, Êli, Heseni, Uşen, Ana Fatıma, Salmani Farisi, hirey, ponci, howti, des u dı imami, des u çar masumê

²⁴ Hamza Aksüt, *Aleviler: Türkiye-İran-Irak-Suriye-Bulgaristan*, (çar. H.S), Neşirxaneyê Yurt Kitap, ç. 5, p. 14.

²⁵ Aksüt; e.n.v, p. 25.

paki, des howt kemerbesti, 366 ewliyai, 124 hazar pêxamberi têde Îslamiyetê tarîxi ra raveri bi. Ni terimi tarîxê dinu de destê.”²⁶

Yusuf Ziya Yörükân, Eleviyêni nia tarîf keno: Eleviyêni iqrar daêna, teslim biyaena. Eleviyêni, mîsayıv guretene ra sıfte bena. İqrar daêne, talivê rayver u piri biyaena. Felsefa Eleviyêni destê xorê, zonê xorê, miyanê xorê wair vejîyayis esto.²⁷ Na felsefa yena na mane; destê xorê wair be dızdeni meke, metire, zonê xorê wair be jür meke, miyanê xorê wair be zina meke.

Eleviyêni servazê botnîyê Îslamiyo. Seyidunê Elevi serva Eleviyêni; raa pir u talıviya, raa Heq-Mîhemed-Êli ya vanê. Eleviyêni eve ni terimu tarîf bena:

Raye: Eleviyêni de qese “raye” sistemê itîqatiyo. Raye, raa Heq-Mîhemed-Êli ya.

İqrar: Jü biyaêna Heq-Mîhemed-Êli rê qewıl kerdena, reça inu ra şîyaena. Raa Ehli Beyti, raa musır, pir u rayveri rê riayet kerdena.

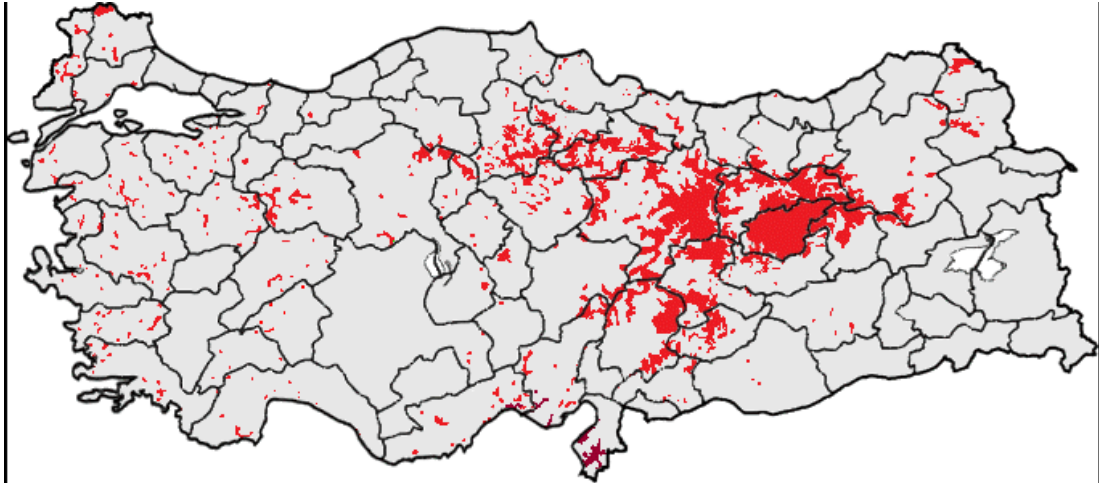
Rızayêni: Çêverê raa Heq-Mîhemed-Êli çêverê rızayêniya. Çêvere rızayêni de her çi eve rıza beno.

Çar Çêver u Çewres Maqami: Şeriat, Tariqat, Marifet, Haqiqat. Yê her çêveri ki 10 maqamê xo estê. İnsono kamil biyaêne eve çar çêveru bena.

Cem: Eleviyêni de nımaz çino. Hurendia nımaz de ayin-i cem esto. Cemi ki bingê xo Cemê Qalxeru ra cêno.

²⁶ ‘Dersim’in son 100 yılının ağıtlarla yorumu: Alevilik en eski İbrahimi inançtır’, (çar. H.S) [https://www.indyturk.com/node/33411/röportaj/dersim"-son-100-yılının-ağıtlarla-yorumu-alevilik-en-eski-ibrahimi-inançtır](https://www.indyturk.com/node/33411/röportaj/dersim) 10.04.2020.

²⁷ Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu’da Aleviler ve Tahtacılar*, (are. T. Yörükân), Neşirxaneyê Kültür Bakanlığı, Ankara 1998, p. 33.

Xerita-4: Suke ke tey Elevi cüyêne Çıme: wikipedia.org

Eleviy, reça Hz. Êli u Des u Dı Îmamu ramêne. Texmin beno ke Tırkiya de nejdiyê 12-15 miloni Elevi estê. Caê ke Elevi tey cüyêne cor xerita de asenê. Tırkiya de Eleviyu ra “Qızılbaş”, “Çepni”, “*Tahtacı*”, “*Nusayri*”, “*Bektaşî*” ki vajino. Tırkiya de Elevi Zazaki, Kırdışki, Tırki u Arabki qesey kenê.

1.2 Raa Heqi

Raa Heq, Dêrsım de namê Eleviyêni ya. Dêrsımiji, itıqatê xo rê Raa Heqi, xorê ki ehlê Heqi²⁸ vanê. Zazaki de Eleviyêni rê Raa Heqi, Elevi rê Kırmanc²⁹ vajino.

Coğrafya Dêrsımı ewro sındorê “*Tunceli*”yo. Virende mıntıqa Dêrsımı hatan Erzingan, Qoçgiriye, Xınıs, Geği, Gımgım hira biyê. 1935 de Qanunê Tunceli³⁰ ye vejıya sındorê Dêrsımı vuriya. Virê Dêrsımizu de Dêrsım ke va Dêrsımo viren yeno aqıl.

²⁸ Elevi.

²⁹ Manê Kırmanci Eleviyo. Eleviyê Dêrsımı kamci zon qesey kenê bıkere Eleviyu têdinê rê Kırmanc vanê. Sünniye ke Tırki qeseykenê inu rê Tırk, Sünniye ke Kırdışki qesey kenê inu rê ki Khur vanê.

³⁰https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc016/kanuntbmmc016/kanuntbmmc01602884.pdf

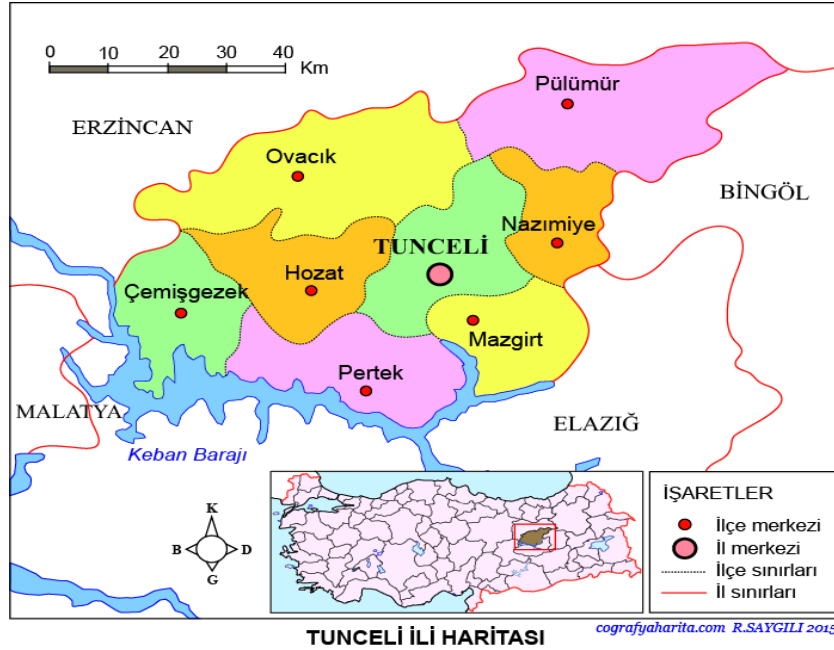

Foto-2: Xerita Dêrsîmî, Çîme: cografyaharita.com

İbrahim Yılmazçelik ra gore; *Akkoyunlular, Karakoyunlular, Dewleta Safevi ve Dewleta Osmani besenekerdo ke Dêrsım bijero bînê bandıra xo, çike koye ke dormê Dêrsımı derê inu rayê cı neda.*³¹ Dêrsım waxtê Dewleta Selçuki u Osmani de Eleviyan rê biyo khela. Anadolu de koyti ke Eleviyu zulm diyo ramê amê kounê Dêrsımı de xo sevekno. Dewrê Yavuz Sultan Selimi de Anadolu de çewres hazar Elevi qırr biyê. Eleviye ke zulmê Yavuzi ver ramê amê Dêrsım.³² Raporunê Dewlete de ki vajino ke; “xora ke garazê Yavuzi ki werte kounê Dêrsımı kotenê, itıqatê Dêrsımı ewro nêmendêne.”³³

³¹ İbrahim Yılmazçelik, *Osmanlı Döneminde Dersim Sancağı: İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, Neşirxaneyê Kripto, ç. 2, Ankara 2011, p. 8.

³² Yılmazçelik; e.n.v, p. 8.

³³ N. Sahir Silan, *Doğu Anadolu’da Toplumsal Mühendislik; Dersim-Sason (1934-1946)*, Neşirxaneyê Tarih Vakfı Yurt, İstanbul 2010, p. 37.

Sairê Dêrsîmî Sey Qajî (1860-1936) ki kounê Dêrsîmî³⁴ sero nîa vano;

“Khela Dêsimî sero mekani

Zalim ta anoro cî keno xan u xopanî”³⁵

Coğrafya Dêrsîmî jê khelayî wuzağunê Eleviyu rê biya mekan. Sayiya kounê Dêrsîmî hazar serri ra jêde ki raa pir u talvî xoser menda. Sey Qajî onca jû kılama xo de ki nîa vano:

“Dêsim dêso de qewimo

Jê khelawo, nêlewino

Mekanê ewliyawuno”³⁶

Waxtê Dewleta Osmani de Eleviy, teverê Îslami de viniyê. Arşivunê Dewleta Osmani de serva Eleviyu *Rafîzî*, *Kızılbaş* vajîyo. Şeyhülislamî ra gore *Rafîzî* u *Kızılbaşî* dinsize, zındîqe, dismenê Îslamiyê. İnu heqa Eleviyu de fermanê merdene veto, qırkerdisê Eleviyu caiz diyo.³⁷ Coka ke Dewleta Osmani her waxt Eleviyu rê dîsmenêni kerda.

Kırmancı (Eleviy) çira hazar u çar sey serriyo ke ramêne, gîle kou de eve heşiriye ontenê weşiya xo ramenê? Serva çınay honde zulım diyo, qırr biyê? Mîrenê onca ki itîqatê xo canêverdanê. Çira na raê ra sonê, sevev çiko? Dêma ke çîye esto ke Eleviy raa xo canêverdanê, serva itîqatê xo mîrenê. Cüavê nî persû Raa Heqîya. Raa Heqî raya Heq-Mîhemed-Êlî ya.

³⁴ Serva tarîxê Dêrsîmî nîa. Hayri Dalkılıç, *Dêsim'in Anadolu'daki Statüsü*, Neşîrxaneyê Kalkedon, İstanbul 2015.

³⁵ Daimi Cengiz, “Kureyşan Ocağı'nın Cem Ritueli ve Musikisi”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, a. 5, 2014 Dersim, p. 55-94.

³⁶ Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qajî*, Neşîrxaneyê Horasan, İstanbul 2010, p. 259.

³⁷ Cahit Öztelli, *Pir Sultan Abdal*, Neşîrxaneyê Milliyet, İstanbul 1971, p.188, 189.

Raa Heqi de dı durımı estê; Zahir u Botın. Uyo ke vinino Zahiro, uyo ke nêvinino Botino. “İye ke ke xo zanenê, qeydeyê çar çêveru anê hurendi, raa Heq-Mihemed-Eli ra xo sas nêkenê i resenê ilme Botini.” (S. M. Yıldız, D. Gerçek).

Dêrsım de seyidu sistemê pir u talıvi no ro. Serê na sistem de wuzağê seyidu bi. Piru no sistem idare kerdenê. Namê na sistemi Raa Heqi biyê. Yê Raa Heqi werte xo de qeydeyê xo bi. “Mehkême xo cem bi, her çi uza hal biyênê.” (S. M. Yıldız, D. Gerçek). “Wuzağunê Dêrsımı rejimo hênen no ro ke, xepıxanê xo çino, cendermê xo çino, ceza idami çina. Qusırê gırsi rê en jêde ceza duskınêni diyêne. Gunekari vijdanê xo de ceza xo ontêne.” (A. Karaboğa). Piru no sisteme Raa Heqi hatan 1960i devam kerdo.

Dêrsım de zonê itıqati Zazakiyo. Tayê dewe Mazgerdi u Pertage Kırdaşki ki qesey beno. Zonê wuzağa Pir Sultan u Sarı Saltıki Tırkiyo. Hama talivê inu Dêrsım de çinê.

“Dorskere ke qomê Dêrsımı sero guriye inu ra taê idda kene ke Dêrsım de zonê ibadeti Tırkiyo. Na idda raşte niya çikê wuzağê ke Dêrsım dere zafêni Zazaki cem gıredanê. Taê wuzaği hem Zazaki hem Kırdaşki cem gıredanê. Wuzağê Pir Sultan u Sarı Saltıki zonê Tırki de ibadet kenê. Dêrsım de taê cau de eve Zazaki, Kırdaşki u Tırki ibadet beno.”³⁸

Raa Heqi de pêda biyaena dina sero nia qal beno;

“Raver her çi werte zılomete de bi, zerrê zılomete jü nokta biye namê xo nokta-i ama bi. Nokta-i ama waşt ke eskera bo, qabê xo cırê teng amê, howt rey pıskiyê. Dina araza xo hem kena tahrip hemi ki tamir kena. Naye sero Heqi, hard u asmeni, tij u asme kerdi iqrarê jümini. Tij, asme, gezegeni wairê iqrariyê, coka çêrexinê vındenê. Alêmi rê nia de, kıtavo ke wanino alem ve xuyo. Her çi de zerrıke Heqi esto.” (S. M. Yıldız).

³⁸ Cengiz; m.n.v.

Îtîqatê Ehl-i Haqî³⁹ de ki pêda biyaena dina sero jê itîqatê Raa Heqî qal beno. Kıtavê Ehl-i Haqî *Burhan 'ul Hak* ra gore, itîqatê Ehl-i Haqî, Kal u Bela ra nat esto. Kal u Bela de Êlî zuhur biyo. No sîrrê heqîqatiyo. Taye ney ra Sîrrê Îmameti vanê. Îmam Ali, no sır mordemu ra vato; Kumel bin Ziyad, Salman Farisi, Ebuzer, Miktaf, Hesên Basri. No durîm hatan Mihemed Mehdi devam kerdo.⁴⁰

Raa Heqî de ki pêda biyaene rê “Khal u Bela” vanê. Seyit Süleyman Şahin (1912-1995), Khal u Belayî nara areze keno; “Raver; hard u asmen, werte ağwe u tufan de bi, na dina u a dina jûmin ra nêcêray bi. Ney ra Khal u Bela vajino. Na taw her çi sırde bi.” Raa Heqî ra gore; Hz. Êlî o waxte ki bi. Na rira Dersîmîjî itîqatê xo rê vanê “Ma Khal u Bela ra nat estime.” Eleviyu Khal u Bela de iqrar do Heqî.

Seyit Mahmut Yıldız, Raa Heqî nara tarîf keno;

“Nîka Dêrsîm de iqrar esto, igrar de misayvênî esta, igrar de pir u talivênî esta, igrar de qîlawuz esto, hetê itîqat ra van. Hata cin peri esto, Heq esto, Oli-Mihemed esto, Des u dî Îmami estê, Duzgînê ma esto, Munzîrê ma esto, xêyle moreme yani eke pêrunê bimorime; sarê Dêrsîmî pero zanênê: Jela xo esta, Xaskara so esta, Buyera xo esta, Bağîra xo esta, Dolu Bavayê xo esto, Arap Babayê so esto, Xîzîrê xo esto, Khurese so esto, Bomosîrê xo esto, yani esto ke esto. Duayê ma estê, niyazê ma esto, rozê maê jîargey estê, merdê ma estê, wesê ma estê, haştîya ma esta, dawa ma esta, ma estimê.”⁴¹

Dersîmîjî dinê xo rê Îslâm, itîqatê xo rê Raa Heqî vanê. Şûarunê, kîlamunê Dêrsîmî de no aseno.

“

...

Kami ke hervê dulgeru de

Hardê Désîmî de sare no ro

³⁹ Ali Kaya, *Ehl-i Haklar ve Dersim*, Sonsuz Matbaa, İstanbul 2004, p. 20.

⁴⁰ Hüseyin Aygün, *Mahsur: Bir Tutsaklık Öyküsü*, Neşirxaneyê Kırmızı Kedi, İstanbul 2016, p. 200.

⁴¹ Metin-Kemal Kahraman, *Çêverê Hazaru*, Lîzgê, İstanbul 2006, p.5.

Raa peyxamberê homete de
Roza Kervelay de seyid biyo”⁴²

Sairê Dêrsîmi Sey Qaji ra gore Dêrsîmize ke verva Huris u milisunê Hermeni de do pêro merdê, i raa Pêxamberi de seyidê Kerbelayê. Sey Qaji kılama xuya bine de ki nia vano:

“ ...

Qumanderê Wurişi lazé mı berdo
Verê ho de tikmis kerdo
Eve weşiye soğur u suale
Din u Yislamiye chıra perskerdo
Vano : Yelçiye bîrusnê piyê mînê kokımı
Vazê : Mîle bîrusno meytê ma ser
Bêyıgrar u bêyman mekero

....

”⁴³

Sair kılama xo de sehidunê Dêrsîmi sero qal keno. Sair ra gore Dêrsîmîji dine Îslami rayê, gune mîle şêro sero Qurane bıwano ke sehidê Dêrsîmi bêıgrar u bêimani mêşerê. Sair hervê Dêrsîm u Hurisi jê Kerbelay vineno. Dêrsîmize ke na herv de merdê inu jê Îmam Uşêni Yezidu de do pêro hên şehid biyê.

Şüarunê Hiris u Heşti (38) de ki motifê Kerbelay vinemê. Dêrsîmuze çım de Tertelê Dêrsîmi jê Tertelê Kerbelayo. Şüarunê⁴⁴ Hiris u Heşti de namê Kerbelay vêreno. Çıke 680 de çıtur ke azê Êli qırr biyo, 1938 de ki onca azê 12 Îmamu, talivê

⁴² Cengiz; e.n.v, p. 324.

⁴³ Cengiz; e.n.v, p. 325.

⁴⁴ Nia. Mesut Özcan, *Öyküleri ile Dersim Ağutları 2*, Neşirxaneyê Kalan, Ankara 2008. *Lawikê Dêrsîmi*, Neşirxaneyê Berhem, Ankara 1992.

Êli amê qırr kerdênê.⁴⁵ Seyit Rızay ke 1937 de Xarpet de ke erzenê darê qesê xuyo peyen de nia vano: “Ewladê Kerbelayme, bê xatayme. Ayıvo zulımo, cinayeto.”⁴⁶

1.3 Heq-Mihemed-Êli

Eleviyêni de Vahdet-i Vücut esto. Vahdeti Vücut jü biyaêna Heqiya. Mihemed wairê zahiriyo. Êli ki wairê botniyo, wairê sırriyo. Jü biyaêna Mihemed u Êli ki Heqo. Hemuye ca de Heq esto, O her ca de hazır u nazıro (S. M. Yıldız).

Teolojiyê Eleviyêni ra gore; Mihemed ve Êli ra jü nur ra biyê. Mihemed zahiri yane şekli, şeriatı temsil keno; Êli ki velayeti, yane botni, nuri temsil keno. Vahiy Mihemedi ra amo insonêni. Mana raştiya vahiy Êli dano ma. Hadise “Ez suka ilmiyane, Êli çêverê suko.” de ki no mane aseno. Uyo ke Êli nêzanêno, Mihemedi ki fam nêkeno. Cokao ke wuzağê Eleviyani eve Êli ra xo resnenê ra Mihemedi. Çıke Êli wairê velayetiyo, temsilkarê botniyo.

Eleviyêni Mihemed wairê maqamê Nebiyullahiyo. Êli wairê maqamê velayetiyo, Êli Weliyullaho. Teolojiyê Eleviyeni eve qeso vate az ve az hatan na roze amo. Kemal Kahraman ra gore eleqa na teoloji u itıqatê Şamanizm u Zerdüştenî çina. “Elevi ra gore Heq esto ve jüyo. İtıqatê Elevi de Heq-Mihemed-Êli yeno na mana. Mihemed sultanê zahiriyo (alêmo ke aseno), tija. Êli saê botniyo (alemê ke nêasenê). Ma coka vamê Ali saê mao, Mihemed padisaxê mao. Namê jü biyaena hurdemine ki Heqo.”⁴⁷

⁴⁵ “4 Mayıs: Kerbela’den Dersim’e Bir Feryat”, <http://dersimnews.com/dersim38/2016-05-04/4-mayis-kerbeladan-dersime-bir-feryat>, 15.5.2020

⁴⁶ İ. Sabri Çağlayangil, *Anılarım*, Neşirxaneyê Yılmaz, İstanbul 1990, p. 52.

⁴⁷ K. Kahraman.

Seyid Süleyman Şahin vano ke;

“Mihemed sultanê na dinao, O Nebiyullaho. Morê pêxamberi dey dero. Pêxamberi têde tecelê Mihemediyê. Eleviyêni ra gore, uyo ke eve sıfatê inson amo na dina, eke maqamo ke zerrê xo dero, ey ke bivino o waxt beno Însono Kamil. Aleme ke nêasenê, saê inu Êliyo, sıfatê xo Weliyullaho. Welie eke ama na dina têde tecelê Êliyê. Velayat sır guretena, zanayisê sırrıyo. Jü biyaena Mihemed u Êli ki Heqo. Sıfatê Heqi ki Azimetullaho.”⁴⁸

Tiji, itıqatê Dersimi; Raa Heqi de jiargiya. Raa Heqi de cıra Tija Mihemedi vanê. Roştiya Pêxamberiya. Tiji nisangê Mihemediya. Qırvan ke sarre bîrna ver çarnenê hetê tiji. Sodr ke uşti ra sıfte vîren sonê tever riyê xo çarnenêra verê tiji hêni düyay kenê. Tij ke do kamci kemere rê uzay ra kelê xo bîrnenê. Raa Heqi de asme ki jiargiya. Asme ki nisangê Oliya. Pesewe ke asme vejîyê verva asme düyay kenê.

“Ya Mihemedê Homete

Sılamete tıya

Qıyamete ki tıya

To ra dot dina tariya”⁴⁹

Sey Qaji na kılama xo de tiji nisangê Mihemedi vineno. Çıtur ke tij na dina kena roşti Mihemedi ki na aleme keno roşt. Raa Heqi de caê tiji berzo. Tij, itıqat de roştiya, weşiye ramitena. Tari ra veciyêna, roştiya Heqiya. “Dêrsimij tiji ra “Roştiya Oli Mihemedi”, “Roştiya Heqi”vanê.” (S. M. Yıldız).

⁴⁸ Metin-Kemal Kahraman, *Çêvere Hazaru*, (çar. H.S), p. 55.

⁴⁹ Cengiz; e.n.v, p. 195.

Kokimê Dêrsimi, hata na waxti, her sodir tij ke vejiye, verê xo çarnenê tiji duyay kenê;

“Ya Tija Homete
Ravêr can u royi de
Waye u bırayi de
Ded u derezayi de
Xal u werezayi de
Dar u kemerî de
Vergê yavani de
Dima ki mayê neçaru de” (S. M. Yıldız)

Raa Heqiye de cayê asme ki zaf berzo. Asmê tıp u tari de roştiya. Eleviyêni de asme nurê Eli ra name biya. Kokimê Dêrsim hata na roze, her sodir destê xo kenê ra, verva tij u asme de duyay kenê; “Ya Tija Mihemedi tı marê çêvero xêr rake! Ya Oli Mihemed! Sıma azê ma, harmorê ma mekerê. Az u uzê inu ki harmorê inu mekerê.” (F. Sönmez). Dêrsim de waxto ke kunê hire rey balışna ra kelê xo birnenê “Ya Heq Ya Mihemed Ya Êli” vane.

1.4 Hz. Êli

Namê Hz. Êli rê Raa Heqi de Oli ki vajino. Qesê Oli, Êli ra yeno Zazakiyo. Teolojiyê Eleviyêni de Êli wairê velayetiyo, botini temsil keno.

“Êli çêvere Şeriat de Şero, Tariqat de Saê Merdano, Marifet de Weliyo, Ewliyawo, Haqiqat de ki namê Heqiyo.” (D. Gerçek). “Êli wairê sırriyo. Nurê Mihemed-Êli nurê Vahidiyo. Nuro sıpe Mihemedo, nuro sur khewe Eliyo.” (D. Gerçek).

Zahir alem de Êli, merdê Ana Fatımao, piyê Hêsen u Uşêniyo. Azê Ehli Beyti ey ra pêda biyo. Wuzağê Seyidunê Dêrsimi azê Êli ra yenê. Êli serverê Raa Heqiyo. (D. Gerçek). Na rival ra Raa Heqiye de cayê Êli ki zaf berzo. Êli dustê Mihemed de name biyo. Çike Mihemed botin de mısayivê Eliyo. İnu iqrar do ve jümini. Dêrsim de asme nisangê Oliya. Dêrsim de düyaunê sodiri de namê Oli ve Mihemedi ra piya vajino: “Mihemed vejiyo Oli vero.” Ni düyau de Mihemed ve Oli ra yene era goynenê.

Îtîqatê Dêrsım de motifê Oli zafê; *Gökkuşağı* ra ‘Miya Oli’ vanê, reqayisê asmeni zırçayisê Oliyo, bulısk şımserê Zılfiqaro. “Dara ke bulıski eşto cı biya husk, a jiargiya kes nêbırneno.” (A. Karaboğa).

Îtîqatê Elevi de Êli nêmerdo, O sır biyo, vejıyo asmen.

“Hz. Êli ke hona şehid nêbiyo domananê xorê weşernêno; “Ez ke merdanê mı buşiyê, kefen kerê, erkânê cınaza mı biyarê hurendi. Gaip ra jü mordem eve devey yeno, tauata mı devey sero ronê, bırusnerê.” Hz. Hesen ve Hz. Uşêni ra, cınaza Hz. Êli şünê, kefen kenê erkânê cınaze anê hurendi. O dem de jü bedeviyo ri têmunite yeno. Qumaso suri dano Hz. Uşêni, qumaso çeçeri dano Hz. Hesenî. Tauta Hz. Êli teslimê cı kenê. Hz. Hesen ve Hz. Uşêni ra vanê Xızıro. Waxt ra tepia sık kenê, kunera taute dıme. Eke amay nejdiyê tautê, niadane ke uyo ke deveyi oncêno Hz. Êli ve xuyo, deve ki deveyê Hz. Eliyo. Hz. Êli cêreno domananê xora vano; “Sıma hazar sırranê mı ra jü di. Sırrê Ali, sırrê mesa hemgeniyo. Qumaso ke bedevi day sıma rozê yena sıma kenê pay.” Nia vano kuno ra rayê tenê ki şı sır beno, vejino asmen.” (F. Sönmez, D. Gerçek).

Îtîqatê Eleviyêni de çêver ve şivingê çêveri Hz. Êli temsil keno. Na rıra payna şiving nedanê, şivin sero ronıştene gunawa. Elevi ke şı diyarê wuzağu u jiaru çêveri ra, şivingi ra kelê xo bırnêne hên kunê zerre. Binge na rituel de hadis esto. Hz. Mihemed; ‘Ez suka ilmiyo, Êli çêvero, uyo ke suka ilmi wazeno bêro çêver.’ Eleviyu ra gore, çêverê wuzağu u jiaru Hz. Êli temsil keno, jiargiyê.

1.5 Ana Fatıma

Ana Fatıma, zahir de çêna Mihemedi ya, xanıma Êli ya, maa Hêsen u Uşêni ya. Botın nurê qandiliya.

“Heq Cebrayılı rozê rusneno dina. Sifte viren toa nêvinêno, Heq reyna ey rusneno dina. Cebrayıl dormê xo de niadano ke jü roşti vineno, dıma jü boa cêno beno mest. Niadano jü cênike bervêna; sarrê de taco sur, gosu de dı gosareyi, miyane de kemero khewe esto. Cebrayıl manê ney Heqi ra pers keno. Heq vano; “Roştiya ke to diye o nurê mı bî, roştiya nuri Ana Fatımawa. Boa ke to guretê a ki boa qudretê Ana Fatımawa. Taco ke sarrê dero Mihemedo, kemero ke miyane dero Êliyo, gosareyê ke gosu derê jü Heseno jü Uşêno, Ana Fatıma coka bervena. Solanê lingê Salmano, çimi ve hermê dayê ki talıve.” (D. Gerçek).

Elevisyêni de çîla nurê Ana Fatîma temsil kena. Coka Elevisyêni de çîla vîsnenê, eke şî jiaru çîla vesnenê, cem ke gîreda çîla vîsnenê.

Elevisyêni 12 Îmamî ra raver jû roze serva Ana Fatîma roze cênê. Namê na rozey “Rozê Ana Fatîma”. “Hona ke domanê Ana Fatîma nêbiyê, Ana Fatîma ve Cebrayîl ra piya şiyê cenet. Cenet de dî lazêku vînenê; jû saro suro, jû saro kheweo. Ana Fatîma Cebrayîl ra pers kena “ni domani kamê?” Cebrayîl vano; “Saro surin Heseno, o eve zehiri kişino. Saro kheweyî Uşêno, o Kerbela de yeno kîştêne. Ana Fatîma ke cenet ra vejîyê hona domanê xuyê ke nêbiyê serva inu şîa gîredo.” (F.Sönmez)

Dêrsim de roza Çarsemiye ağwe xorê nêkenê, kîncu nêşûnê. Çîke roza Çarsemiye Ana Fatîma rê ayan beno ke Hz. Uşên Kerbela de yeno kîştêne. Ana Fatîma ke na xevera bêxêre hêşîya pê, o waxt Ana Fatîma rovar sero biya, tencîke ağwa girayîye dest ra gîniyo warê. Dêrsim de roza Qerê Çarsemi de ki ni rituelî asenê.

Asme itîqatê Dêrsimî de nurê Elî ra zovîna sîfatê Ana Fatîma ra ki name biya. Asme sureta Ana Fatîmawa. Surete asmeo ke aseno Ana Fatîmawa, sureto ke nêaseno Êliyo. Dêrsim de dustê asme de ke dîyay kerdi vanê; “Ya Ana Fatîma, ma sefatê xora morim meke!” (F.Sönmez). Ana Fatîma ra sefat wajîno. Ağwe ke kerdê domanu rê dîyay kenê vanê; “Ağwa Ana Fatîma bo, Ana Fatîma aqîl izan fam to dero.” (F. Sönmez).

Raa Heqî de Ana Fatîma sembole bereketîya. Dêrsim de hacetê nun ra “Dezgê Ana Fatîma”, soja nun rê; “Saja Ana Fatîma” vajîno. Cênîku ke non pot vanê; “bereketê Ana Fatîma cîkuyo.” Namê Ana Fatîma ra loqme beno vîla; “Loqme Ana Fatîmao, taliyo iqbalo xêr, bexto xêr az u uzê ma dero.” (G. Sönmez).

1.6 Des u Dî Îmamî

Îmamî serê hardî de temsîlkarê Heqîye, wairê ilmiyê. Îmamet hetê Heqî ra dîno. Maqamê Îmametî Hz. Êlî de sîfte biyo Hz. Mihemed Mehdi de qedîyo, Mehdi sır biyo. Caê Des u Dî Îmamî Elevisyêni de zaf muhîmo. Elevisyêni her waxt namê inu dekernêne, inu sero sond wenê. Dêrsim de ki Des u Dî Îmamî, serverê itîqatîyê. Serva inu her serre des u dî roze cêrîno.

Foto-1: Des u Dı İmami

Namê 12 (Des u Dı) İmamu:

1. İmam Êli (598-661)
2. İmam Hesên (624-670)
3. İmam Uşên (626-680)
4. İmam Zeynel Abidin (659-713)
5. İmam Mîhemed Bakır (676-733)
6. İmam Caferi Sadık (699-765)
7. İmam Musai Kazım (745-799)
8. İmam Ali Rıza (770-818)
9. İmam Taki (811-835)
10. İmam Ali Naki (829-868)
11. İmam Hesên-ül Askeri (846-874)
12. İmam Mîhemed Mehdi (868- sır biyo)

1.7 İnsono Kamil

Armancê Eleviyêni insono kamil biyaena. Merkezê Eleviyêni de İnsono Kamilêni esta. “Eleviyêni de maqamo berz insono kamilêna. İnsono kamil na dina ra vêrêno ra, royê xo keno pak, mal u mulê dina cavêrdano. Qelve dey de esqê Heqî esto.” (D. Gerçek).

“İnsono kamil reseno kemaleti. İtîqatê ma de insono kamil, wairê çar çêver u çewres maqamiyo. O eve çimê goyile vineno, sureta Heqî ey ra asena. Des heşt hazar alemu dest heşt hazar çimu ra vineno.” (Z. Batar).

Eleviyêni çar maqami nayê:

Şeriat: Çeverê şeriat de gune her can sertunê rayê biyaro hurendi. Jü Elevi ke iqrar da pirê xo o waxt kuno rayê. Na çêver de erkânê rayê misenê.

Tariqat: İqrarê mısayıvi serto. Mısayıvêni ke guretiye na çêver de ilim u irfan misenê, raê rê xızmete kenê

Marifet: Çêverê dewrêşêniyo. İnson goyilê xo de Heqî saê keno.

Haqiqat: Sırrê Heqî na çêverdero. İnson Heqî xo de vineno.

İnsono ke ni çar çêveru ra vêrd ra o waxt reseno sırrê Heqî, beno insono kamil.

1.8 Seyidêni

Eleviyêni de Seyidi serverê itîqatîyê. Azê Seyidêni Ehli Beyt ra yeno. Wuzağzadeyi xora Ewladê Resul vanê, çike i azê Pêxamberiyê. Eleviyêni de Ewladê Resuli rê Seyid vajino.⁵⁰ Seyidi azê Des u Du İmamunê, wuzağê Eleviyu eve namê Seyidu ra niyê ro. Anadolu u Balkanu de wuzaği, namê pirunê Elevi-Bektaşî ra yenê vatenê.⁵¹

⁵⁰ Ali Yaman, *Alevilikte Dedelik ve Ocaklar, Dedelik Kurumu Ekseninde Değişim Sürecinde Alevilik*, Neşirxaneyê Karaca Ahmet Sultan, 2004 İstanbul, p. 80.

⁵¹ Nejat Birdoğan, *Anadolunun Gizli Kültürü-Alevilik*, Neşirxaneyê Kaynak, 1992, p. 181.

Buyruğê Îmam Caferi Sadıqi de serva seyidêni nia vajino:

“Jü mordem ke talivê Heqi bo, gune pirê dey Ewladê Resuli bo. Gune azê pirê xo eve silsile bireso Mihemed-Êli. Hz. Mihemedi vake; “Uyo ke ewladê mira qeyr zovina mordemu xorê pir cêno pirê dey seytano.” Uyo Ewladê Resuli ra qeyr xorê pir cêno, bızano ke pirê dey seytano.”⁵²

Buyruğ ra gore; Uyo ke Ewladê Resuli niyo, pirêna dey caiz nêbena. “O waxt ra nat şeriat, tariqat, marifet, haqîqat u pirêni Mihemed-Êli ra mendê. Na rira talivêni gune Ewladê Resuli rê bo. Piro ke Ewladê Resuli niyo pirêna dey caiz niya, werdena, sımîtena dey heramo. Çıke Ewladê Resuli ra biatê xo nêgureto.”⁵³

Eleviyêni, raa pir u taliviya, ra iqrariya (A. H. Çetin). Sistemê itîqatê Eleviyêni de çar unsûri estê: Eleviyêni de, musır, pir, rayver, taliv têde ki tabiyê rayê.

Taliv: Her Elevi talivo. Gune taliv iqrar bîdo piri ke raye kuo. Îtîqatê Eleviyêni de herkes talivê Raa Heqiyo.

Rayver: Piri ra destur cêno, talivi rê rehberêni keno, rayê mîsneno. Vazifeye dey talivi rarasnaena. Serva rayverêni Wuzağzade biyanê sert niyo. Rayvero ke Wuzağzade niyo eyra Tikme vanê. Dêrsım de wertê taye aşiru de tikmey estê.

Pir: Cem giredano. Taliv u rayveri irşat keno. Gune pir wairê ilm u irfani bo. Raa xo rind bızano. Talivu rê, raa raştê salıx dero. Xızmeta pîreni ey dest dera.

Musır: Pirê piriyo. Seyidêni maqamo corên musırêniya. Wairê ilmiyo, musnoğ.

Ana: Xanîma seyidu ra ana vanê. Gune ana wuzağzade bo. Vîrende taê anawu ki cem giredo. (D. Gerçek).

Çıralığ: Loqmê Heqiyo. Her taliv çıralığ dano rayver u pirê xo. Pir na çıralığ ra taê dano wuzağê, tayê ki feqîru (cênîkê vîyay, domanê sey) ra barekeno. Wuzağ ke koyti ra gîredayiye her serre çıralığê xo rusneno uza.

Raa Heqi de raştîye rê ca esto, zûri rê çino. Raa Heqi de pir, rayver, mürşit, taliv esto. Pir, rayver, mürşit gereke talivi bero raa raştîye resno. Raa Heqi cı rê salıx do. Gereke mordem na raê de Raa Heqi ra xo sasmekero. Mordem ke xo saskerd, raa

⁵² Adil Ali Atalay, *Buyruk, İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, (çar. H.S), Neşirxaneyê Can, Ç.2, 1994, p. 75.

⁵³ Atalay; e.n.m, (çar. H.S), p. 26.

raştiye ra nêşi, kot xıraviye dime, kot zuru dime, o waxt Raa Heqi ra ki vejino. “Eleviyêni eve destê piru hatan na rozê ama. Karê itiqati piru dest dero. Piri cem giredane, problemane talivu hal kenê. Wertê cemati de meselu rê hakimêni kenê. Heqiye u neqiye jûmin ra kenê cêra. Eleviyêni sayiya inura xoser vındêna.” (D. Gerçek, A. Karaboğa).

Eleviyêni xızmetkarêna raê eve silsile taliv > rayver > pir > musır sono. Na sistem de kes keşi ra berz niyo, têde ki talivê rayê. “Dest desti rê dest Heqi rê”⁵⁴ felsefa Eleviyêniya. “Pir serre de rey sono diyarê talivê xo, hal demê talivi ciranu ra pers keno. Cem giredano. Taliv ke geletiyê kerda, cıra hesav pers keno. Gulvang dano talivunê xo, talivi ki çiralıg dano piri. Pir na cıralıgi feqır u fiqarey re bare keno. Eke pir, diyarê talive xo nêşi, xızmeta pirêni nêkerdê, talivê dey o waxt besekeno ke xorê zovina pir bivino.” (D. Gerçek).

Dêrsım de seyidi, talivunê xorê raa raşte salıx danê. Raa rındiye mısnenê mıleti. Dêrsım de qesê vırênu de serva seyidu “Çelîkê mori bêağu nêbeno” vanê. Yeno ra na manê ke; Azê seyidu wairê kırametê, i wairê itiqatiyê. Azê inu bimbareko inurê hormet bıkerime. Eve na itiqati girê Seyidu u talivu biyo mıqerem. Seyidi zerrê Dêrsım de 12 İmamı temsil kenê. “Seyidêni az ve az devam bena. Pi ra dime lazê xo seyidêni keno. Xora ke lazê xo zafê werte inu de kami ke xo rarasno, kami ke heq keno i xızmeta rayverêni u pirêni cênê xo dest, raê ramenê. Gune pir çar çêveru, çewres maqamu rınd bızano. Gune uyo ke pirêni keno sifte leyê jû pir de rarasniyo, xo bırasno. Pir ke dest da cı o waxt besekeno ke pirêni bıkeru. Uyo ke pirê xora dest nêgureto pirêna dey qewıl nêbena. 1970ra tepiya sistemê pirêni zaf zarar di, endi jê verêni niyo.” (D. Gerçek, A. Karaboğa).

1.9 Wuzagî

Dêrsım hardo dewrêsunu. Merkezê wuzaganê Eleviyu Dêrsımo. Dêrsım de Bomosır⁵⁵, Dewrê Cemal u Kures wuzagê khanê. Sarê Dêrsımı ninu dest dero. Dêrsım de xızmeta Musırêni Bomosıru, xızmeta Pirêni Dewres Cemalu, xızmeta

⁵⁴ TR. *El ele, el Hakka*.

⁵⁵ Bava Mansur.

Rayverêni Kuresu dest dera. Wuzagûnê Dêrsimi ra Wuzaga Bomosiri u Ağuçani Kerbelay ra, yê Kuresu u Sey Savunu Erdebil ra, yê Dewrês Cemalu Hacı Bektaşî ra gîredayiyê. (D. Gerçek). Vîrende ni wuzagzadey şiyê Kerbela u Erdebil ra icazetê seyidêni gureto. (A. Karaboğa). Kamci wuzage ke koyti ra icazetnamê gureto çiralîge wuzage dênê inu.

Wuzaga Bomosiru Mazgerd u Pulemuriye de esta, yê Kuresu Qisle u Pulemuriye de, yê Dewrês Cemalu Xozat dera. Zonê ni wuzagu Zazakiyo. “Bomosirê Mazgerdi Kırdaşki ki zanenê. Kırdaşki talivunê xora mise. Hetê Mazgerdi de aşirê ke Kırdaşki qesey kenê Bomosiru dest derê. Pirê Bomosiriji Kırdaşki dinu ra musê.” (A. Karaboğa).

“Wuzagu de mordemê xami pêşene. Piri mordemunê xamu rasnenê ra. Wuzagzadey xızmetê raê naza misenê. Pirêni heqa Ewladê Resuliya. Ewladê Resuli ki Ehli Beyti ra yenê. Cedê Seyidu Ehli Beyti ra yeno.” (D. Gerçek). Eleviyêni de azêni laz sero devam keno. Wuzagi eve na sistemi raa ramenê. Na gurey de wuzaganê Bomosir u Kureşi sero vîndino. Çike hem mıntıqa Mamekiye, Qisle u Pulemuriye⁵⁶ de hewsê ni dı wuzagu esto, hemi ki zonê ni wuzagu Zazakiyo. Seyidunê Bomosiru ve Kuresu Zazaki cem gîredenê.

1.9.1 Bomosir

Bomosir⁵⁷ Dêrsim de wuzaga Musiriya, xızmeta Musirêni⁵⁸ kenê. Eleviyêni de xızmeta raa Heqî maqamo berz yê musirêniyo. Musir, musnoğ, wairê sirriyo. Ey dest do dêşî rê dês ramito. Hêkata Bomosiri de ki aseno ke Bomosir, sirrê cande u bêcandey rê hukım keno.

⁵⁶ Pilemoriye de wuzaga Pir Sultani esta hama talivê na wuzage Dêrsim de çinê. Talivê xo hetê Şêvaz de estê, zonê ine ki Tırkiyo.

⁵⁷ Çekuyê Bomosiri, Zazaki jê Bomosur, Bomosir, Bamasir, Bava Mansur ki vajino. Tırki de ki “*Baba Mansur*” vanê.

⁵⁸ Mürşidêni, TR. *Mürşitlik*.

Foto-2: Jiara Wuzaga Bomosiri, Muxundiye-Mazgerd, Çime: Hıdır Sönmez

Merkezê wuzaga Bomosiri qeza Mazgerdi dewa Muxundiye dera. Uzara ki ağme biye şıye caunê binu. Pulemuriye de dewunê Tasniye u Gersinot de wuzaga Bomosiru estê. Ali Kemali ki kîtavê⁵⁹ xo de naê keno raşt. Ni wuzagi jiarê. Jiara ke Tasniye dera namê cıra Bonê Uzağê vanê. 938 de, 1994 de eskeri dı rey na bon vesno hama oncia ki dara jiara nêvêsa. (A. Karaboğa).

Bomosırji hazar serra jêdero ke Dêrsım de estê. Hona ke Hünkâr Bektaşî Veli Anadoluye nıamo, Bomosır ve Kureşi ra Dêrsım de biyê. (S. M. Yıldız). Azê Bomêşiri, İmam Mihemed Bakırî ra yeno. (A. Karaboğa, M. Sönmez, D. Gerçek). İmam Mihemed Bakırî ki lazê Zeynel Abidiniyo. Eve na silsile cedê xo resêno Hz. Êlî u Hz. Mihemedi.

Texminê vatena qal kerdoğu ra gore; Bomosır, mavenê asırê 10-11ine (M.T) de Muxundiye de weşiya xo ramıta. Namê dewa Muxundiye hên aseno ke qese “mı xewn di” ra yeno. Eve vatış na qese biyo “Muxundiye”. Seyid Süleyman Şahini ki vano ke;

⁵⁹ Ali Kemali, *Erzincan*, Neşirxaneyê Kaynak, İstanbul 2013, p. 193.

“Bomesır ke Khela Bağini ra amê corê Muxundiye a sewe uza tevera bine darê de koti ra. Sodır uşti ra Bomesiri talivê xo İvrayimi ra va “Mı xewnd di”. İvrayimi va “xêr bo! To çî di?” Bomesiri va; “Bine sarrê mı de ağwe esta.” Uşti ra, çüye kerde derg, honde ağwa arêy ağwe wejiyê. Cao ke ağwe vejina nika namê ucay ra vanê Çımeyê Bomesiri.”⁶⁰

“Cao ke cedê ma Bomesiri hewn diyo namê ucay biyo Mıxundiye. Mıxundiye dewa Bomosırana, hewsê wuzağa mao. Bomosiri Mıxundiye ra ağme biye.” (A. Karaboğa). Bomosiri, waxto ke Mıxundiye de xorê bon vırašto kırametê veta. Dêso ke Bomosiri vırašto deyra vanê Dêse Mıxundiye (Dêse Bomosiri). Parçe ni dêşi hona Mıxundiye de vînetayiyo, naza jiara. Mezela Bomesiri çina çike o sır biyo. (A. Karaboğa). Bonê jiara Bomosiri de jû balişna esta. Na balişna sembolê wuzağiya, derman dana nêwesû. Nêweşi balişnara niyaz benê.

Têsirê Bomosiri Dêrsım sero zafo. (S. M. Yıldız). Zafetêne aşirê Dêrsımı Bomosıru dest derê. Bomosır ni aşirurê pirên u rayvêrini kenê. Musırêna wuzağa Kuresu ki Bomosıru dest dera. Rayverê, pirê, musırê⁶¹ Bomosıru wertê Bomosıru derê. Bomosıru mavenê xo de dustirê “dest desta, dest Heqirê” ardo hurendi. (A. Karaboğa). Mıxundiye de Dêse Bomosır u Çımeyê Bomosır estê. Ni nisange Bomosiriye, jiargiyê. Sar ni cau de qırvan keno, miyaz keno vıla, çilu vêsnêno. 2019 de Mıxundiye de namê Bomosiri ra cemxane ki virajiya.

Bomosiriji, Mazgerd, Qısle, Pulemuriye, Xozat, Vacuğê, Mamekiye, Karêr, Kiğê, Qereqoçan, Xınıs, Gımgım, Mose, Tercan, Refahiye, Kemax, Zara, Divrige, İmranlı, Adıyaman, Sarız, Maraş de estê. Talivê Bomosıru ki ni mıntıqau de cüyêne.

⁶⁰ Kemal Kahraman, ‘Seyid Süleyman Şahin Görüşmeleri’ *Alevilerin Sesi Dergisi*, Almanya 2013, p. 38-42.

⁶¹ Hetê Mazgerdi de di-hire çêunê Bomosıru rê Sey Savunu ve Şix Hemedu musırêni u pirêni kenê.

1.9.2 Kures

Kures, itîqatê Raq Heqî de wairê xîzmeta Rayverêniyo. Rayverêni Kureşî dest dera. Hewsê wuzağa Kureşî qeza Qisley de dewa Kureşî⁶² dera. Kuresu na dewa ra aġme biye. Cedê Kuresu⁶³ İmam Musa-i Kazîmî ra yeno. Azê Kuresu ki Ehli Beyti ra gîredayiyo. Alaaddin Keykubati, Khela Baġîne⁶⁴ de seyidêna Kureşî qewıl kerda, secera Kureşî mor kerda.

Dewa Kuresu ra qeyr Pulemuriye de ki dî mekanê Kuresu estê: Dewa Buki u Dewa Qızılbeli de hewsê Kuresu esto. Nî ki jiarê de muhimê. Pîrê Kuresê nazau hetê kıramete vetene u raq ramîtene de namdarê. Zazakî cem gîredanê de caê Qızılbeli zaf hewlo. Cemê ke Seyidunê Qızılbeli gîredanê inu de Perda Qızılbeli⁶⁵ vajîna.

Musîrê Kuresu Bomosîrîzê. Bomosîrîjî, talîvunê Kuresu rê musîrêni kî kenê. Kuresîjî; Qisley, Mamekiye, Mazgerd, Vacuġe, Xozat, Tercan, Refahiye, Qereqoçan, Yedisu, Xînîs, Gımgım u hetê Adıyaman de cüyenê. Na cau de talîvê xo kî estê. Derheqa Dêrsîmî de raporê ke (Ali Kemali⁶⁶ u Sair Sılan⁶⁷) 1938î ra ravêri dewletê dê arê inu de qalê Kuresu beno.

Hewsê Kureşî Qisley de Dewa Kureşî dera. Gore jû rivayeti vîrende Kuresu ra ke jû merd wenêdardêne, berdenê bînê dara qawaxe de nênen ro. Vergê Kureşî amêne cendeg berdêne. No tore howt az ra tepia biyo xîrave, vergî reyna niamê cendeg merdu nêberdo. ⁶⁸

⁶² Dewa Kureşî: TR. *Bostanlı Köyü*

⁶³ Derheqa Kureşî de nîa: Mesut Özcan, *Öyküleriyle Dersim Ağıtları –I*, Neşîrxaneyê Kalan, Ankara 2002.

⁶⁴ Khela Baġîni, mavenê Qisley u Qereqoçan dera.

⁶⁵ Serva Perda Qızılbeli sero gurê Daimî Cengîzi esto, nîa. “Daimî Cengîz, Kureyşan Ocaġı’nın Cem Ritueli ve Musikîsi”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* c. 2, a. 5, 2014 Dersim, p. 55-94.

⁶⁶ Kemali; e.n.v, p. 211.

⁶⁷ N. Sahîr Sılan, *Doġu Anadolu’da Toplumsal Mühendislik; Dersim-Sason (1934-1946)*, Neşîrxaneyê Tarih Vakfı Yurt, İstanbul 2010, p.112-114.

⁶⁸ Cengîz; m.n.v.

1.9.3 Fırına Bağını

Bağın, mavenê mintıqa Qıslê, Mazgerd, Qereqoçan u Yayladere dero. Khela Bağini ki naca dero. Kosê Çemê Pêre de Khela Bağini esto, Fırına Bağini ki nacara. Bağın, tarixê itıqatê Dêrsimi de cayê muhimi cêna. Efsane Kureşi de Bağın de vêreno ra. Kureşi, Fırına Bağın de kırameta xo mısnera hokımdarê Selçuki Alaaddin Keykubati. Coka Bağın serva itıqatê Dêrsimi cao de muhimo.

“Kures ve Bomosırı jü çağ de Dêrsim de cüyê. Kures ve Bomosırı ra wairê kırametê. Bomosır musirê Kureşiyo. Kureşi eve himmetê cedê xo kıramete mısna Alaaddin Keykubati.” (S. M. Yıldız). Kırameta Wuzağa Kuresu de motifê adırı esto. Hukme adırı kerdene, fırına adırı kotene kırameta Kuresuna.⁶⁹

“Kures vîrende hetê Bağine dewa Çeleqaşi de biyo. Uza kırameti vetê, mîleti zaf qerrê Kureşi kerdo. Vato no sirbazo mîleti xapnêno. Namdarêna Kureşi şiya gosunê Alaaddin Keykubati ki. Emır do qumandarê Khêla Bağini vato so Kureşi biya.

Qumandari esker rusno şêrê Kureşi biyarê. Kures niamo eskeru eve zore berdo. Alaadin Keykubat vato “tı kama, çıka?” Kureşi vato “ez ewladê Ehli Beytiyo, sirbaz niyo.” Aladdin Keykubati vato tı ke ewladê Ehli Beytiya o waxt delil era mı mısınê. Kureşi destê xo kerdo Çemê Pêre teveke hengure veta da Alaadin Keykubati. O waxt çhelê zımistani biyo, Aladdin Keykubati inam nêbiyo vato tı sirbaza. Kureşi vato; “Ez sirbaz niyo wairê kırameto.” Keykubati vato; “to erzon fırına adırı xo ra ke wes vejiya ez inam bon ke tı wairê kırameta.”

⁶⁹ H. Çakmak, ‘Kuresu Ocağı, Alevi Ocakları ve Örgütlenmeleri’, (are. M. Özcan, E. Gezik), Neşirxaneyê Kalan, 2013, p. 326,328.

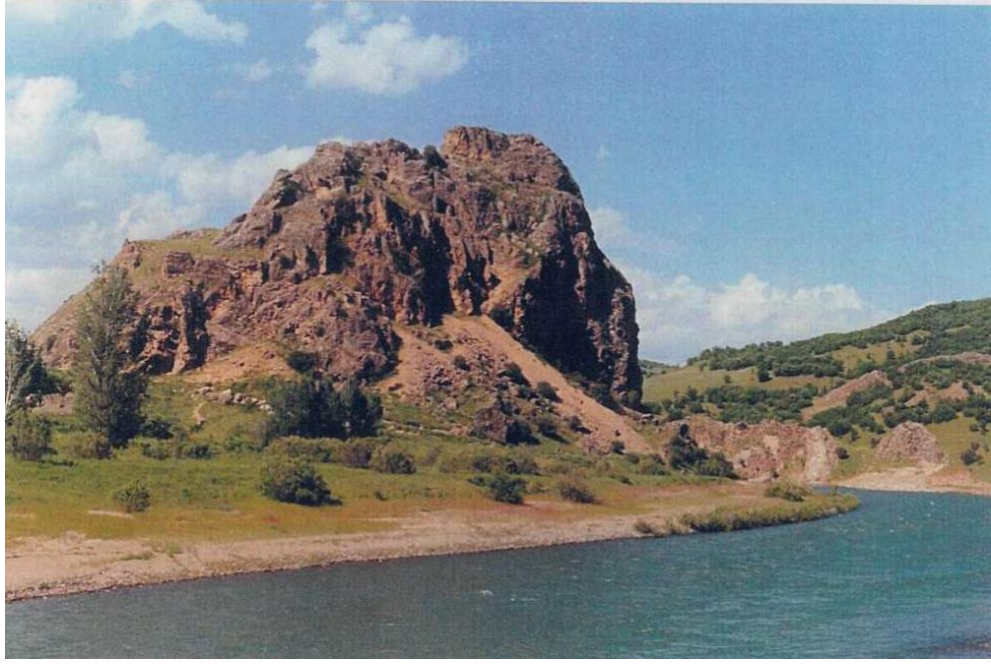

Foto-3: Khela Bağını, Mazgerd, Çıme:kulturportali.gov.tr

Keykubat, Kureş ve jü mordemo xızmetkari piya erzeno fırına adiri, çêver dano ca. Hire roji ra tepiya çêverê fırine kenê ra, niadane ke çım riyê Kureşi cemed gureto, dest de ki teveke hengure u jü qerpuze esta. Alaaddin Keykubat mot beno maneno. İnam beno ke Kures wairê kırameto. Mordemê xızmetkari ra pers keno vano; “to zerrê fırine de çı di?” Mordem vano; “ma ke zerrê fırine de bimê jü theyr amê ma serro perrê xo kerdı ra, ma sero çerexiya, vayê deyra cemedayme, her ca weşiyê biye bağ u bostan bi.” Keykubat, Kureşi ra vano; “o theyr çiko? Kures vano; “o cedê mı Bomosır bi, mı himmetê deyra kırametê mısne to.” Aladdin Keykubat uza secera Kureşi mor keno dano cı. Keykubat, Kureşi ra vano; “koyt ke qayıl bena xorê so uza bımanê.” Kuresi ki yeno Qıisle de dewa Zeve de xorê mekân cêno.” (N. Derin).

Namê xızmetkari ki beno Dewres Gewr⁷⁰, o ki xızmeta rayverêni cêno. (A. Karaboğa, S. M. Yıldız). Dewrêş Gewr, seyid niyo, Kureşi himmet do cı, ey dewrêşêni kerda.⁷¹

⁷⁰ Dewrêş Gewr, fırine ra ke vejıyo kınc kolê xo wela adiri ra biye gewr coka namê xo biyo Gewr.

⁷¹ Kibar Taş, (2019) ‘Seyyid Mahmud-i Kebir’in (Kureyş) Seyyid Mahmud Hayrani ve Derviş Beyaz/Gevr ile Tarihi Bağ’, *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, 6 (43): 3248-3260.

1.9.4 Hêkata Bomosır u Kureşi

“Kures heşino pê ke Bomosır, dewa Muxindiye de xorê bon vırazeno. Hete Qısle ra kuno ra raê yeno. Geme de nisenê heşi ser, moro suri ki cêno xo dest keno qamçi sonê diyarê Bomosiri. O waxt Bomosır dês saneno pê. Niadano ke Kures hao cora nişto ra heşi ser yeno. Nisenê dêşi ser, dest dano dêşirê, dêşi jê astori rameno, verva Kureşi sono. Eke yenê têlewe, kelê xo birnenê jûmin ra. Kures vano; “ez niştane heşi, to dês ramito, ez yon to dest.” Kures iqrar dano Bomosiri. Bomosır beno musirê Kureşi, Kuresi ki beno talivê Bomosiri. Postê rayverêni beno xızmeta Kureşi, postê musirêni ki beno xızmeta Bomosiri.” (A. Karaboğa).

Foto-4: Kures ve Bomesiri ra, Çıme: dersimnews.com

Taê serva na mesela sero fikirinê ke; Kureş ve Bomosiri ra kıramete mısna jûmini. Kırameta Bomosiri Kureşi ra berz biya coka Kures şıyo destê Kureşi. Akademisyen u nustoğê ke Eleviyêni sero gurinê i ki na fikri bêwerenayisi qewıl keno. Motifanê na hêkate sero nêvîndenê, pers nêkene manê heşi, mor u dêşi çıko? O waxt gunê ni pers sero vınderime; Kures ve Bomosiri ra çıra kıramete jûmin mısne ke? Hurdemena ki iman kenê, zerrê inu de sık çino ke.

Kemal Kahramani ra gore, na mesela de geletiyê esta. Mesajê hêkate zovınawa:

“Kureşi ke Bağine de kıramete mısne ra Alaaddin Keykubati, Keykubat merax kerd va; ‘cêdê to, pirê to kamo?’ Kureşi va; ‘Cêdê mı Bomosıro, mı himete dey ra kıramete vete.’ Keykubat vano; ‘Bomosır koytiyo şime bivinime.’ Kures ve heyetê Alaaddin Keykubati piya kunera raê sonê Muxındiye diyarê Bomosiri. Raê de hes ve mori ra vejine ver, Kures nisen ro heşi ser, mor cêno xo dest keno qamçı heşi rameno. Eke yenê nejdîyê Muxındiye Bomosır niadano ke cor de heyet yeno ver de Kures esto. Bomosiri o waxt dês vırazeno. Dest nano ra dêşi vano şimê. Dês beno cande verva heyeti sonê. Kures, Keykubati ra vano pirê mı nao. Keykubat kırameta Kureş u Bomosiri rê beno sad eve çimunê xo vineno. İnam beno ke ni Seyidê, ewladê Resuliyê.” (K. Kahraman).

Kemal Kahraman ra gore; Kureş ve Bomosiri kıramete mısna ra Aladdin Keykubati. Çıke zerrê dey de sık esto, inam nêbiyo. Kureş ve Bomosiri rêwra iqrar do ve jûmini. Çıra kırametê bımısnera jûmin ke? Aseno ke fikro raşt nao. Çıke itîqatê Eleviyêni de mordemo ke inam nêbeno, sık keno kıramete mısnenê ra ey. “Waxtê Pêxamberi de tayine pêxamberêna Mihedi qewıl nêkerdê. Mihemedi ra delil waşt. Pêxamberi ki asme kerdê dı letey, hona pêxamberêna Mihedi qewıl kerdê.” (S. M. Yıldız)

Na hêkatê de Kureş ve Bomosiri iqrarê xo kerdo tezê. Heto bin ra ki motifi se vanê, mana ninu çıka? Gune ninu sero vınderime:

Hes: Candey sembolize keno. Hes tabiato. Mihemed tabiati idare keno.

Mor: Waxto, waxti temsil keno. Çerxê waxtê bêpeyniye moro.

Dês: Çêverê suke temsil keno. Dês mavenê Botın u Zahir de sındoro. Mihemed suka, Êi ki çêverê deyo. Mihemed zahiri, Êli botini temsil keno.

“Na hêkate de Kures; Mihemedi temsil keno, zahiro. Kures niştı ro heşi ser, mor gureto xo dest. Kures wairê waxtiyo, hukmê tabiat keno. Bomosır; Êli temsil keno, botino. Dês sındorê dinawo, yanê dormê zahiri gureto. Verva jûmini amaena Kureşi u Bomosiri, Zahir u Botini temsil kena. İqrarê Kureşi u Bomosiri iqrarê Zahir u Botiniyo. İnu kırametê mısne ra Alaaddin Keykubati, çıke zerrê dey de sık esto, imanê xo çino. İye ke manê na hêkatê gëlet fam kenê vane ke; “Kures şıyo destê Bomosiri, Bomosır Kureşi ra berzo.” Raştiya na fikri çına.

Têrovetena⁷² Eleviyêni yê her semboli, motifi mana xo esta. Manê ninu ke nêzaniya o waxt gelet servaz beno.” (K. Kahraman). Aseno ke; hêkatanê Eleviyêni de mana sembol u motifi çiyê muhimo. Wertê ni sembolu u motifu de sirri estê. Gune mana ninu raşt servaz bo.

1.10 Îtîqatê Raa Heqi de Xızır

Namê koka Xızırı, zonê Arabki ra yena. Arabki de *hadır* (*hadr, hıdr*), zonê Tırki de *hıdır*, Zazaki de biyo Xızır. Arabki de manê xo nao: “cao ke khewe xo zafo, ucay ra vanê.”⁷³ Qurane de sura Kehf ayetunê 60-82 de qalê Xızırı beno. Xızır olvozê Musa Pêxamberiyo.

Namê Xızırı xêyle cau de vêreno ra. Reça Xızırı hatan bingunê (çimeyanê) Sümeri sono. Destanê Gilgameşi de jü qereman esto namê xo “Utanapişti”yo. Kemal Kahraman vano ke Utanapişti Xızır ve xuyo.⁷⁴ Ey ab-ı heyat sımto nêmerdo. Oncia taê şarkiyatçi derheqa Xızırı de taê rivayetu vanê. Serrâc ra gore çimê ilmê ledüni Xızıro. Ey ra gore Xızırı ve Hz. Êli jüvini diyo (el-Lüma, p. 179). Kuşeyrî serva Xızırı vano weliyo (er-Risâle, p. 475). Hücûvî serva dey vano Xızır pêxambero (Keşfü’l-mahcûb, p. 257).

Kultê Xızırı, Tofanê Nuxi de, Tewrat de, mitolojiyê Sümeri u Yunani de hemi ki mitolojiyê Zazau, Tırku, Kurdu, Farsu, Afganî, Hint u Arabu de esto.⁷⁵ Xızırı, her mîlet xorê evê çimê xo vineno. Kami çim de “mordemê sata tengewo”, kami çim de “sevêkdare dar u bêri, kewe u bostaniyo”, kami çim de ki çiyê de bino.

⁷² TR. *Bakış açısı*.

⁷³ <http://www.islamansiklopedisi.org.tr/hizir#1>, 01.05.2020.

⁷⁴ Metin-Kemal Kahraman, *Çêverê Hazaru*, Lızgê Müzik, İstanbul 2006, p.31.

⁷⁵ Daimi Cengiz, “Dêrsım Halk Anlatılarında Xızır İnancı”, <http://dersimnews.com/haberler/2014-01-28/Dêrsım-halk-anlatilarinda-xizir-inanci>, 01.05.2020.

Xızır, Îtîqate Raâ Heqî de mavênê botîn u zahir de yeno sono, nebiyo.⁷⁶ Seyid Süleyman Şahin⁷⁷ (1912-1995), serva Xızırı vano ke; Heqî des heşt hazar (18.000) alemi eve destê Xızırı nay ro. Xızır o waxt ra nat esto. Xızırı ab-ı heyat sımîto, o nêmirreno, ey rê merdene çîna.”⁷⁸

“Zafîne çîm de wairê na dina Xızıro. Hesar u haydarê dinawo. Çerx u pewrazê dina yi dest dero. Çêver yi de beno ra, çêver yi de dîno ca. Pelge, dare de bêdesture di nêlewina. Îtîqatê Dêrsimî de na dina xo erzena şîya Xızırı.”⁷⁹ Mavenê Eleviyu qesey beno ke Xızır ve Hz. Êlî dostêni kerda. Zazakî de namê Xıdırî ki koka Xızırı ra yeno. Dêrsim de domanê ke asma Xızırı de biye namê inu Xıdır nanê pa.

1.10.1 Raâ Heqî de Caê Xızırı

Eleviyê Anadolîye zaf qîmet danê Xızırı. Caê Xızırı, itîqatê Eleviyu de zaf berzo. Zazayanê Eleviyu de caê Xızırı gırano u dayna berzo. Raâ Heqî de Xızır, wairê dinao, wairê sarê Dêrsimîyo. Derheqa Xızırı de nîa vajîno:

- Musa Pêxamberî rê rayverêni kerda.
- Khalmemê Sırrî de mısayîvo.
- Golê Çetu de îqrar do Dewres Mıljî, jüvin de biyê mısayîv.
- Xızır qılawîzê sata tengo.

“Xızır, tezahürê nurê Oli-Mihemedîyo. Rayverê hemu nebiyano, Hezretî Musa ey ra mîseno, rayverê xo Xızıro.”⁸⁰ Xızır meymanê qonağuno, meymanê meymanano. Xızır, Dêrsim de biyo sembol. Zafu cau de nî sembolu vinême. Xızır deyra u dengîjî sereo, coka cîra vanê; “Xızırê serê deyray”. Waxtê tengîye de vengê Xızırı danê; “Ya Xızırê sata tenge” vanê. Xızır serê kelek u gemiyu dero. Sırê talke ağwe u laşerî de

⁷⁶ Nebî: pêxamber.

⁷⁷ Sey Sılemanê Qurqurîkî (Seyid Süleyman Şahin) Musırê wuzağa Bomesırano.

⁷⁸ Çêverê Hazarî; p. 31.

⁷⁹ Munzur Comerî, “Yîtiqatê Dêrsimî de Duzgîn”, *Perloda Warey*, a. 11, Alamanîya 1997, p. 15.

⁸⁰ Çêverê Hazarî; p. 32.

hawarê Xızır kenê. O qılawızo, sata tenge de resêno. Düya kokımanê Dêrsımı de nia vanê:

“Xızır tı melemê derd u ğemuna
Serê derya u denguzuna
Kelek u gemiuna
Golek u chemuna
Pırd u gavanunê çetununa”⁸¹

Xızır teyna serê deyra u dengız de niyo. O hard u asmen dero, her ca de fetelino. Kokımo cıra “Xızıro Khal” vanê. Astorê xo ki esto sıpelao, astoro qımet u lerzo. Çelê zımıstani de puk u va nisange Xızırı yo. Lerzê xo esto caê de nêvındeno, koti kam ke tenge dero ebe astorê xo hawarê ey de resêno. Beyita Xızıro Xeylaşı”de serva Xızırı nia vajino:

“Ya Xızırê serê deyrayi
Tiya wairê puk u vayi
Tı biya rayverê Musayi
Carê ma de mekuye hereyi
Tıya tıya hasaru haydara”⁸²

Xızır mordemo bilano coka cıra “Xızıro Khal” vanê. Herdisa xo sıpiya, kincê xo sıpiyê. “Sare Dêrsımı verende kince sıpi kerdene pay. Xızıre sare Kırmancıye⁸³ sıpe gureto xorâ, coku yine ki sıpe kerdo pay.”⁸⁴ Gê jü gol dero gê jü pul dero, gê ko dero, gê ki raê dero. Xızır thon vurnêno, gêgane kuno dılxê feqiri, gegane beno kokım, gêgane beno domon fetelino werte miletı de. Zımıstan waxtê Rozê

⁸¹ Cengiz; m.n.v.

⁸² Çêverê Hazuru; p. 30.

⁸³ Dêrsım. Zazaki de serva hardê Dêrsımı Kırmancıye vanê.

⁸⁴ Munzır Comerd, “Yitiqate Kırmancıye de Hazar Çevêre Serê Sodırı”, *Pir*, a. 3, İstanbul 1995, p.?

Xızırı de çêu rê meymano. Sarê Dêrsımı Xızırı ra zaf haskeno. Namê zonê xo rê vano; zonê Xızırıyo⁸⁵. Sairê Dêrsımı Sey Qaji ki jü kılama xo de ney anora zon:

“Zonê ma zonê Xızırı yo
Thonê ma thonê Xızırı yo
Zonê Sey Qaji zonê Xızırı yo
Thonê Sey Qaji thonê Xızırı yo”⁸⁶

Xızır qesê vîrênu de ki zaf vêrêno: “Zê Xızırı hewarê mı de rêşt”⁸⁷ Xızır ra u welağu sereo. Jüyo ke tenge dero venga Xızırı dano; “Ya Xızır tı birese!” Jüyo ke sono qurbetiye ya ki esker, ey kenê bavokê Xızırı. Vanê; “Xızır to de olvoz bo!”, “Xızır raa to rakerde kero!”. Pilê Dêrsımı vanê ke; kam ke roza rinde de Xızır xo vir ra nêkerdo, sata tenge de ki Xızır ey xo vir ra nêkeno. Xızır her waxt hazır u nazıro. Sarê Dêrsımı düya xo de “Ya Xızır tı esta ke esta” vano. Namê Xızırı düye u gulvangu de ki zaf vêreno ra. Misalê ni düye u gulvangu qısmê ritüli de damê. Zazayê Elewi serva Zazaki “Zonê Xızırı” vanê. Coka Zazaki sarê Dêrsım çım de jiargiyo. Sey Qaji kılamunê xo de “Zonê ma zonê Xızırı yo”⁸⁸ vano.

1.10.2 Dêrsım de Mekanê Xızırı

Dêrsım welatê Xızırıyo. Çıra ke her çayê Dêrsımı de ma namê Xızırı vinemê. “Bonê Xızırı, Hênîyê Xızırı, Kemerê Xızırı, Golê Xızırı, Lınga Xızırı, Nisangê Xızırı, Çımê Xızırı, Dara Xızırı.”⁸⁹ Ni cawu de Xızır biyo eskera. Cokna namê ni cawu ebe Xızırı amo vatene. Ni mekani tede ki mekanê Xızırıye. Ni mekanê ke namê Xızırı ra yene era vatene itiqate de Dêrsım de ni tede jiargiyê. Ni mekani jiarê Eleviyunê, mîlet ni jiaru ser, qırvan sarre bîrnêno, miyaz keno vıla, çılı vesnêno, düyay keno. Mordemo

⁸⁵ Dêrsım de serva Zazaki “Zonê Xızırı” ki vanê. Qımetê zonê xo ebe namê Xızırı ra kenê berz. Vanê; zonê ma zonê Xızırıyo.

⁸⁶ Cengiz; m.n.v.

⁸⁷ Zılfî Selcan, *Qese u Qesê Vîrênu Leksikon*, Neşîrxaneyê Üniversiteya Tunceli, Dêrsım 2013, p. 508

⁸⁸ Daimi Cengiz, “Dêrsım Halk Anlatılarında Xızır İnancı”, <http://Dersimnews.com/haberler/2014-01-28/Dersim-halk-anlatilarinda-xizir-inanci>, 03.04.2020.

⁸⁹ Xıdır Muzır, ‘İtiqatê Kırmancıye’de Xızır’, *Kırmancıya Belekê*, a. 2, İstanbul 2009, p. 73-75.

ke zerrê xo de sık çino, bêguman niyo, itîqatê xo tamo Xızır qelwe ey de zalalo. “Xızır, wairê çerx u pewraziyo, wairê hard u asmeniyo, wairê ram u comerdıyeo.”⁹⁰ Hardo Dewrêşi de koyt ke lînga Xızırî gîna cı uza bîmbareko. Sarê Dêrsîmî nacay xore kerdê jîari. Sonê nî jaru de Xızırî rê minete kenê (A. H. Çetin).

Derheqa Rozê Xızırî de qısmo rituel de bînê namê rozey de qal beno.

1.11 Mitolojiyê Jiaru

Çıtur ke Ganj Hindu rê jiargiyo, Çemê Muzırî, Golê Çetu ki Elevunê Zazay rê jiargiyo. Sarê Dêrsîmî itîqatê xo ağwe ra, kou ra, dar u ber ra cîa nêbîrno. Dêsim de xêyle cay estê ke mîlet nînu jiargî qewul keno. Coka Dêsim rê vanê “Hardo Dewrêşi”. Çıke jiarê Elevisu ya jü kowo, ya jü gola, ya jü dara. Koê Duzgîn Bavay, Heniyo Pîl, Çıme Muzırî, Gola Buyere, Ana Fatıma, manê nî namu Elevunê Zazay ra gore zaf berzo. Çıke nî tede namê jiarunê. Caê nî jiaru itîqatê Dêrsîmî de muhîmo. Sarê Dêrsîmî sono nî jiaru sero qırvan keno, loqme keno vîla, düyay keno, venga Heqî dano.

Elevisu Zazay wertê tabiat de biyê. Tabiat ra haskerdo, sevekno. Kultê jiaru itîqatê Elevunê Zazay de cao hira cêno. Sari roza tengê xo eşto lînga na jiaru. Jiarî na qomî rê her waxt wair vejîyê. Dêsim de çîye ke jiargiye; wuzağî, jiarî tede zuhurê Heqîyê, coka sarê Dêrsîmî çım de biyê bîmbarek. Gune motifê ke itîqat u rituelê Raa Heqî de vinînê, înu na çım ra bîvinîmê.

“Îtîqatê Dêrsîmî panteist niyo. Dêrsîmîjî tîjî rê, asme rê, çhemî rê, ko rê, ya kî tebiat rê qulênî nêkenê. Sarê Dêrsîmî nînu rê hormet kenê. Çıke nî delîlê bîyaena Heqîyê, zuhurê Heqîyê. Coka ke itîqatê Dêrsîmî panteist niyo. Elevisuê nî de Raa Heqî de terîmê Botın u Zahîrî estê. Zahîrî dinawa ke aseno uya. Botî nî kî alême ke nêasenê iyê. Botın u zahîrî piya jü bîyaêna Heqî anê meydan. Elevisuê nî de Mîhemed wairê zahîrîyo, Êlî wairê botîniyo. Mîhemed tîja; na alemde çıke aseno Mîhemedî rê ayano. Êlî asma; çîyo ke nêaseno wairê dey Êlî yo. Êlî wairê sırriyo.” (K. Kahraman).

⁹⁰ Comerd; m.n.v.

Çı hêf ke na serunê peênu de bende ke Dêsim de virajiye ine zaf zerar da itıqati. Çı ke taê jiarı bine na bendu de mendi, rijıyay, bi vındi. Na durım çıyo de rınd niyo. Jiarê ke bine ağwe de mendi, çımê sari de qımeto xo esto. Hazar serruna jêde esto ke ni jiarı na welat de bi. Efsane ni jiaru, mitolojiyê na jiaru parçê kulturê itıqatiyo. Jiarı ke bi vındi taê kulturê ki benê vındi, qımetê xo nêmaneno. Ni ra ki zon zerar vineno. Çıke mitolojiyê na jiaru, düyê na jiaru, gulvangê na jiaru têde Zazaki yo. Zerarê bendu teyna jü tabiat rê çino. Jiaru, kulturê itıqati u zoni ki zaf zerar vineno.

1.11.1 Duzgın Bava

Duzgın Bava, Dêrsım de namê jü jiareo. Koyê Duzgın Bavay qeza Qısley⁹¹ dero, 2500 metreo, merkeze Qısley ra des u ponc (15) km. düriyo.

Duzgın Bava namê Sa Heyderiyo. Sa Heyder, lazê Sey Mamudo Khaliyo, Kuresızo, dewa Zewerao. Zewe verê koye Duzgın Bavay dera. Mitolojiyê Duzgın Bavay sero Seyid Mahmut Yıldız nia qal keno:

“Duzgın lazê sey Mamudo Khaliyo. Kuresızo, namê xuyo vıren Sa Heydero. Sa Heyderi ki jê Muzırı şüanêo. Pulê Koye Zargoviti de xorê jü bon vırazeno. Çele zımıstani de bızu beno koê Zargovit de çırayneno. Biji her roz sonde mırd yenê çê. Pi rê beno qısawete. Vano “Sa Hayder na çele zımıstani de çı dano bızu ke ni biji her roz mırd yenê çê?” Rozê, Sa Heyder dıma sono koê Zargoviti. Dızdeni şerkeno ala lazê xo çı dano mali. Tholde dare vındeno niadano ke Sa Heyderi uşıra xo ke dano kamci dare rê, darê bena khewe, biji ki wenê. Sey Mamudo Khal, kırımata Sa Heyderi vineno. Jü bıze Sey Mamudo Khali vinena, pırr kena. Sa Heyder bıze ra vano “Sebi to Kureso Kurr di?” Sa Heyder niadano ke piyê xo hao peyê dare dero. Zaf sermayino, vano “mı çıtur namê piyê xo va?” Benı ri-sur ke çıtur piyê xora hêni vato. Sermayino duse kemberi ro rameno, mal kuno dey dıma. Piyê xo dıma zırçeno; “Buko buko mereme! Toa nêbeno. Tı i mali bena koti? Çıra rısqê mı bırnena? Sa Heyder xo çarneno eve uşıra xo dano ro bızu ro, tayê cıra vışınê, i bini tey sonê. Hire gamu de vejino serê koyê Zargoviti uza sır beno sono. Caê gamu hona belıyo. Cao ke Sa Heyder sır beno uza

⁹¹ Nazımiye

thuz beno, yane kemerino thuzino. Endi namê Sa Heyderi beno Duzgın Bava. Namê koyi ki beno Koê Duzgın Bavay. Koê Duzgın Bavay beno mekano bimbarek.” (S. M. Yıldız).

Foto-5: Koyê Duzgın Bavay, Qısle, Çıme: Kadir Merkit

Ora nat Koyê Duzgın Bavay sarê Dêrsım çım de jiargeo. Dêrsım de malo peskof (bızê kou) malê Duzgınıyo. Sarê Dêrsımı çım de ni biji jiargeyê, nêkişinê, kes qarse cı nêbeno. “Duzgın Bava, sultanê jiarunê Dêrsimiyo. Serê hardi de edalet u heqe ey ra pers beno, morê waxti ey dest dero. O şaxo; botın ra xevero dano. Namê xo coka Sa Heydero.”⁹²

Îtîqatê Raa Heqi de caê Duzgını zaf berzo. Miletê Dêrsımı sodır sonde namê dey dekernenê “Ya Duzgın” vanê. “Namê dey sero sond wenê. Têsirê Duzgın Bavay milet sero zafo.” (A. H. Çetin).

“Hasar u haydarê Dêrsımı Duzgıno; Dêrsımı serro gurreno, Dêrsımı serro perru saneno. Duzgın, Sultane Dersimiyo, coku sarê Dêrsımı yira mıradu wazeno, yira dilegu keno.

Teyna Kuresıcı ne, xamı ki eke vengê Heqi dane cêrenê Duzgını vero, xo erzene şiya Duzgını. Çıme xo bêhedur raa Astorê Qımeti ra perreno. Dermanê

⁹² *Çêverê Hazaru*; (çar. H.S), Lızgê Müzik, İstanbul 2006, p. 56.

derdu Duzgini dero.

Qelve mordemi ke pak bi, tengiye de Duzgini rê xam u xas jüyo, düri ve nejdi yire çiye niyo.

Duzgîn, jê Xızîrî mordeme sata tengewo. Kamci Dersîmîci ke tenga xode "Ya Heq!", "Ya Duzgîn!" vato, Duzgînî ki eve Astorê Qımetî reşto dine, mîrad yine çım de neverdo. Xırave de, xafîle de, çetîne de Duzgîn dest erzeno ver. O, eve na xususete xo ki uncia jê Xızîrî yeno ra meydan."⁹³

Seyidu ke cem gîreda, her dem venga Duzgînî danê, namê dey dekernenê. Beyitunê cemi de namê dey vajino.

“Ya Duzgînê mîno kêmerî
Ezo tekîto amo verê çêverî
Qomê xore vaze xevera xêrî”⁹⁴

Davut Sularî ki beyitunê Zazakî de qalê Duzgînî keno. Venga pirê xo Duzgînî dano, ey ra medet wazeno.

“Mî meverde bavokê sarî
Cêreno to vero Davud Sularî
To ke wairê mîna, Duzgîn
Hîmet Haqî ke, reyê bê na rî”⁹⁵

Sarê Dêrsîmî neqîye ke diye, dawa xo kenê hawalê Duzgînî. Duzgîn Bava, heqîye u neqîye keno cêra. (A. H. Çetin). Sey Qajî ke neqîye diya venga Duzgînî do, lawîkunê xo de nia vato:

⁹³ Munzîr Comerî, “Yîtiqatê Dêrsîmî de Duzgîn”, *Perloda Warey*, a. 11, p. 15-31.

⁹⁴ Metîn-Kemal Kahraman, *Çêverê Hazaru* (albüm), Lizge Müzik, İstanbul 2006.

⁹⁵ <https://www.youtube.com/watch?v=8FpKOG9fjPM>

“... ”

Nayine kaxıta xo da Omer u Osmani⁹⁶

Mı da Bakıl Duzgını”⁹⁷

“... ”

Tesela mı kewte, mı dest eşto

Kemere Sultan Duzgını!”⁹⁸

Îtıqatê Raa Heqî ra gore; Avdel Musa serverê mılaketunê xırawınuno. Mılaketê xırawını, xırawiye anê. Nêweşiye, gıraniye u tariye ni mılaketu ra yena. Mılaketê xırawını eskerê Avdel Musayê. Duzgın Bava ververê ninu de dano pêro. “Duzgın Bava sevekdarê Dêrsımı yo. Serverê mılaketunê xêrino, ni mılaketê rındi eskerê Duzgınıyê. Duzgın eve tabura xo, mılaketunê Avdel Musay de dano pêro, Dêrsımı sevekneno.” (S. M. Yıldız).

Davut Sulari ki beyita xo “Da Duzgın” de tabura Duzgını dekernêno.

“Bê, sewe nawa şikiye

Vereniya Taburi⁹⁹ veciye

Ez qırvane Xortê Veri¹⁰⁰

Yimdate mıde bero

Qılauzê khalıkê mı Sa Heyderi”¹⁰¹

“Sarê Dêrsımı, Kêmerê Duzgın Bavay jê Kâbe vineno. Her serre Elevi yenê Kemerê Bımbareki de benê niyaz. Qırvan kenê, loqme kenê vıla. Düyay kenê, mınê kenê Duzgın Bavay rê. Duzgın Heqî ra nejdiyo (S. M. Yıldız). Duzgın Bavay de, serre de nejdiye çewres hazari qırvani sarrebırinê. “Duzgın Eleviyu çım de dermandaro.

⁹⁶ Omer u Osmani ra qest mêkemê dewletê.

⁹⁷ Comerd; m.n.v.

⁹⁸ Comerd; m.n.v.

⁹⁹ Eşkerê Duzgını (mılaketê xêri).

¹⁰⁰ Duzgın Bavao.

¹⁰¹ Comerd; m.n.v.

Tengê kami ke esta, sono Duzgîn ra derman wazeno.” (M. Kahraman). Jüyo ke mirad wazeno yeno Duzgîn Bavay, Duzgîn, derman dano newesu.¹⁰²

Foto-6: Çıme Kemerê Duzgîni, Qıslê, Çıme: Kadir Merkit

Qewıl beno ke Dêrsım de 366 jiari u ewliyay estê. Mavenê ni jiaru u ewliyawu de pilê xo Duzgîn Bavao. “Sey Qaji beyita “Welat Welat” de taye çekuyu erzeno jiar u diaru serr. Namê Hewsê Dewe, Khal Ferat, Heniyê Celal Abasi, Jiara Aliyê Kistimi, Ewliyayê Tasniye dekerneno qesa ke ano Kemere Duzgîni nia vano: Şıyo Kemere Duzgîni pilê jiarano.”¹⁰³

“Duzgîn, sultanê Dêrsımıyo, wayirê mîrodıno. Qumandarê 366 ewliyaunê Dêrsımıyo. Her hefte sewa yeniye ni ewliyay Kemerê Duzgîni de yenê têarê, mekanê Qalxeru de Cemê Qalxeru gîredanê. Topê Duzgîni estê, erzeno zalımu ser, Dêrsımı seveknêno. İye ke cıra mîrod wazenê, mîrod dano cı.”¹⁰⁴

Serva Koyê Duzgîn Bavay; “Kêmerê Bımbarek”, “Kêmerê Duzgîni” vajino. Dêrsım de jûke va “Ez son Kêmerê Bımbarek” zanino ke o sono jiara Duzgîn Bavay.

¹⁰² Kızılca Yürür, *Dersim Alevlerinde İyileştirme Geleneği*, Neşirxaneyê Otonom, İstanbul 2019, p. 84.

¹⁰³ Comerd; m.n.v.

¹⁰⁴ Çêvere Hazaru; (çar. H.S), p. 28.

“Bimbarek sıfatê Mihemediyo. Dêrsim de serva tiji bimbarek vanê. Dêrsim de roştiya tiji ravêr erzena Koyê Duzgini coka Kemere Bimbareki vanê.” (K. Kahraman).

Înam beno ke; heliyê Duzgini esto. O qılavuzê Duzgini yo. Koyê Duzgin Bavay sero çerêxino. “Vergê Duzgini ki estê, duri ra xevere anê.” (Bava Şervan). Ni vergi malo peskofi rê wayirêni kenê. Jü ki astorê Duzgini esto; namê xo Astoro Kimêto. Duzgin eve Astoro Kimêti resêno hawarê sarê Dêrsimi.

Çıtur ke çogana kırametına Hz. Musay esta yê Duzgini ki çogana xuya kırametine esta. “Çogana Duzgini esta; Gaganê dılxê gorgeçin de gegane dılxê mori de asena bena vindi. Kırametê xo zafê, ewliyawa. Çêle zımıstani de darê huski kerdê khewe. Çogana Duzgini, ewro çê Silo Qızı¹⁰⁵ dera, naê rê Ewliyayê Sultani vanê.”¹⁰⁶

“Virende Çelê zımıstani de dewrêşi şiyenê Kemerê Duzgini de Bonê Duzgini de çewres roze mendenê, çile ontenê. Amnan milet dewu ra pêya amenê Duzgin Bavay de sewe mendenê. Çarixi lınga xora vetenê warway vejıyenê Koyê Duzgini.” (S. M. Yıldız).

1.11.2 Muzır Bava

Zazaki de Muzır, Tırki de *Munzur* vajino. Çımê Muziri qeza Vacuğê (Pulur) de dewa Jiare dero. Ağwa ke ni çımey ra vejina aye rê vanê Çemê Muziri, koyê ke mavenê Erzıngan u Vacuğê de ca cênê namê inu ki Koyê Muziriyo. Ni mekanu tedınê namê xo Munzur Bavay ra gureto. Jiara Munzur Bavay merkezê Vacuğê ra 30 km, Mamekiye ra 90 km. duriyo.

“Çıtur ke Ganj Hindu rê jiargiyo, Çemê Muziri, Munzur Bava, serva Eleviyanê Dêrsimi şaxsiyeto de bimbareko.” (Z. Batar). Mitolojiyê Muzır Bavay eve sey serruno az ve az qesey beno. Munzur Bavay sero di-hire hêkati estê. Hêketa ke ma dê are cêr dera. Ma na hêkate Wuzağa Sultan Munziri ra Rayber Ali Baba Aydoğan¹⁰⁷ ra gurete.

¹⁰⁵ Silo Qız sairê Dêrsimiyo. Dewa Mılrıao, aşıra Mılızurao, Kemanê cımıtenê. 14.12.2019 de şî Heqiye.

¹⁰⁶ *Çêverê Hazaru*; e.n.v, p. 27.

¹⁰⁷ Ali Baba Aydoğan 85 serru dero, Wuzağa Sultan Muziri rao. Rayvero, Pulur de dewa Jiare rao.

“Vacuğê de jü şüanê beno, namê na şüaney Muzır beno. Muzır şüanê İbrayim Pêxamberi bi, şiyêne mêsın çiraynêne. Rozê, dı teni vergi amay leyê mêsini, Muziri ra miye waşte.

Muzır va: -Na mêsın yê mı niyo, ni miy miyê mı niye, bavoke mine. Ez ninu çitur sîma di?

Vergu va:

-To ke bese nêkena miye nêdana ma, ma leyê mêsın de vîndemê, to so wairê mêsın ra destur bije bê.

Muzır va:

-Sîma vergiê, ez hata ke şêri peyser bêri ke, sîma mêsın wenê qedênenê. Çitur gumanê mı be sîma wa bêro?

Vergu hire sondiê girani sero sond werd:

-Çênika ke azeba ke çê piye xo de menda, guna aye sero,

-Cênika ke saci verde nun pozena nunê xo nêdana, guna aye sero.

-Cênika ke gejiyo khan ve gejiyo newey ra piya girêdana pê zerê fîna ta, guna aye sero. Vergu na hire çi sero sond werd vake “ma mêsın rê toa nêkemê, fek be mêsın ra nênaymê. Sondiê vergu ra tepia Muzır kot raê. Tene ca ke şî, xo xo de vake “vergu ez xapîtane, mı çitur vatena vergu kerde.” Ebe ters u merax şî leyê İbrayim Pêxamberi. İbrayim Pêxamberi niada ke Muzır hao dot ra yeno, mêsın tey çino. Cêra be Muziri, cîra vake:

-Bîko, to mêsın koti caverda?

Muzır va:

-Mı mêsın leyê vergu de caverda, teslimê inu kerd.

İbrahim Pêxamberi va:

-Înson coru mênin keno bavoke vergu, to çitur inu rê inam kerd?
Muzır va:

-Vergu hire gunayê gıranu sero sond werd, qarse mênin nêbenê.
Muzırî mesela İbrahim Pêxamberî rê qesey kerdê. Va: “hal mezal niaro”.
İbrahim Pêxamberî, Muzırî ra va: “So, xo ra ke vergu qarsê mênin nêbiye, inu ra vase
werte mênin ra xo rê jü miye qayıl bê, bijêrê berê.”

Muzır ebe terşî kot ra rayê şî leye mênin. Şî ke çî şêrkero, eke mênin meğel dero, vergu
ra jü na het de jü do het de vineto. Vergu, Muzırî ra pers kerd:

-To şiya wairî se va?

Muzır vake:

-Vano “Werte mênin ra kamci miye ke qayıl benê, xo rê weçinê berê.”
Yê Muzırî ki xo ra teyna jü miya xo estbiye, a miye ki howt serri bi ke estêwrîne biye.
Tali ra a serre hona awure mendi bi. Vergi şî zerre mênin ra feteliyay, miya Muzırî
çinite we, gurete berde. Muzırî vengê xo nêvet. Vergu miye doymê şüye de, caê thalde
de zaynê, cîte vorekê xo vêrê miye ra gureti, miye verdê ra. Miye qırrê peyser amê
wertê mênini. Muzır şî, dest na miye ra ke, vergu miye zayna.

İbrahim Pêxamber, o taw leyê Muzır de vejîya. Hekmete de mend, niada ke letê de
mênini qero, letê mênini sıpiyo. Sas bi mend, hên duri ra vinet. Muzırî ra vake:

-Bıko, bıko! No sır koti ra amê torê?

Muzır cûab nêda İbrayim Pêxamberî. Muzır zaf mordemo de raşt bi, ey koçikê sıt
nêdîtene ke nonê xorê qatığ kero. Muzırî vatêne “mênin amaneta”nünê xo ancili
werdêne.

İbrayim Pêxamberî gına pıro ke Muzır wairê kırameto. İbrayim Pêxamberî, Muzır fit
era qesa ke cı reso, Muzırî niada ke İbrayim Pêxamber ey pêbîcêro, Muzır rema.
İbrayim kot Muzırî dıma, Muzırî her ke gama xo eştê, hurendia pasna Muzırî ra zê sıti,
ağwa sıpiye eşt teber, mavenê Muzırî be mavenê İbrayim Pêxamberî bırna. Eve na hal
Muzırî çewres game eştê, hurendia gama çewreşine de sır bi, şî. Gama çewres cay de
çewres çimê ağwe vejîye.

Î voreke ke vergu bêrdi, inu ra jû serva Îsmayîlê lazê Îbrayim Pêxamberi bi qîrvan. Sîleverê qîrvani bi hene, loqlê qîrvani bi moreki, goştê î voreki ra çewres qor mordemi nun werd. Coru pîrtike de î goştî hêçe nêşî.

Vosnê diyine hona vinetaîyo, vaneke; “key ke qomê homete kot be tenga de pile, o vosn ki o waxt beno qîrvan, beno qeda u qelxanê homete.” (A. Aydoğan).

Foto-7: Çîmê Muzîr Bavay, Vacuğê, Çîme: Kadir Merkit

Evliya Çelebi ki serva ağwa Munzuri nia vano: “Thamê Ağwa Muzîri, asma payîza peyene vurino; çewres roz şîrena, çewres roz thola.”¹⁰⁸

L. Molyneux Seeli¹⁰⁹ ki hêkata Muzîri Bavay sero qal keno. Hêkata ke ey nusta uza de Muzîr şûanêo, ağayê xo sono Hac. Muzîr cîrê hewla beno peyser yeno. Ağa kîrameta Muzîri vinêno, eke Hac ra yeno dewîji yenê ke lew destanê, ağa vano; “Şêrê lew Muzîri destanê, wayîrê kîrametê uyo.” Dewîji hete Muzîri ser sonê, Muzîr ramêno, çewres gamu de sır beno. Caê gamunê Muzîri de çewres çîmê ağwe vejîna.

¹⁰⁸ Evliya Çelebi *Seyahatnamesi*, Neşîrxaneyê Zuhuri Danîşman, c. 5, İstanbul 1970, p. 110.

¹⁰⁹ L. Molyneux-Seel, “A Journey In Dersim”, *The Geographical Journal*, Vol. 44, No. 1 (Jul.,1914), pp. 49-68.

Qalkerdise Seel ra gore; “Daasê se serrê ra tepiya jû Saê Persi (Îrani) amo Çime Muziri. Sata ke Muzur Bava biyo vindi, qavo ke lewê de biyo, seveta deyi, uzau dano kinitene. Qav diyê u gurête tey berdê No qav, Muza Tehrani de ro.”

1.11.3 Golê Çetu

Foto-8: Golê Çetu, Mamekiye, Çime: Ferit Demir

Mamekiye de cao ke Ağwa Muziri ve Ağwa Pilemoriye (Harçige) resene jümini name nacay rê Golê Çetu vane. Golê Çetu jiara. Na jiarê ra Golê Xıziri ki vanê. Ağwa Muziri ve Ağwa Pilemoriye naca resenê jümini kunê têwerte. Vanê ke Xızır Dewreso Mılıji ra Golê Çetu de ame têlewe, iqrar do jümini.¹¹⁰

Dewres Mıız dewa Mılan”i, Xıziri ki na golê mekan cêno. Na mekani ra Golê İqrari ki vanê. İye ke wazenê mısayvêni bijerê, yene Golê Çetu. Gepunê xo kene pırê ağwe dane jümini. Ora tepia iqrar danê jümini bene mısayıv. Mısayveni, itıqatê Eleviyêni de iqraro de pilo. Mısayıvêni hata roza axretê sona. İyê Golê Çetu de iqrar

¹¹⁰ Daimi Cengiz, Munzur, “Mercan ve Pülümür Vadilerinde Barajların, Göçün Folkloru, Halk Edebiyatına, Halk Müziğine Etkisi”, <http://dersimnews.com/alevilik/2017-04-04/munzur-mercan-pulumur-vadilerinde-barajlarin-gocun-folkloru-halk-edebiyatina-halk-muzigine-etkisi-> 02.05.2020

do jümini, biye mısayıv, sıro ke jümin ra vato, na sırê dinu hata mezele sono. Hata 1960”i Golê Çetu de Cemê Xızırı giredinê. Na cemu de venga Xızırı dênê. Piru, dewresu na cemu de kutenê tewt. Tewt ra tepia kutene werte Golê Çetu. Sema şiyenê, qırwan sarebirnenê, niaz kerdênê vıla.

Sey Sılemanê Qurquriki¹¹¹ Golê Çetu de xêyle cem giredo. “Bavaê Sey Sılemanê Qurquriki Bomosırız bi, ey Zazaki, Tırki, Kırdışki zanitenê. Ey hire zonu de ki beyiti vatê.” (K. Kahraman). Namê jü beyita Bavaê Sey Sılemanê Qurquriki “Ya Xızıro”. Bavaê Sey Sılemanê Qurquriki ke Golê Çetu de cem giredo o waxt na beyite vata:

“Cemê Xızırı de pervaz şime
Sema şerê canene düyay bikerime
Gulvang bıwanerê niaz bikerime
Esqê Oli avaz kerime Ya Xızır
Yaz Xızır avaz kerime”

Çı hêf ke Golê Çetu bine bendê *Uzunçayırı* de mend. Golê Çetu jiarê Eleviyu bi, bine bendi de mend. Teyna Golê Çetu bine ağwe de nêmend, kulturê xo ki, efsane xo ki mend. Na durım hem hetê itıqati ra hemi ki hetê Zazaki ra vindbiyayiso de gırso. Çı ke dı’as seru ra tepia efsane na jiarê ki beno vindi sono. No ki hetê kulturê itıqati ra, hetê zoni ra çıyo de rınd niyo. Gune jiari bendu ra ver biseveknîyê, qori be. Dêrsımızu ra gore Dêrsım, hardo jiari u diyaruno, bendi na welati kenê xıravê.

1.11.4 Jiara Ana Fatıma

Jiara Ana Fatıma Mamekiye dera. Raa Mamekiye u raa Puluri (*Ovacık*) serewa. Bınê raa de ki Çemê Muzırı vêreno ra. Jiara Ana Fatıma merkezê suke ra 7-8 km duriya. Na jiarê de çımê ağwe esto. Ağwa na jiare ağwa mineralina.

Mitolojiye itıqati ra gore; ağwa çımê na jiare, cao ke sitê bızunê Ana Fatıma vêrdiyo de uzawo. Hz. Êli ve Ana Fatıma, Koê Qalxeru mekan cênê. Bızê Ana Fatıma

¹¹¹ Seyid Süleyman Şahin.

ki cawo ke nıka jiara Ana Fatıma vane uza xo rê kerdo mekan. Ni bijî, bızê koye. Ninu ra “malo peskofî” ki vanê. Sarê Dêsim ninu ra “Bize Xızırî” ki vano. Vanê ke; rozê Ana Fatıma bijî ke dite o taw de ğıziko ke dest dero dêm dino, sît pulê kemuru rê sono cêr. Sîto ke cor de kemeru ra vêrdino dî, cêr çimê ra vejino. Beno ağwe pılqeno. A roza ra hata na roza o çimê ağwe esto. Na çimey ra vane Çimê Ana Fatıma. Bızê Xızırî her wext dormê na jiarê de fetelinê. Ağwa na çimey nêwesû rê rınd yena. Îye ke nêwese yene na çime ra ağwe simene. Ağwe şifa dana cî.

Sarê Dêsim, her wext Jiara Ana Fatıma de qırvan keno, niaz u loqme vıla keno. Cêniki zaf yen na jiare ser. Sewa Yeniye naza çıla vêsnenê, düyay kenê. Zovina suku ra, dulgerunê binu ra ki xêyle insoni yene na jiare ser.

Ana Gırane, jû beyite de serva na jiarê nia vana:

“Mal ğıleno kemer ra
Kemer mito
Ğızık demdiyo
Sade qudreto, sîto”¹¹²

Na beyitê de vinino ke mesela na jiarê yena verê çimunê ma. Ağwa ke na çime ra vejina jê sîte de qudretiya vinina.

¹¹² Çime: Ana Gırane, are. Daimi Cengiz, Pulur, 1993.

Foto-9: Jiara Ana Fatma, Mamekiye, Çime: Kadir Merkit

Proja bendunê Çemê Muzîri ke vîrîjiyo o wext Jiara Ana Fatîma ki bînê bendu de manena. Dewlete wazena ke naza ki bendê Bozkaya (*Bozkaya Barajî*) vîrazo. Çike na bend ke vîrîjiya Jiara Ana Fatîma ki jê Golê Çetu bîne ağwe de manena, bena vindi sona. Elevi na bendu newazenê. Çike bendi zerar danê jiaru u itîqati. Coka dustê bendu vejînê. Haskerdoğê Muzîri¹¹³ imza danê are ke ni bendi mevîrîjiye. Çike çîyo ke bîne bendu de maneno zaf çîyo de qîmetuno, jîargîyo. Na jîari, letê itîqatê qomiyê, roê qomiyê, zonê qomiyê.

1.11.5 Lînga Dundîle

Lînga Dundîle, namê jû jîara. Na jîarê corê Mamekiye de, Pulê Dundîlê dera. Namê na jîare, astora Hz. Êlî Dundîle ra yeno.

“Vanê wextê Rozê Xîzîr biyo. Oli¹¹⁴ nîştî astora xo Dundîle Dêrsîm ra vêreno ra. Dundîla Oli qefelîna, Pulê Mamekiye¹¹⁵ de meredîna ra. Oli, kemeru ra jû min vîrazêno Dundîle pa gîredano, xore ki kemere ra ca vîrazeno tey oroşîno ra. Dundîle hên biya têsane ke, eve lîngunê xo dana kemeru ra ke ağwe vezêro. Çala ke kemero

¹¹³ <http://www.munzur-darda.com/aktuell.html> 03.02.2020.

¹¹⁴ Hz. Êlî.

¹¹⁵ Namê nacay rê nîka Pulê Dundîle vanê. Pêye suka Mamekiye dero.

sero radina tey reça lînga Dundîle vejîna. Ağwe bena pîr çale de, Dundîle na ağwe xore sîmêna. Rivayet uyo ke; na çale a rozê tepia qe jûa nêbena, her waxt tey ağwe vejîna.

Kemera ke lînga Dundîle teyra uza ve caê minê Oli beno jiargi. Sarrê Mamekiye nacay rê vanê jiare. Namê nacay beno Lînga Dundîle. Mîlet na jiare de qîrwan sarê bîrnêno, nîaz keno vîla. Kam ke zere xo pako Kemera Lînga Dundîle ra ağwe sîmeno. Îye ke zerê xo pak niyo ağwe inu verde bena jûa.

Kîncanê domananê nêwesû benê Lînga Dundîle de dormê minê Oli de çerexnêne, ora dîma domani benê wes” (Ç. Karabulut).

Foto-10: Lînga Dundîle, Mamekiye, Çîme: Kadir Merkit

Serrunê 90”ay de nejdiye Pulê Dundîle de qereqol vîrajîno, esker minê Oli sîknênê hama reça Lînga Dundîlê hona vînetayî ya.

1.12 Çımunê Misyoneru ve Gêrayeu ra Îtîqatê Dêrsimi

Misyonerê Rozwaru (Protestan, Qatolik, Ortodoqs), Dewleta Osmani sero faliyetê misyonerêni kerdo, i Tanzimat ra tepia Dêrsim u Eleviyêni sero biye eleqadar. İnu 1850 ra dime heqa Dêrsim u Eleviyu sero rapori, mektuvi, nosteyi nostê.¹¹⁶

Misyoneri biaxki (teveri) Dersim u Îtîqatê Ra Heqi merax kerdo, na sevete ra amê Dêrsim de feteliyê. Ni misyoneri Amerikanız, İngiliz, Almanız biyê. Misyonerê ke Dêrsim de feteliye inu rapori nustê. Ni rapori Amerika u Britanya de neşir biyê. Ni raporu de derheqa Dêrsim u itîqatê Dersim sero xêyle çi esto. Ni raporu sero Suat Akgül¹¹⁷ ve Seyfi Cengizi¹¹⁸ kıtavi nustê. Misyoneru Dêrsim de propaganda Xıristiyanêni kerda. Qısımê na tezi de kılmek ra derheqa ni raporu sero vındino. Tayê raporê misyoneru benê arezê.

1.12.1 G. Dunmore (1857)

Xarpêt de istasyonê ABCFM¹¹⁹ Dêrsimi sero faliyetê misyonerêna Xıristiyanu kerdo. Arapkir, Sêvaz, Divrige, Yozgat u Antep de ki istayonê ABCFM yi biyo. İnu ki Eleviyu sero faliyet kerdo. Ni istasyonu faliyetunê xo sero raporê serre nusto. Misyoner Dunmore Xarpêt de şefê İstayonê ABCFMyo. Îtîqatê Dêrsim sero sifte ey rapor nusto. 1854 de heqa Eleviyanê Çemişgezage u Arapkiri sero fikrê nustê. Raporo ke Dunmore nusto, serra 1857 de *Missionary Herald*¹²⁰ de neşir biyo. Dunmorê raporê xo de vato ke; “Mı Dêrsim de kıtavê Buyruğ u Kıtavê Usivi (Josef) di, tey niada.”¹²¹ Ey ra gore Buyruğ de reçe Tevrat u İncili estê. Dunmore ra gore Eleviyê Dêrsimi Xıristiyanê menkiyayê, Xıristiyanêna xo inkar kenê.

¹¹⁶ Seyfi Cengiz, “Dersim Kızılbaşlığı Üzerine Notlar”, <https://www.academia.edu/38843028>, 19.04.2020.

¹¹⁷ Suat Akgül, *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*, Neşirxaneyê Yaba, ç. 4, İstanbul 2009.

¹¹⁸ Seyfi Cengiz, *Dış Kaynaklarda Kırmanclar Kızılbaşlar ve Zazalar*, Neşirxaneyê Desmala Sure, 1995.

¹¹⁹ ABCFM: *American Board of Commissioners for Foreign Missions - Amerikan Yabancı Misyon Komiserler Kurulu*

¹²⁰ *Missionary Herald*, 1857,

<https://books.google.com.tr/books?id=o5MUAAAAYAAJ&hl=tr&pg=PA220#v=onepage&q&f=true>, 10.05.2020.

¹²¹ Cengiz; m.n.v, p. 2.

1.12.2 J.G. Taylor (1866)

J. G. Taylor, 1860de Erzurum de Konsolosê Britanya bi. Serra 1866 de şî Dêrsım de geyra, noti gureti. Ni noti namê "*Journal of A Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia With Notes Of Researches in The Deyrsim Dagħ*"¹²² ra neşir kerdê. Nostê G. Taylori sero Seyfi Cengiz 1992 de perloda Desmala Sure¹²³ de maqale nuşto. Taylori kıtavê Buyruği ki diyo.

Asayişê Taylori ra gore:

- Dêrsım de iye ke mıntıqa Muzır-Tujik- Koziçan (Pulemuriye) de cüyenê, itıqatê ninu de reça paganêni u Xıristiyanêni esta.
- İye ke herey amê herey amê Dêrsım, i Qızılbaşê, inu itıqatê xo sarê khani rê da qewıl kerdênê.
- Fıkrê dinê Dêrsımuzu de têsirê Qızılbaşêni cao berz gureto.
- Qızılbaşêna Dêrsım sero têsirê fıkrê itıqatê Karmati ki esto.
- Kulturê vatey ra gore, wertê mıletê Dersimi de Nizari¹²⁴ ki estê. Nizari mıntıqa Antakya ra ramê, amê Dêrsım.
- Fıkrê dinê Dêrsımıyan yê Nusayriyan u Dürziyani jümin ra nejdıyo.
- Qızılbaşê Dêrsımı, Hz. Êliyi jê Heq vinenê. Dêrsımiji Zeynel Abidini imam, Şeyh Safiyyi bap (çêver) zanênê.
- Ninu ra gore (Qızılbaşı, Karmatiy, Nusayriy u Dürziy) Heqi zovina thonde amo dina. Ni dewr dayim biyaene (*dewriye*) rê inam benê.
- Dêrsım de ağwe u adır nesneyê bimbarekê.
- Tij, asme, astarey, adır rê niyaz kenê, çımê Çemu de duyay kenê, qırvan sarrebırnenê.

¹²² G. Taylor, "Journal of A Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia With Notes Of Researches in The Deyrsim Dagħ", *Journal Of The Royal Geographical Society*, Vol: 38, pp. 281-361.

¹²³ Seyfi Cengiz, "G. Taylor'un Dersim Seyahati", *Desmala Sure*, a. 2, 1992.

¹²⁴ İye ke reça Hasan Sabahi dıma sonê.

- Koê Muzîri u Çhemê Muzîri bimbarek zanenê. Çîmê Muzîri caê hacê inuno. Ni paganiye ra mendê. Kemerê rê niyaz kerdene ya itîqatê Arabiyo ya ki itîqatê Harraniyo.

Taylor, itîqatê Dêrsîmi sero xeylê biyo eleqadar. Ey ra gore; itîqatê Dêrsîmi de reçê Xıristiyanêni u paganêni ki estê. Îtîqat de caê Hz. Êli zaf berzo. Taylor nostê xo de, qalê bimbarekêna jiarunê Dêrsîmi ki keno.

1.12.3 Otto Blau (1862)

Otto Blau (1828-1879), serra 1858 de Trabzon de namê Dewletê Prusya ra konsolosêni kerda. Blau Dêrsîm ve Erzingan de fetêliyo. Ey ve Wilhelm Strecker piya şiyê Dêrsîm. Dêrsîm de şiyê hetê Pulemuriye werte aşîru de feteliyê, derheqa Zazaki, itîqat u kultûri sero malîmat do arê. İnu çîyo ke do arê serra 1862 de eve zonê Almanki neşîr kerdo.

Blau, eserê xuyo “*Nachrichten über Kurdische stämme, Mittheilungen über die Dusik-Kurden*”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft Leipzig*” de maqale “*Mundarten Der Duzik in Dersim*” de qalê itîqatê Zazayanê Dêrsîmi keno nia vano:

“Sarê Tujik têde Qızılbaşê, Hz. Êli serva inu zaf şaxsiyeto de muhimo. Çê Hz. Êli ki zaf muhimê. Sarê Tujik asma Muharremi de Germia İmamı pozêno. Seyidu rê hormet kenê.”¹²⁵

Otto Blau, Zazakiyê Dêrsîmi sero ke 58 çekuy qeyd kerdê, nuştê. ¹²⁶

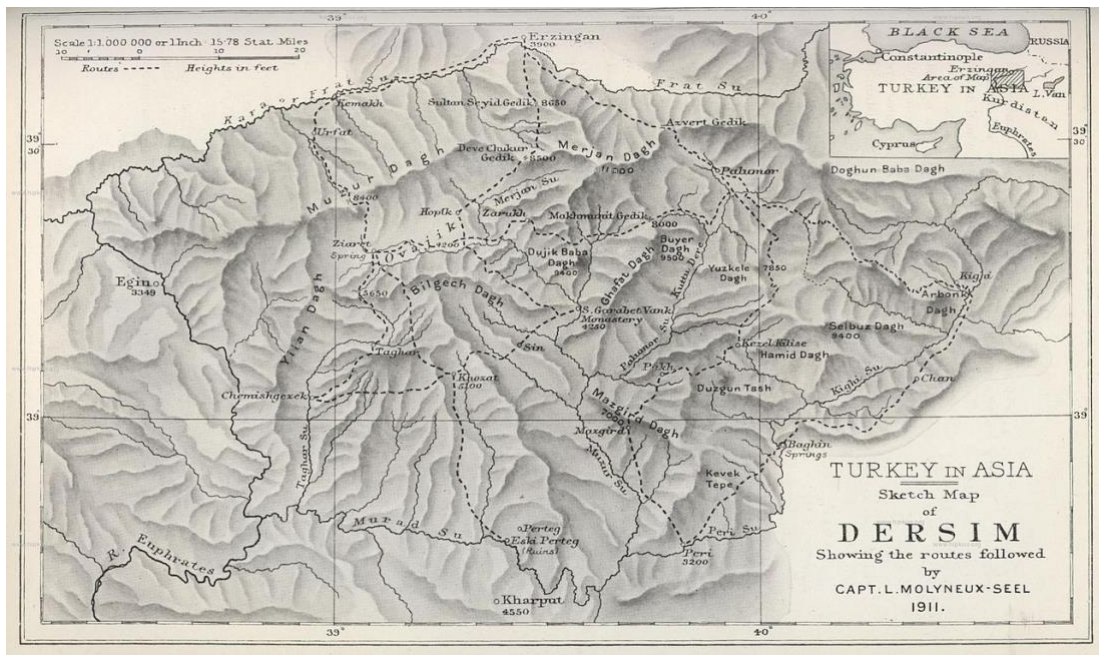
¹²⁵ Otto Blau (Ernst Otto Friedrich Hermann Blau), “*Nachrichten über Kurdische Stamme; Blumenleseaus Ni*”metullah Shirwani”s Reisegarten Mittheilungen über die Dushik-Kurden”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Bd. 16, Leipzig 1862, p.621-622.

¹²⁶ Yılmaz Kanat, *Batı Kaynaklarında Zazalar ve Zazaca*, t.y.l (çap nêbiyo), Bingöl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Zaza Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Bingöl 2019, p. 42.

1.12.4 L. Molyneux Seel (1914)

Misyonerê Îngiliz L. Molyneux-Seel yüzbaşı biyo. Dêrsım sero xêyle malımat do arê. L. Molyneux-Seel, serra 1911 de nêjdiyê dı asmi Dêrsım de feteliyo. Dêrsım de mntıqa Pêri, Mazgerd, Pax, Qısle, Bağın, Pulemuriye, Pulur, Xozat, Çemişgezage, Kemax ra feteliyo. Çıke diyo, çıke hesno, serra 1914 eve namê “A Journey In Dersim” ra, “The Geographical Journal” de, Londra de neşir¹²⁷ kerdo.

Seel, maqala xo de serva gêrayisê Dersimi vano ke; “Wazon ke itıqat u kulturê Dêrsımı sıma rê naskerdenedi.”¹²⁸ Seel ra gore zonê Dêrsımızu Zazaki, Kırdışki ra zovıno.

Xerita-3: Xerita Dêrsımı, Çımê: Molyneux-Seel

L. Molyneux-Seel¹²⁹ derheqa itıqatê Dêrsımı sero ninu vano:

¹²⁷ L. Molyneux-Seel, “A Journey In Dersim”, *The Geographical Journal*, Vol. 44, No. 1 (Jul.,1914), pp. 49-68.

¹²⁸ Akgül, e.n.v, p. 93.

¹²⁹ Akgül: 2009, Cengiz: 1995.

- Tırki sarê Dêrsımı ra Qızılbaş vanê. Dêrsımiji ki Tırku ra Mıslıman vanê.
- Dinê xo rê Uşağê Raê (Raa Heqi - H.S) vanê.
- Yê Qızılbaşu kıtavê xuyo xusisi çino. Usıl erkanê dini serverê itıqati seyidi mısnenê. Têsirê seyidu aşiru sero zafo, aşiru sero qesê xo vêreno. Qeseyê seyidu aşiru çım de jê mesajê Heqi qewıl beno.
- Vatena seyidu ra gore, azê piru u musiru İmam Bakır¹³⁰ ra yeno. Ninu ra gore İmam Bakır¹³¹ ronağê dinê ninuno.
- Seyidunê Qızılbaşı ra gore, Adem, Nux, İvrayım, Musa, İsa, Mihemed ve Êli pêxamberê pilê. Pilê pêxamberu Êliyo. Ey ra dime 12 İmami yenê.
- Serva 12 İmamu 12 roji, serva Xızırı 3 roji roze cênê.
- Yê Qızılbaşu nê camiyê xo nê ki kilisê xo estê. Qızılbaşı nımaz eda nêkenê. Dinê ninu zovina mıntıqau de ki esto. Dormê Sêvaz u Xarpêti de, Kafkasya u hatan İrani esto. Wertê Tırk u Tırkmanê Meletiya, Eğin, Arapkir de ki Qızılbaşı zafê. Ni tersunê Tırku ra ibadetê xo menkiya kenê.
- Dêrsımiji sodıranê ke tij roşt da verva tiji de Êli rê dıyay kenê. Xelifanê jurekeru (Ebu Bekir, Ömer, Osman) rê zovt danê, çike inu din (İslam) deforme kerdo.
- Roşanê dini çino. Sewa Yeniye serva ibadeti çê seyidu de yenê pêser.
- Hesavo khan ra gore 1ê Çêley de çê seyidu de yenê têarê.
- Qızılbaşı serva hac Mekke nêsonê. Caê hacê inu zovinao. Caê hacê inu; Kerbela de hewsê İmam Uşêni, Küfe de hewsê Êliyo.
- Tujik Bava Dêrsım de tewr kou bimbareko. İnam benê ke na ko de royê Hz. Uşêni esto.
- Dêrsım de kemeri, çemi, koyi, dar u beri candeyê. Ni parçê tebiatiyê. Hêkate ke ninu sero amê vatene az ve az qesey benê.

¹³⁰ Hên aseno ke Seel teyna seyidunê Bomosıru de qesey kerdo. Azê Bomosıru İmam Bakırı ra yeno. Kuresiji azê İmam Musa-i Kazımî yê. (n.n)

¹³¹ İmam Mihemed Bakır.

L. Molyneux-Seel, raporê xo de qalê hêkata Muzır Bavay u Desê Mıxundiye ki keno. Seel ra gore teolojiyê *Qızılbaşêni* de Heq jüyo, muqtedirê her çiyö. Lazê xo ya ki wertağê xo çino.¹³²

1.12.5 Henry H. Riggs (1911)

Henry H. Riggs (1875-1943) misyonerê Amerikaniyo, aslê xo Sêvazrao. Riggsi Xarpet de misyonerêna ABCFM (*American Board Mission*) kerda. Kolejê Fırati de serverêni kerda. Wertê Eleviyu de biyo pil. Serva Xıristiyani kerdena Dêrsımı guriyo. 1908 de sırê harekatê *Jön Tırku* de Xarpêt de biyo. Riggsi Dêrsım de faliyetê misyonerêni kerdo. Seyfî Cengiz kıtavê¹³³ xo de xeylê qalê Riggsi keno.

Riggs serra 1911 de Amerika de perloda “*The Missionary Review of the World*” de maqale “*The Religion of the Dersim Kurds*” nusto¹³⁴. Na maqale de qalê itıqatê Dêrsımı keno.

Riggs itıqatê Dersimi sero ninu vano:

- Dinê Dêrsımizu enteresano. Gune na dini sero gurenayis bıbo.
- Dêrsımiji xo ebe Mıslımanêni naskerdene nêdanê. Mıslımani (Sunni) ninu ra Qızıbaş vanê. Hama Dêrsımiji xora Ehli İman vanê.
- No din zovinao, insoni oncêno xo ser. İnson ke no din naskerd her ke şî çımê na dini u tarixê na mıleti merax keno.
- Dinê ninu formel (eve şekil) niyo. İnam benê ke din u cüyayış jüyo.
- Sertunê İslami hurendi nianê. Tij ve adırı rê niyaz kene. Dewr dayım biyene re inam benê. İslami ra gore Xıristiyanêni ra dayna nejiyê.
- Fıkrê Heqi xo rê xaso. İnu ra gore Heq qelvê zerrê mordemi dero. No fıkr, şeklê ibadete inu beli keno. Key ke wazenê o waxt ibadet kenê.

¹³² Molyneux-Seel in *The Geographical Journal*. Xliv, 1914, p. 65.

¹³³ Seyfî Cengiz, *Dış Kaynaklarda Kırmancılar Kızılbaşlar ve Zazalar*, Neşirxaneyê Desmala Sure, 1995.

¹³⁴ Henry H., *The Missionary Review of the World*, vol. 24, July-Dec., 1911

- İnu çım de İmam Hesen u İmam Uşên saê ke pêxamberê xusisiyê. Tırki inu ra ‘bêkıtavi’ (*kitapsız*) vanê. Hama i vanê kıtavê ma estê, n kıtavu de secereyê seyidu u tarix esto. Vatena inu ra gore her dewe de ni kıtavi estê.
- Her sewa Yeniye dızdeni yenê pêser, loqme Heqî kenê vıla.
- Werte inu de caê cêniku, Mıslımanu u Xıristayanu ra gore dayna rındo.
- Coğrafya Dêrsımı de xıravê kilise u manastırı esto. Kemerê mezelunê Dêrsımı sero motifê astori, tıfongi esto. Tewr jêde motifê miye u voreki estê. Tırk ninu jê putu vinenê.

Riggs ra gore; Hen aseno ke Dêrsım hona ke bınê bandıra Dewleta Osmani nêkoto, nazay têde Xıristiyani biye. Ninu xo çarna İslami ser. Bınê namê İslami ra dinê Dêrsımı pêda kerd. Hen aseno ke Dızdeni ibadet kerdene, loqme Heqî uçb. ni tede Xıristiyanêni işaret kenê.

Foto-11: Seyidê Dêrsımı, Çıme: Henry Riggs

Riggs şıyo çê jü seyidi (Seyit Mıstafa) de biyo meymen. Heqa itıqatê Dêrsımı sero tey mobete kerda. Riggs Dêrsım de taê fotografi ki ontê. Ni fotrafi maqale xo de estê. Riggsi, maqale xuyo “*Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harpoot, 1915–1917*” deki qalê Dêrsımı kerdo.

1.13 İtıqatê Dersimi u Zazaki Sero Têsirê Asimilasyonu

İtıqatê Zazaunê Elewi, seserra 20i de hem hetê dewlete ra hemi ki siyasetê çepciyêni ra xeylê zarar diyo. No dewr, Dêrsım de dewrê asimilasyonu. Serrê 1925, 1938, 1970, 1980 u 1990 serva itıqat u zoni dewrê asimilasyonu. Zon u itıqatê

Dêrsimuzu ni serru de binê têsirê asimilasyonu de mendo. Kamiye, kultur, zon u itiqatê Dêrsimi xêyle zerar vînito.

Eleviyê Dêrsimi hem waxtê Dewleta Osmani de hemi ki waxtê Cumhuriyeti de biyê hedef. Raporunê Dersimi¹³⁵ de ki ney vinemê. Dewletê Osmani u Dewleta Tırki ra gore aşirê Dêrsimi binê têsirê seyidu de bi. İnu vato ke; Seyidu ke werte ra wedarime, tılsimê Dêrsimi şikino.

Çığaşe ke Dewleta Osmani de waştı kokê seyidu biyaro besenekerdo. Surege Raa Heqi hatan Tertelê Dêrsimi devam kerdo. 1925 de Tırkiya de dewlete qanune¹³⁶ “Tekke ve Zaviye” vet. Na qanun ra dıme her ca de hewsi (turbey), jiari, zaviyey, wuzaği hete dewlete ra bi qapani. Na qanun ra en jêde Eleviyu zerar di. Cao ke Eleviyê Zazay tey rê uzawu xeylê jiari, hewsi, wuzaği bi. Qanun ra tepia dewlete nazay kerdi tomete. Dêrsim merkezê wuzağunê Eleviyu bi. Piri, rayveri na wuzağu de reştênê. Ucağê Bomosıru Mazgerd u Pulemuriye de, yê Kuresu Qıslê u Pulemuriye de, yê Dewrêş Cemalu u Ağuçanu Xozat de bi. Ni wuzaği jê mektev bi. Piru, rayveru, dewresu na wuzağu de cem, cemat misênê. Düvey, gulvangi, usilê kewrayênî u misayvênî de wendis diyenê. Ni wuzağu de cem girediyênê.

1925 de qanun ke vejiyo eskeri Dêrsimi de wuzağê seyidu kerde qapan, tayê rızênê, vêsênê. Pulemuriye de dewa Tasniye de Wuzağa Bomosıru¹³⁷ vêsno, pirê na wuzağê pêguretê têpiştê, rusnê mefi.¹³⁸

Waxtê Tertelê Dêrsimi (1937-38) de xeylê milet qırr beno, eve des hazuru mîleti ki sono mefi. Tertelê Dêrsimi ra wuzağê Dêrsimi ki bara xo cênê. Wuzağê seyidu zaf zerar vinenê. Dewlete Dêrsim de koyti ke seyidi estê dê are tayê kıştê taye ki rusnê mefi (surgıniye). “38”de dewlete vato ke; “Sarê Dersim, piru, rayveru, bavau

¹³⁵ Serva Raporunê Dêrsimi nia. Turabi Saltık, Dersim Tarihi, Neşirxaneyê Babek, İstanbul 2019.

¹³⁶ Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun, <http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.3.677.pdf> 17.05.2020.

¹³⁷ Bonuzağa Tasniye.

¹³⁸ Mahir Polat, “Pülümür”de Tarihi Cemevleri ve Ocak Evi Kültü”, *Pülümür* (are. Şükrü Aslan), Neşirxaneyê Ütopya, Ankara 2016, p. 117-139.

dıme sono. Ma ke ninu bikişime, ni bêsaře manêne, o waxt ma Dersim ama raê.” Na fıkır ra gore vırende piri, rayveri, bavay kişti.” (S. M. Yıldız, D. Gerçek). Sey Rıza ve Uşenê Seydi ra 1937 de Xarpet de dardekerdi.¹³⁹ Uşenê Seydi pile Kuresu bi, pirêni kerdêne. Sey Rızay ki rayverê aşıra Avusu bi. Aşiru sero tesirê ninu zaf bi.

Tertelê Dêrsımı de wuzağê Seyidu ra zaf piri amê kıştenê. Abdullah Alpdoğan¹⁴⁰ zor do piru ser. Pirê wuzağa Bomosıru dê kıştenê, rusnê mefi.

“Abdullah Alpdoğan, dewa Mazgerdi Lodage ra pirê Bomosıru Seyid Ali Barut rusneno Sarız mefi. Ali Barut jü serre ra tepiya dızdeni peyser yeno dewa xo. Esker yeno Seyid Ali Barut beno binê Pertage de dewa Mercimege de kisenê. Ali Barut zaf piro de hewl biyo, mordemo zanoğê bilan biyo. Aşiru sero hukmê xo zaf biyo.”¹⁴¹

“Pilemoriye de dewa Tasniye ra Bava Dursunê Tasniye ki 38 de dewlete kişt. Bava Dursunê Tasniye Bomosırız bi. Pile Bomosıru bi. Bava Duzgınê Tasniye laze deyo. Bava Duzgınê Tasniye eskeri desta rameno hên xeleşino.” (A. Karaboğa). Dewa Xozati Barginiye ra Wuzağa Ağuçan ra 24 mordemi piya amê kıştenê.¹⁴² Ağlarê Dersimiye ke dewlete Tertelê 38i de kişti jêde seyid bi. 38i ra tepia seyide ke nêkişiyê i ki rusnê mefi. Dersim de piri, rayveri nêmendê. Mazgerd de pirunê Bomosıru ra kes nêmendo cem giredo, o waxt anayê Bomosıru cem giredo.¹⁴³ Talıvî pirê xo ra, rayverê xo ra vışiyê. “Dewlete 38 de sıfte vıren seyidi kiştê. İye ke wes mende rusnê mefi. Eskeri herdisa seyidu eve zorbajêni bırna. Piyê mı qesey kerdênê vatêne ma zaf zulım di.” (D. Gerçek) Dewlete, Tertelê Dêrsımı ra tepia cem giredaene kerdo tomete. 38i ra tepia mavenê pir u talıvî vışıyo. 1937-38 de Dêrsım de hafıza qomî werte ra dariya wê.

¹³⁹ “Ağlarê Kırmanciye Sıma Ma Viri Derê!”, <http://dersimnews.com/2012/11/16/aglare-kirmanciye-sima-ma-viri-dere-2> 17.05.2020.

¹⁴⁰ Abdullah Alpdoğan, waxte Tertelê Dêrsımı de valiye Dêrsımı biyo.

¹⁴¹ Seyfi Muxundi, “Pir Ali Bulut: 38’in Faili Meçhulu”, *Munzur Dergisi*, a. 27, Ankara 2008, p. 90-97.

¹⁴² “Hozat”ta Dersim 38 Katliamı’na Ait Toplu Mezar Bulundu”,

<http://dersimnews.com/dersim38/2014-06-06/hozatta-dersim-38e-ait-toplu-mezar-bulundu> 18.05.2020.

¹⁴³ Munzur Çem, “Dersim’de İbadet”, *Dersim Kültür ve Etnografya Dergisi*, a. 4, 2004 İzmir, p. 76-8.

Kultur u İtîqatê Raay Heqî ve Zazakî xêyle zerar di. Hedefê dewlete ki itîqat u zonê Dêrsîmî bi. Seyidî, Dêrsîm de serverê cemati bi. Zafetêni amê kıştenê, iye ke wes mendê şiyê mefî.

“Vîrende Dêrsîm de cem eve zonê Zazakî gîrediyenê. Taê cau de Kırdaşki ki gîrediyenê hama Tırki çînêbi. Beyiti, düyey, gulvangi têde Zazakî bi. (S. M. Yıldız). 38î ra tepia zonê Tırki koto Dêrsîm, Zazakî qesey kerdênê biya tometê.

İye ke 38 de şî mefî, efê 1948 ra tepia peysêr amay Dêrsîmî. Dêrsîmîji mefî de Tırki ki musê. Seyidî 1948 ra tepia raay itîqati menkiya ramîta. Piri, rayveri şiyê dewu, diyarê talivunê xo. Piru dızdenî cem gîredenê. Kemal Kahraman ra gore; 38 de helqa kulturê viri vîşiyê.¹⁴⁴

1970 ra tepia ki nafa ki çepçiyênî¹⁴⁵ kote wertê Dersîmî. Zeraro ke örgütü denê dewleta ra dayna jê de bi. Çike ideolojiye çepçiyênî verva itîqati vejîyenê. Çepçiyu ra gore itîqat çîyo de rınd nêbi. İnu xo ra “*dewrimci*” vatêne. Propaganda marksîzm u ateistênî kerdêne. Vatêne; “Heq çîno, pêxamber çîno”, “din afyono”. Eve na propaganda verva itîqati vejîyêne. Çepçiyu ravêr Dersîm de mavenê pir u talivî kerd xırave. Taliv piri rê kerd dîsmen. Na mesela sero propaganda xırawîne kerdêne. Jü sinatkarê çepçi kaseta xo de nîa vato; “pir yeno manga beno / rayver yeno xêraz ceno” (D.Gerçek).

Orgitunê çepçiyu propaganda *Marksîzmi* kerdênê. Koka na ideoloji tevera biye. İtîqate Dersîmî rê jê vase yavani xırawîn amê. Na ideolojide itîqat, zon, kultur çînêbi, qîmet cînêdene. Dîsmenêna itîqati kerdênê. Çepçiyênî ra tepia Dersîm de teşîrê Tırki bi jêde. Vîrende iye ke şiyênê mektev, wendisê xo bi, teyna inu Tırki qesey kerdene. Fıkrê çepçiyênî ke kot Dersîm, Tırki ki tey ard. Zonê propaganda na ideoloji Tırki bi. “Çepçiyu ma u pi, pir, rayver, dewres, taliv nasnêkerdenê. Zazakî rê, itîqati rê, jiaru rê, wuzağu rê bi dîsmenî. İnu vatenê ‘Sîma zon se kene, Tırki qesey kerê, sîma rê itîqat

¹⁴⁴ “Dersîm”ın Son 100 Yılıının Ağıtlarla Yorumu: Alevilik En Eski İbrahîmî İnancıdır, ”

<https://www.indyturk.com/node/33411/röportaj/dersim>”-son-100-yılıının-ağıtlarla-yorumu-alevilik-en-eski-ibrahimi-inancıdır 20.05.2020

¹⁴⁵ TR. *Solculuk, devrimcilik*.

lazım niyo. Pir-rayver sîma xapneno.’ Xorti xapîtenê, mezge xortu şûtenê.” (D. Gerçek, S. M. Yıldız).

Komzuyunê çepçiyu Dersim de taê piri, rayveri, dewreşi kişti. İnû ki jê 38i zarar da itîqat u zonî. Nêverdene ke piri, rayveri şêrê talıvunê xo. Pir u rayveri rusnay surgın. Zorbajêna henene kerde ke, hem itîqat hemi ki zonêma cı ra xêyle zarar di. Piru u rayveru dinu dest ra xeyle onto. Çepçiyu waştö ke pir u rayver talıvi çım ra waro gıno, ilava soynêne seyidu. “Xêyle xorti bîne teşîrê inu de mendi. Tainê, Raa Heqî caverdê, pir u rayverê xo rê bi dîsmen.” (D. Gerçek, S. M. Yıldız).

Aseno ke Dêrsim de, propaganda ideolojiyê Marksizmi ra jêde itîqat u zonî zarar vînîto. Zonê mîleti vuriyo, caê Zazaki endî Tırki gureto. Asimilasyonê zonî de ki bara mektevu muhîma. Çike mektuve de domani Tırki mısay, pêde pêde Zazaki caverda. Hem 38 de hemi ki serrunê 1970u de kamiya kultur u itîqatê Dêrsimi biya hedef. Çepçi ki dewlete şiyenera jûmini, çike hurdemina ki itîqat u zonê Dêrsimîzu rê dîsmenêni kerdêne. Seyidu ra qariyêne, hasnêkerdêne. Dewlete ve komzuya çepçiyu waştö ke piru u rayveru, jiaru, wuzağû werte ra wedaro. Ferqê Dewlete u çepçiyu no bi; xortê ke çepçiyêni kerdêne Dêrsim ra bi Çiyo ke Dewlete 38i de kerdî bi nafa ki domanê Dêrsimi ma u piyê xo rê, itîqat u zonê xo rê kerdêne. Na het ra fikirê Dewlete u çepçiyu jê jûmini bi. Serrê hîris heşt u howtayî serva itîqat u kulturê Dêrsimi serrê tertelej bi. Zon, kultur, itîqat ra zaf çî bi vîndî.

1980 de Tırkiya de esker darbe keno, her çî cêno bînê bandıra xo. Dêrsimi ki na darbera bara xo cêno. Darbe ra tepia jû valî yeno Dêrsim namê ney Kenan Güveno. Kenan Güven, Dêrsim de propaganda mîletperverêna Tırki u Sunniyeni keno. Dewunê Dêrsim de eve destê dewlete ra cemi u mescitu vîrazeno. Dewîzê ke mescit ya ki camiye nêwazêne inu rê xîzmete nêbeno. Kenan Güven çım de sarê Dêrsimi Mıslıman niyê. Domanunê Eleviyu dano arê rusnêno qursanê Qurane, mektevê İmam Hatipi keno ra.¹⁴⁶

¹⁴⁶ nia. Mesut Özcan, *Darbe Yıllarında Dersim*, Neşîrxaneyê Doğan Kitap, İstanbul 2017.

“Kenan Güveni Dêrsim de nejdiye ponc hazar domani eve zori rusnay qursê Qurane. Domani berdi zovina suku. İnı ra taê bi Sunni, taê peysêr niamay. İye ke peyser amê inı ra taê bi asimile. Ni ma u piyê xo rê, itıqatê xorê bi dismeni.”¹⁴⁷

Serrunê 1990 de serva teröri dewê Dêrsimi bi tholi. Mavenê serrunê 1990-94 de Dersim de 300 ra jêde dewu de milet mecbur mendo barkerd şî zovina suku. Dêrsimizê ke barkerd şî suku, uza ki tesirê zovina kultırı, itıqatu de mendi. Zonê xo ra koti duri. Domanunê xo rê zonê xo nêmisna, itıqatê xo nêmisna. Virende dewu de pir, rayver amenê, Zazaki cem giredenê. Şiyêne jiaru, roze guretên, düya kerdêne. Milet itıqatê xo ra vışıya, roê xo bi letey, tılsimê itıqati şikiya.

“Virende dewu de Zazaki cem girediyenê. Nıka no nêmendo. Çıke raa pir u talıvı biye xıravıne, talıv pirê xo kot duri. Bavaê ke na raa rınd zonêne, Zazaki de cem giredanê endi senık mendê. İ ki Dersim ra duri derê. Coka nıka cemxaneyê ke Dersim de estê, nacaı cem eve zonê Tırki giredino. Nıka asimilasyono pil nawo. Zonê itıqati ke vuriya, itıqati pêde pêde vurino, kuno binê teşirê zovina itıqatu. Roê itıqati zon dero. İnson ke evê zonê maa xo ra itıqate xo nêramıt, roê xo beno vıla, tılsimê itıqatê xo şikino.”¹⁴⁸

Saira Dêrsimi Wakıle, jü kılama xo de dewrê asimilasyoni nia anê ra zon:

“Ra u welaği ke koti kowunê ma
Mektevi ke koti dewunê ma
Radon u teyipi ke koti çewunê
Ma wairi ki ho vira kerdi
Sayırı ki ho vira kerdi”¹⁴⁹

¹⁴⁷ Alevilerin “İmam” Çocukları, <https://www.gazeteduvar.com.tr/kitap/2017/03/01/alevilerin-imam-cocuklari> 20.05.2020.

¹⁴⁸ Zılfı Selcan, ‘Lawikê Pir Sultani’, <http://zilfiselcan.net/2016/12/08/lawike-pir-sultani>, 05.10. 2020.

¹⁴⁹ Cengiz, m.n.v, p. 55-94.

Aseno ke Qanunê *Tekke ve Zaviye*, Tertelê Dêrsımı, siyasetê çepçiyêni, Darbê 12 Eylûle, Dêrsım sero zaf têsir kerdo, seweta ninu ra zon ve itıqati ra kotê tengê. Ni hadiseye ke cor de amê vatenê, vineme ke xeylê zerarê xo hem itıqati re biyo hemi ki zon u kulturi rê biyo. Mordem ke zonê xo qesey nêkerd, raa itıqatê xo nêramite, kultirê xo ke nêdi beno kêr, kamiya xo keno vindi.

Waxtê dewrê asimilasyoni de itıqatê Dêrsımı u zonê Dêrsımı zêrar diyo. Mıleti taê kulturi u ritueli kerdê xo vira. Teşirê Tırki koto zerê Zazaki. Azo newe zonê xo nêmisoye, tainê ki zonê xo, xo vira kerdo.

QISIMO DIYÎN

2. RÎTUELÎ

2.1 Mısayıvêni

Mısayıvêni terimê itıqatiyo. Zazaki de çekuyê mısayıvêni qese “mısaêne” ra yeno. Manê xo; caê xo mısaêna. Îtıqatê Eleviyêni ra gore; mısayıvêni çêverê tariqatiyo. Mordem ke mısayıvêni guretê o waxt kuno tariqati, mısayıv cem de caê xo vano (K. Kahraman). Uyo kê mısayıvê xo çino besenêkeno çêverê tariqati kuyo.

Îtıqatê Eleviyêni de, mısayıvêni rê dostêna Oli ki vanê. Hard u asmen, hewa u ağwe, Adem u Cebrayıl jümini de mısayıvê. Mısayıvêni iqrarê Mihemed u Êli ra menda. Botinde Mihemed ve Êli ra mısayıvê jüminiyê.

“Waxto ke hard u asmen ke pêda bi, Cebrayılı miyanê Adem ra mundiye giredê, jümini de bi bıray. Melakê bini serva werdişi inurê hewla u nun ard... Mihemedi ki destê çêpê Êli ra pê guret vet minberê ser. Miyanê xo ra mundiye vete, Êli hetê xo ser ont. Hurdemena kuti zerre jü miltane, jü lese de zê dı sarrey asay. Pêxamberi Ali ra va; “Goyniya mı goyniya tüya, goştê mı goştê tüyo, lesa mı lesa tüya, famê mı famê tüyo, royê mı royê tüyo.” Sahabê Pêxamberi ey ra va; “Ey resulê Heqi, işlige vezê.” Pêxamberi işlige vetê. O taw Mihemed ve Êli ra jü lese de asay... Ora tepia minbere ra amê war, mundiye guretê, pulesnêno miya Êli ra, hire qrey eşti cı. Vakê; “Ey Êli, çıtur ke Musay ve Harun ra biye bıray, tı ki hêni bırayê mına.”¹⁵⁰

Dı olvozu ke iqrar da jümini, iqrarê ninu hatan axırete devam keno. Eleviyêni de raa kutenê u iqrar daêne de serto viren mısayıvêniya.¹⁵¹ Eleviyêni de gereke mısayıvê her mordemi bıbo. Jü talıv ke iqrar da, o waxt kuno raê. Buyruğê İmam

¹⁵⁰ İrene Melikoff, *Uyur İdik Uyardılar*, (çar: H.S), Neşirxaneyê Cem, İstanbul 1994, p. 94.

¹⁵¹ “Aleviliği Günümüze Taşıyan Unsurlar: Musahiplik Geleneği”, *Geçmişten Günümüze Alevilik, I. Uluslararası Alevilik Sempozyumu*, Neşirxaneyê Universiteya Bingoli, Bingöl 2013, p. 730-749.

Caferi Sadıq de serva mısayivêni vajino ke; “Talivo ke mısayivê xo çino iqrarê ey caiz niyo. Taliv sıfte viren mısayivê xo Heq bızano, iqrar bıdero mısayivê xo.”¹⁵²

Mısayivêni Raa Heqi de kemera miniya. Dı xorte ke kutê wuxtê dêwazan¹⁵³ mavenê inu de mısayêni bena. Raa Heqi de cüyayış¹⁵⁴ terimunê botın u zahiri sero ronayiyo. Botın rê “a dina”, zahiri rê “na dina” vajino.

“Çimê rituelê zahiri botın ra yeno. Botın ke nêzaniya rituelê zahiri ki fam nêbenê. Dêwazan neyrê misalo. Botın de sura dêwazani, biyayışi temsil kena. Lingê dêwazani Heq-Mihemed-Êli temsil kenê. Dina zahiri de dêwazan imani temsil keno, lingê dêwazani ki Rayver-Pir-Mursidi temsil kenê. Doman ke maa xo ra bi amê dina talivo. Çerxê cüyayış de na linga virene talivêniya. Linga diyinê de sunet biyaêna. Honake nêzewejıyo xorê mısayivêni cêno, na ki linga hireyina. Ni hirê lingura tepia çêrxê cüyayış beno tamam, beno dêwazan. Mordem serva guna xo cem de oncino dar, o wuxt dêwazan erzenê vıle. Rengê dêwazani şiao, mordemo ke cem de oncino dar riyê deyi ki şiao. Evê rengê dewazan u ri şaêni de eledariye esta.”¹⁵⁵

Raa Heqi de mısayivêni bara de gırana. Sertê mısayêni estê, i serti gereke bêrê hurendi.

- Xorte ke wazene jüminde mısayiv be, mavenê dinu de gereke mordemêni çine bo.
- Hurdemena ki azev be.
- İyê ke wazenê mısayiv be, gereke dustê jüminde be. Mavenê zengin u feqiri, pil u qızı, pir u talivi, kamıl u cahili de mısayivêni nêbena.

¹⁵² Sefer Aytek, *İmam Caferi Sadık Buyruğu*, Neşirxaneyê Ayyıldız, Ankara 2001, p. 26.

¹⁵³ Çağê buluği ravêrdenere vanê dêwazan.

¹⁵⁴ Heyat.

¹⁵⁵ Hüseyin Çakmak, ‘Raa Haqi’de Musahiplik’, (çar. H.S), *Munzur Dersim Etnografya Dergisi*, 2016 a. 40, p. 10-32.

- Mısayıvi jü can u jü cendeg say benê. Her çi de persberê jüminiyê. Guna mısayıvi, mısayivê bini ra ki pers bena.

Dı xorti ke bi mısayıvi, çê inu ki jümin de benê mısayıv. Na mısayivêni az be az hatan howt neslu sona. Mavenê çêunê mısayıvu de zewez nêbeno. Zewez gunawa de pila. Ni hatan axretê jümin de wa u birayê.

Mısayivêni eve iqrar u haskerdene sero nina ro. Dêrsım de zaf qımet danê mısayivêni. Dı xorte ke wazenê mısayıv be, sıfte ma u piyê xo ra vanê, rızayêna dinu cênê. Ravêr kam ke mısayivêni dano, o ma u piyê xora piya miyaz u çıla cêno sono çê mısayivê bini, jümin de qesey kenê. Xora ke mısayivêni rê mane çino o waxt mısayivêni qewul bena. Qerarê ko ke kerd jü, rituelê mısayivêni anê hurendi. Hetu ke mısayivêni dano, o miyaz u qırvanê xo cêno sono çê ibini. Venga piri ki danê, pir yeno. Pir derheqa mısayivêni de malımat u ogıt dano xortu. Qırvano ke ardo sarre bînenê venga ciranu danê piya wenê. Pir jü sewe muhlet dano xortu ke, sala qerarê xo jübe. A sewe çê mısayıvi de manenê. Roza bine pir xortu ra pers keno vano; “Sıma qerarê xo da, qerarê xo kerd jü?” Xortu ke qerarê xo ke kerdo jü o waxt pir gulvangê mısayivêni¹⁵⁶ dano inu jümin rê keno mısayıv. Xorti gulvanga ra tepia lew nanê pir desta, mau ve piyu desta.

Serva mısayivêni cemê mısayivêni giredino. Na cem de iye ke mısayivê xo estê i kunê na cem. Mısayıvi cem de huzirê pir de iqrar danê jümini. “Îqrar ra gore meydanê cemi; Meydanê Qalxeruno, pir; temsilkarê Mihemed-Êliyo, mısayivê ke cem de i ki çewresu temsil kenê.”¹⁵⁷

Mısayıvi endi hata axıretê jümin canêverdanê, her waxt jümini pers kenê, phoşt danê jümini. Mısayıvu ra jü ke zewejıya mısayıvo bini veyvê ey de beno sadıç. Mısayıvu ke zewez kerd, xanımê inu ki jümin de benê mısayıv. Mısayıvu ra jü ke merd, mısayıvo bin qayte cênika u domananê mısayıv keno. Guna inu barê vıle mısayıv dera. Eleviyêni de mısayivêni jü raê bena. Mordem besenêkeno reyna

¹⁵⁶ Serva Gulvangê Mısayivêni qısımı Gulvangi de niadê.

¹⁵⁷ Yazıcı; m.n.v.

mısayıvêni bijero. Xo ra ke mısayıvu ra jü bi noletme (duskın) mısayıvêna inu gınenawar. Gereke mısayıv her waxt Raa Heqî de bo, xo sas mekero, pır u musırê xo cameverdo. Mısayıvi hem na dina de hemi ki axrete de persberê jüminiyê. Mısayıv, mısayıvê xo ra “mısayıv”, ma u piyê mısayıvê xora “analığ” u “babalığ” vano. Çêunê mısayıvu ki jüminra “ınqrar” vanê.

2.2 Cemê Qalxeru

Çımeyê Cemê Qalxêru, Mıslêtê Çewresu ra yeno. Qewul beno ke Eleviyêni de çımê mitolojiyê cem u sema nacara yeno. Hezrete Mihemed ke Miraç ra cêreno ra o waxt raa xo gınenawar Mıslêtê Qalxeru (Çewresu). Derheqa Cemê Qalxeru de İmam Cafer Sadık kıtavê xo “Buyruğ”¹⁵⁸ de qal keno.

Seyid Süleyman Şahin, rayırêna Miraç sero nia qal keno:

“Roze Cebrayili, Pêxamberi ra va: “Ya Pêxamberi Heqî, maqamê tora berz maqam çino.”

Pêxamberi waşt ke maqamê xo bivino. Hetorast de Cebrayıl, heto çep de Mikail bi naziri: “Ya Pêxamberê Heqî, şime maqamê Huda¹⁵⁹.” Maqamê Huda, sema de qatê hotino. Qatê hotine de mahluqatê rındeki estê. Pêxamber eve Cebrayıl u Mikail şı sema. Qatê hireyine de, jü cênikê vake; “Ya Pêxamber hatan ke ez mêri tı meso!”

Melakeu se kerd Pêxamber nêxeceliya ra xora. Şı çêverê dergaxi vıneti.

Cebrayıl ve Mikayılı ra çêvera cêray ra. Pêxamberi Cebrayıl ra va: “Ya Cebrayıl tı mıra raver nacay keşf kerdê, bê mı ver kuyê, raê era mı musnê.”

O waxt Pêxamberi, Cebrayıl xorê rayver tayin kerd. Cebrayıl cıre bi rayver.

Çêvero viren kerd ra kut zerre. Niada ke jü text niyo ro, jü mordemo derg sero niseno ro, textê xo ra uşt ra pau ser. Pêxamberi Cebrayıl ra pers kerd:

“Ya Cebrayıl no kamo?”

Cebrayıl va: “Ya Pêxamber, o cedê to Adem Seyfullaho.”

¹⁵⁸ nia. Fuat Bozkurt, *Buyruk-İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, Neşirxaneyê Salon, 2018, Adil Ali Atalay, *İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, Neşirxaneyê Can, 1996.

¹⁵⁹ Heq, Homa.

Ademi, serê hermê Mihemedi de morê pêxamberiye di. Coka verva
Pêxamberi uşt ra
pau ser.

Çêvere diyine ke bi ra, niada ke jû hao derenca¹⁶⁰ ra yeno cêr, onca peyser
sono cor. Pêxamberi pers kerd: “Ya Cebrayıl no kamo?”

Cebrayıl va: “Ya Pêxamberê Heqi, o Azrayılo. Vedê jû newes ke bi tamam
Azrayıl derencera yeno cêr, nêwes qaytê derenceyi keno.”

Çêverê hireyn ke bi ra, Cebrayıl peyser cêra ra. Pêxamberi va: “Ya Cebrayıl
çıra nina?”

Cebrayıl va: “Ya Pêxamberê Heqi, ez o maqam nên, eke bêri vêson. O
maqam yê sîmao, sîma cıkuyê.”

Pêxamberi çêver kerd ra kut zerre. Niada ke maqam tede evê nuri (roştiye)
biyo gark, kose raşt de jû sandıqe dardekerdiya. Nurê a sandıqe her ca gureto.
Pêxamberi intizar kerd: “Ey Heqo taala! Teverê na sandıqe honde rındeko,
acep zerrê na sandıqe de çı esto? Kaşkena kılîtê na sandıqe bibiyenê, mı qaytê
zerrê sandıqe kerdene.”

Gaip ra jû nida amê: “Ya Pêxamber! Kılîtê sandıqe tiya. Cümle âlemi torê
salavat ano, reyî ki tı xorê salavat biya.”

Pêxamber xorê salavat ard. Salavato ke Pêxamberi ard namê ey kelam-ı
tevhido. Kelam-ı tevhidi ki itîqatê ma de esto. Kelam-ı tevhid¹⁶¹ Ehli Beyti ra
gıredaiyo. Pêxamberi hire rey salavat ard. Niada sandıqe biye ra, çike Kelim-i
tevhid çêvere heşt cenetu keno ra. Pêxamberi niada ke qapağê sandıqe bi
berz. Qayte sandıqe kerd ke, howt yiqlim çar kosey deyrayê sîti ca gureto.
Zerre de jû dare esta, serrê dare de jû theyr esto, bînê linga theyr de honde
nuski wele esta.

Pêxamberi va: “Ya Heq, deyrayê sîti howt yiqlim çar kose gureto xo ver, no
çiko, yeno çı mane?”

¹⁶⁰ Merdiwan.

¹⁶¹ Kelam-ı tevhid: Jübiyayişê Heqi qewul kerdene, <https://islamansiklopedisi.org.tr/tevhid>

Vengê gaipi va: “Ya Pêxamberê Heqi! A rama mîna, çike rama Heqi hirawa. Dare dinawa, theyrê serrê dare ki mahluqo.”

Çêverê poncine de Cebrayıl reşt cı, kuti zerrê. Pêxamberi niada ke cor de iskemlê zümrütini estê. Vake:” Ya Cebrayıl, to mîra va maqamê tora berz maqam çino. Ma ni çike?”

Cebrayıl va: “Ya Pêxamberê Heqi, o maqamê Hezrete Uşêniyo, maqama şehidu maqama tora berzo.”

Çêverê şeşinê de niada ke jü şer rameredaiyo. Şer hiddetino, Pêxamber tersa. Gaip ra veng amê gos: “Ya Pêxamber, jü halete cıde.

Pêxamberi va: “Ez serê hardi de niyo, mî sero thoa çino.

Veng va: “Serê xo saê ke.”

Pêxamberi niada beçika xo de nistane esto. Nistane beçika xora vet, eşt fekê şeri. Şer fekê xo kerd qapan, bi bêveng.

Çêverê hotin de niada ke jü perda khewiye (hewze) amê. Peyê perda ra neway hazar kelam guret. O waxt amê virê Pêxamberi ke Hezrete Êli cıra vat bi “tı ke şiya Heqi de kelam kerd, serva mî Heqi ra letekê saye bîwaze.”

Pêxamberi va: “Ya Heq, Êli lete jü saye wazeno tora.”

Pêxamberi niada; peyê perda ra jü dest amê, letê saye dê Pêxamberi.

Pêxamber letê saye guret amê serê hardi. Pêxamber ke şî çê niada Fadîma çina, Hesen çino, Uşên çino, Êli çino. Koytiye? Şiyê Cemê Qalxeru.”¹⁶²

Hezrete Mihemed ke Miraç ra cêra ra, niada ke jü kubbe esto raê sero, zerrê de çıla vêsena. Merax kerd şî da çêveri ro. Zerrêra veng amê:

“Tı kama?”

Mihemedi va: “Ez Pêxambero.”

-”Pêxamberê ma zerê ma dero, naca pêxamberi rê ca çino, tı so ümmetê xorê pêxamberêni bıke.”

Çêver ranêbi. Pêxamber peyser şî, tene waxt ke werd ra gaip ra veng Heqi amê gos:

¹⁶² Kemal Kahraman, “Seyid Süleyman Şahin Görüşmeleri-1” (çar. H.S) *Alevilerin Sesi*, Berlin 2013, p. 42.

“Ya Pêxamber, racê so reyna çêveri bıcine.”

Pêxamber peyser amê reyna da çêveri ro. Peyê çêveri ra veng amê: “Tı kama?”

Pêxamberi va: “Ez şefaatkano.”

- “Şefaatkan zerê madero, şefaatkan rê caê ma çino.”

Çêver ranêbi, Pêxamber çêver ra cêra ra. Heştiri kot çimu xo xo de va “no senê çêvero ke mirê ranêbi?” o waxt Cebrayıl leyê Pêxamberi de bi nazır.

- “Ya Pêxamberê Heqi, o çêver torê hêni ranêbeno. Torê jü namê vajime. Vaze ez xızmetkarê alêmiyo, feqıro.”

Pêxamber, reyna şı da çêveri ro. Pêye çêveri ra veng amê: “Tı kama?”

Pêxamberi va: “Ez xızmetkarê âlemiyo, feqıro.”

O waxt cırê çêver bi ra, Pêxamber kut zerrê. Niada 17 cêni u 22 cüamerdi nisenê ro. Maqamê Qalxeru ra xora jü uşt ra pau ser. Ca da Pêxamberi. Pexamber leyê Hezrete Êli de nişt ro hama nasnêkerd ke o Eliyo.

Mihemedi va: “Sımara kam vanê? Ez Pêxambero, çêveri ra kutane zerre, sımara çıra jü mordem uşt ra, i bini çıra ra nêurzenê?”

Uyo ke pau rao va: “Ya Pêxamber, mara Çewresu (Qalxeru) vanê, çewresê ma jüyo, jüye ma çewreso, ma jü can u jü leseyime.”

Pêxamber mord 39 teniye, jü kemiyo, va: “Jüyê sıma kemiyo, o kamo, koytiyo?”

- “O Selmano Pako, şıyo pars hama goyılê di ki naca leyê madero.”

Pêxamber inam nêbi, va: “Nisane¹⁶³ wazon.”

Uyo ke pau rao destur waşt, kardi nêrê qolê xo, jü dılape goyni amê. Pêxamberi niada ke qolo tedinê ra jü dılapa goyni amê. Jü dılapa goyni ki pencere ra rezê amê meydan.

Pêxamberi va: “Na yê kamiya?”

Înu va: “Na qoyni yê Selmani Pakiya, o şıyo pars, hama goyılê deyi ki leyê madero.”

Hız. Êli dest na qolê xo ser goyna tedina vınıte.

Salmanı Pak pars ra amê, dest de jü hengure esta. Hengurê verê Pêxamberi de nê ro, vake “nayê mara bare ke.” Pêxamber sas bi mend, jü hengure tedine ra çitur bare kero? O waxt Cebrayıl reşte cı bi, va “na hengure zerrê tase de bı hencnê, ağwa hengure sarvet ke, tedine ra bare ke.” Pêxamberi vatena Cebrayıl kerdê, hengure

hencnê, ağwa hengure Çewresu ra bare kerdê. Pêrunê sımît bi mest, uştî ra “Ya Heq” va, sema şî. Pêxamber uşt ra kot sema. Çerexiyaişê sema de imamê Pêxamberi gına hardî ro bî çewres parê. Çewresu ra her jü, jü pare guret miyanê xora gireda, kerd kemerbest.

Pêxamberi Çewresu ra pers kerd vakê: “Pîrê sîma kamo?”

Înu va “pîrê ma Êliyo.” O waxt Pêxamberi zana ke Hezrete Êli ki wertê Çewresu dero. Eke nişti ro, Pêxamberi niada ke nistanê xuyo ke eşt bi fekê şeri, hao beçika Êli dero. Pêxamberi vîranê fişte Êli ra.

Êli va: “Ya Pêxamber, mî tora jü saê waştî bi.”

Pêxamberi dest eşt cevê xora letê saye vete dê Êli. Êli letê saye guret, letê bini ki cevê xora vet, besnay jûmin ra, saye verê Pêxameberi de nêro.

Pêxamberi va: “Ya Êli o destê to bi, peyê perda ra saê dê ve mî.”

O waxt Qalxeru pêro piya “Ya Heq, Ya Mihemed, Ya Êli” va.

Eleviyêni de bingê cem u sema Cemê Qalxeruno. Cemê Qalxeru de çêverê tariqati, marifeti u haqiqati Êli rê mend, çêverê şeriatî ki Mihemedî rê mend. Pêxamber Miraç de Heqî de neway hazar kalam kerd. Ni kelami Cemê Xalxeru de ifşaa kerdi. Şeştay hazar kalam Hezrete Êli ve Ehlibeyt de bi sır, hiris hazarî ki bi yê şeriatî.¹⁶⁴

Mihemed ke şî Miraç, sît, hemgen u saye diyê cî. (D. Gerçek). Sît haskerdişî, hemgen esqî, saye ki iqrari sembol kena (M. Yıldız). Elevi coka cem de, mısayivêni de, kewrayêni de, veyve de saya sure danê jûmin. Pêxamber, Miraç ve Cemê Qalxeru de sırrê Hezrete Êli rê bi sad. Vinino ke Êli wairê maqamê Velayetiyo. Eleviyêni ra gore cem ve sema Heq çım de ibadeto de meqbulu. Des u Dî İmami, Ana Fatıma, Des u Hot kemerbesti Cemê Qalxeru de piya bi.¹⁶⁵

2.3 Cem

Cem, rituelê ibadetê Eleviyano. Pir Hesên Efendi (1896-1973) serva cemi nia vano: “Cem heqiqato, heqiqati ki Ana Fatımawa, şeriat, tariqat, marifet; Heq,

¹⁶⁴ Çıme: Seyid Süleyman Şahin.

¹⁶⁵ Çıme: Seyid Süleyman Şahin.

Mihemed, Eliyo. Cemê ninu rê Cemê Qalxeru vanê. Jür, fesatêni, fişk u fücür cemxane ninu nêkuno.”¹⁶⁶ Cem bingê xo Mısletê Qalxeru ra cêno.¹⁶⁷ Eleviyêni ra gore Cemê Qalxeru ve sema uzara mendo. Elevi qewıl kenê ke; Hz. Mihemed ve Hz. Êli ra Mısletê Qalxeru de cem giredo.¹⁶⁸

Victor Turner ra gore, sırê rituel de maqam u mevki, cısnı, pilêni-qızêni, zengin u feqır, xort u kokım ni statü têde darinê we. Rituel de têde bânê jü çıke fêl u armancê cemati nao.¹⁶⁹ Rituelê cemi ki narao. Cem de cêni u cümerd, pil u qız, genc u kokım, feqır u zengin çino. Meydanê cemi de herkes jüyo. Kes keşıra pil niyo, uzada maqam mevki çino, herkes jü cano. Têde jümin rê wa u birayê.

Serva cem kutenê ki taê qeydeyi estê. İye ke Raa Heqi de niye, iye ke raa itıqati ra vejiye, gonêweri, jürekeri, iye ke gunekarê (xanıma xo caverdaene, hilekarêni kerdene), inu cem nêcenê. Çıke raa Heqi ra gore ni gunekarê. Cem de gunêkaru rê ca çino. Pir Hesên Efendi vano ke; “cemo ke gunêkari tey estê, hukmê i cemi çino, o cem bêhukmo.”¹⁷⁰

Cem de hire çiye muhimi yenê ra hurendi. Jüyın; cemat hetê itıqati ra ibadet keno, pir u rayverê xo ra usıl u erkânê raê mıseno. Dıyin; milet cem de yêno têare jümin vineno, heto sosyal ra no çiyo de rındo. Hireyın; meseleyê hukuki cem de vininê. Pir, problemanê cemati rê çare vineno, inu ano werê.

“Sey Qaji hem sair bi hemi ki pir bi. Ey xêyle cemi giredê. Rozunê bimbareku de dewe ve dewe feteliyenê, cemê heqiye giredenê. Sey Qaji cemi ra raver cemat kerdênê. İye ke jümin ra heredane ya ki mavênê xo çino i ontenê dara Mansuri.”

¹⁶⁶ Başköylü Seyyid Hasan Efendi, *Hakk'ın Emri Rızası*, Neşirxaneyê Yurt Kitap, Ankara 2007, p. 104.

¹⁶⁷ Cemal Şener, *Alevilizm*, Neşirxaneyê BDS, İstanbul 1996, p. 42.

¹⁶⁸ İlyas Üzüm, *Günümüz Aleviliği*, Neşirxaneyê Vakfê Diyanetê Tırki, İstanbul 1997, p. 37.

³³ Victor Turner, *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Cornell University Press, London 1967, p. 100.

¹⁷⁰ Hasan Efendi; e.n.v, p. 104.

(A. Karaboğa). Mordemeke uşt ra darê ver dinu ra vanê sond burê, raşt qesey kere, jûri mekere. Cem de sond werdenê nia vajino:

“Vere to yaro
Peê to Zılfiqaro
To çı diyo, çı hesno, ey vaze
Înson guna xo rê dëndaro”¹⁷¹

Cem roza Posemiye sewa Yeniye de cêrino. Eleviyêni de sewa Yeniye bimbareka. A roze çê de verê teberiku de çıla vêsnenê. Miyaz roza Posemiye pojino. Uyo ke sono cem, gune abdestê lesê bijêro, kincunê paku pay kero, hetê lesera xo pak bijêro. Jüyo ke kuno cem, gereke fîkr u qelvê xo ki pak bo. İnson cem de hetê roy ra beno pak, çike inson cem de nefis u roê xo onceno dar. (D. Gerçek). Cem ke ame pêser, her çê niazê¹⁷² (loqme) xo tey ano cem. Bêloqmey cem kutene çiyoy de rınd niyo, xırabo.

Mordem ke kut meydanê cemi dar de vîndeno. Dar de vînitene, dustê şeri de vaziyetê Mîhemedi temsil kena.¹⁷³

Dêrsım de hire torey cemi estê;

- Cemê Mısayivêni
- Cemê Heqiye
- Cemê Duskınêni Wedardaene

Cemê Mısayivêni, cemo husisiyo. İyê ke benê mısayiv iqrar danê jûmini serva inu na cem giredino. Yê na cemi, Cemê Heqiye ra gore zobina sertê xo estê. Mısayivî kunê na cemi. “Jüyo ke mısayivê xo çino, o besenêkeno na cem kuyo. Cemê Mısayivêni de iye ke benê mısayiv eve xanımunê xora piya, piri ra himet cênê. Çar

¹⁷¹ Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi: Sey Qaji*, Neşirxaneyê Horasan, İstanbul 2010, p. 264.

¹⁷² Niaz: loqmeo. No niaz; sayi, goji, bosmızey, qaxi, miyaz, pêsare u çiyoy de bin beno.

¹⁷³ Yusuf Ziya Yörükân, *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*, (are. T. Yörükân), Neşirxaneyê Kültür Bakanlığı, Ankara 1998, p. 55.

cani benê jü can. Erkâne mısayıvêni huzırê cemat de vinino. Pir derheqa mısayıvêni sero qesey keno. Pir mısayıvu oncênê çengeldariye, i sond wenê. Huzırê pir de iqrar danê jümini, cematî ki inurê saadêni kenê. Pir gulvangê inu dano cı, dı cêni u dı cüamerdi jüminde benê mısayıv. Eleviyêni de mordemi ke mısayıvêni guretê o waxt kuno çêverê tariqati. Uyo ke mısayıvê xo çino çêverê tariqati nêkuno.” (A. Karaboğa).

Cemê Heqiye; serre de dı-hire rey giredino. Dewu de jêde asma Xızırı de cem giredino. Çıke pir asma Xızırı de sono diyarê talıvunê xo. Cemxaneyê suku de payız, zımıstan, usar her heftê sewa Yeniye de Cemê Heqiye giredino. İye ke yenê cem loqmê xo tey anê, sonê verê postê piri ra kelê xo bînenê. Pir dıya loqmey dano cı. Niazdar loqme inu ceno, peyniya cemi de cemat ra keno vıla. Cemê Heqiye dı qısımo. Qısımo veren de movete kenê, qısımê diyine de ibadet kenê. Pir ve rayver piya cem giredanê.

Hona ke cem sifte nêbiyo, pir ve rayveri ra serva ronıştêna posti cemat ra rızayêni wazenê. Çıke na post, postê Heq Mihemed Eliyo, postê Hezretê Uşêniyo. Post inu temsil keno. Postê piri rê “dosega Heqi” vanê. Cemat ke rızayêni dê cı o waxt pir ve rayver caê posti de nisenêro. Rızayêni ke çino bo pir ve rayveri ra besenêkene caê posti de ronisê. Çıke Eleviyêni çêvere rızayêniya. Bêrajiyêni nê cem giredino, nê ki loqme werino. Rızayêna pir u rayveri ra dıme nafaki rızayêna cematî lozıma. Gune cemat têde jümin ra raji bê. Pir cemat ra hire rey perskeno; “sıma têde jümin ra rajiye raji niyê? Cemat ke jümin ra bi raji o waxt cem giredino. Xora ke mavêne tainê de problem esto o waxt pir probleme inurê çare vineno ora tepiya cem devam keno.

“Cem mehkême Eleviyano, uza de derdanê cematî rê çarê vinino. İye ke jümin de qesey nêkenê, jümin ra mîrodiyayê cem de urzene ra dar de vîndenê. Pir huzırê cemat de mıslete inu keno. Vîrende kes mehkêmunê dewlete nêşiyêne. Jü mordem ke bişiyenê mehkême dewlete mîlet cırê kerdênê serevde. Vatenê; “Ayıvo! pirê to, musîrê to esto, to çıra sona mehkême dewlete? O sene karo tı kena?” Ni mehkêmi 38i ra tepia vejıyay, vîrende çıyo henen çinêbi.” (D. Gerçek).

Qısle de Bertal Efendi, Pir Sey Qaji dano mehkême dewlete. Na mesela Sey Qaji rê zaf çêtın yena. Jü kılama xo de na mesela nia ano ra zoni ser:

“Ero Bertê Alê Gulavi

Mîrê ama hepîşıye

Tu vurno torê Kirmanciye
Mı va; “dewa ho ra pir u rayverê ho verfiye”
Minê kokımı era ra u welağu mefiye”¹⁷⁴

Sey Qaji oncia kılama “Welat Welat” deki nia vano:

“Ey dewa ho da ra Omer u Osmani¹⁷⁵
Mı dewa ho da ra bakıl Duzgın”i”¹⁷⁶

Sair dawa xo keno havalê Duzgın Bavay, ey ra edalet wazeno. Ey ra gore;
Bertal Efendi, raa itıqati caverda, mehkêmê Ömeri u Osmani de heqa xo sae keno.

Cem de ravêr iye ke jümin ra heredanê, iye ke jümin ra gêrreçiye, pir inu
urzneno ra. Huzirê ehli cematı de inu vezeno dara Mansuri cıra pers keno:

“Verê to yaro, peyê to Zılfiqaro
To çı diyo, çı hesno ey vaze
İnson guna horê dëndaro¹⁷⁷”

Gêrrekar ve gêrre biyae ra huzirê cemat de problemunê xo qesey kenê. Pir
cemat têdınêra pers keno; “sıma se vanê?” Têde ki fikrê xo vanê, pir inu gosdano qerar
dano. Cemat ra ke keşi qerarê piri rê itiraz nêkerd pir hukım dano. Xora zerar maddiyo
ceza cırmı danê gêrre biyae. Hama eke zerar maneviyo cem ra kenê tever. Xora ke
guna girana¹⁷⁸ o waxt pir dawa ninu beno musirê xo. Musır qayte dewaunê nianenu
keno. Serva dawa nianênu musır cem giredano o waxt uza qerar dino. Musır ninu keno
noletme. Mordemo ke biyo noletme ey cemat ra fine duri. Qısimê na cemi rê literatüre
Raa Heqi de “ca vatene” vanê. “Mordem gereke cem de huzirê pir u cemat de caê xo
bızano. Rayverê xo, pirê xo, musirê xo, mısayivê xo kamo bızano. Ca xo vatene yeno

¹⁷⁴ Cengiz, e.n.v, p. 244.

¹⁷⁵ Makemê Ömeri u Osmani ra qasıt mahkemê dewlete.

¹⁷⁶ Cengiz, m.n.v, p. 55-94.

¹⁷⁷ Cengiz; e.n.v, p. 264.

¹⁷⁸ Raê re xıyanetiye, iqrar caverdene, cenika zewejiaê ramitene, mordem kıştene, dismenêna ırz u namuşi. Ni gunê girane. Cırme ninu noletme biyaena (duskinêni).

na manê: çiyô ke mî kerdo mësuliyet yê mino, ez hesavê xo cem de dan.”
(K. Kahraman). Qısmê persi u sual ke qediya cem giredino. Cem de kam kamci xızmete keno, wairê i xızmetu beli benê.

Cem de des u dı xızmeti estê, yê wairê her xızmete wazifê xo esto. Namê
Des u dı xızmetu nao:

- 1- Pir: Cem giredano.
- 2- Rayver: Ardımkarê piriyo.
- 3- Heydar: Sukîtê cemi ano hurendi.
- 4- Çıledar: Çıla cemi fino ra cı.
- 5- Zakir: Thomır cıneno, duaz u Îmamu, beyitu vano.
- 6- Gezıkdar: Meydanê cemi fino ta, keno pak.
- 7- İvriqdar: Cem de ağwe keno destanê pir, legane pêcêno, xavliye dano cı.
- 8- Saqadar: Ağwe keno vıla.
- 9- Pervane (Dergahdar): İye ke yenê cem verva inu sono.
- 10- Niazdar: Qırvan ve Loqmê Heqî cemat ra keno vıla.
- 11- Peyıkdar: Cem ra ravêri xevere dano mîleti, sılayiya cemi keno.
- 12- Çêverdar: Çêvere cem de vındeno. Tevera keşi nêverdano bêro zerre, zerre ra keşi nêverdano şêro tever.

Pir gulvangê¹⁷⁹ Des u dı xızmetu waneno. Wairê xızmetu yenê meydanê cem de niyaz benê, dar de vındenê, pir düya dano inu. Düya ra tepia xızmeta xo anê hurendi. Çıledar, çıla (çerağ) vêsneno. Cem de çıla vêsnenê. Çıla nurê Heq Mihemed Eliya, sembolê roştiya. Bê çıla cem girenêdino. Pir gulvangê çıledari dano cı. Gezıkdar (farraş) yeno meydanê cem ra hire rey geji keno, “Ya Heq Ya Mihemed Ya Êli” vano. Sono niyaz beno, dar de vındeno. Pir düya ey dano cı. Gezıkdar cem de Salman-ı Farisi temsil keno, wairê geji Salmano. Pir cemat ra destur wazeno, vano; “Zon mara nefes piri ra.” Cemat himet keno, destur dano piri, o ki cem ramêno.

¹⁷⁹ nia. qısmo Gulvangi.

Pir cem de derheqa Raa Heqi de qesey keno. Qalê Heq Mihemed Êli u Des u Dı İmamu keno. Gulvangu waneno, namê jiyaru u ewliyawu dekeneno. Venga Bomesiri u Kureşi dano, venga wairê xo dano, inu ra himet wazeno. Pir u rayver thomır cınênê, venga Haqi danê, beyitu vanê. Hewaê semay ke vajiya, juyo ke wazeno urzeno ra sema sono. “Eleviyêni de sema çerxê dina, asme u tiji sembolize keno. Ni ki dormê xo de çerexinê.” (A. H. Çetin).

Pir ke thomır cınıt beyiti va kuno tewt. Gege ki kıramete vezeno. Xora ke cemat de jüyo ke zerrê xo de sık esto, pir kırameta xo mısno ra dey.

“Pir ke kot tewt, dosega Heqi ra urzeno ra, zonê xo nano ra sova adırira, ya ki kosave adiri cêno lisenê sayneno we. Gegane ki kuno werte adiri, thomır cıneno venga Xıziri, wairi, Kureşi, Duzgini dano. Cem de ke qırvan sarrebiriya, pir destê xo keno zerre leye goştê germi peyike vezeno. Peyike eve nietê loqmey senik senik cematı re keno vıla. Adır kotene sırê tewti de beno, dez pir u rayveri rê têsir nêkeno.”¹⁸⁰

Pir hukmê adiri kenê, mesaj ni mesajı danê talıvunê xo: “Adır her çi vêsno hama ma ey sayneme we. Quweta adiri pê ma nêşkına, ma adiri ra dayna xırtime.”. Talıvi cem de eve çımunê xo kırameta piri vinenê. Zerrê inu de sık nêmaneno. Cem de pir tarıq mısno ra cematı. Tarıq Zılfiqarê Hz. Êli temsil keno. Pir, sırê tewti kotene de botın ra xevere dano, cematı keno haydar. Venga Heq, Mihemed, Êli dano. Namê jiaru diyaru, Bomesiri, Kureşi, Duzgini, Xıziri dano we, inu ra medet wazeno (M. Sönmez). Pir cêreno inu ver vano; “sıma qomê ma biseveknerê. Qıda u qusır mara düri berê.” Pir ke hên va, cemat destunê xo keno ra “Ya Heq”, “Ya Mihemed”, “Ya Êli”, “Ya Duzgın”, “Ya jiaru diyari” vano, Heqi rê minete keno.”

Peyniya cemi de niazdari, niaji ano, pir gulvang dano cı. Pir serva niaji gulvangi waneno cemat ra pers keno:

“Mı dest de çino tux u teraji

¹⁸⁰ Cengiz; m.n.v, (çar: H.S.), p. 55-94.

Cemati rê kerd ve vîla niyazê Heqi

Her kes bara xorê bi raji?" (Bava Şervan).

Cemat ke rajiyo, vano; "rajimê Heq raji bo!" Uyo ke qedê xorê raji niyo, o ki vatena xo vano. Hata ke cemat pêro bi raji, pir gulvangi dekernêno. Hatan pir gulvangê loqmey nêda, kes loqme nêweno. Eke werd o waxt pir ey vezeno dar, ceza dano cı.

2.4 Noletme Biyaene

Noletme biyaene; Eleviyêni de raa itîqati ra waro gînaene ra vajino. Îye ke usıl u erkânê raê ra vejînê, i benê noletme. Serva noletmêni "duskînêni"¹⁸¹ ki vanê. Felsefa Eleviyêni de, destê xorê, zonê xorê, miyanê xorê wair vejîyaene esta. Kam ke na qeydera gore nêcûya (weşîya xo nêramite) o beno noletme.

Îtîqatê Eleviyêni dı tore duskîn biyaene estê. Jüye xo pir çım de waro gînanena, o bini ki raa ra waro gînaena. Mordemo ke raa itîqati ra nêsono, raa inkar keno, pirê xo nasnêkeno, o mordem pir çım de beno duskîn. Pir ey keno noletme. No mordem onca zerrê qomi de weşîya xo rameno hama cem nêcerino. Xora ke xeta xora ke cêra ra o waxt pir duskînêna dano war. Mordemo ke nefsê xorê wayır nêvejino, nefsê xo dıma sono xeta keno, o mordem beno duskînê raê. Dawa na mordemi cem de pirê xo vineno. Pir cem de eve bilanu xeta ey sero vîndeno, fîkrê cemati ki cêno, ora tepiya hukım dano." (D. Gerçek).

Mordem ke ni gunayi kerdı Raa Heqi de beno noletme:

- Zina kerdene
- Cia biyaene
- Gonewerêni, mordem kıştene
- Dızdeni kerdene
- Jür kerdene
- Raa itîqati re heqaret kerdene
- Sertunê mısayivêni hurendi niardaene

¹⁸¹ Tırki de *düşkünlik* vanê.

- Tefeciyêni kerdene
- Mal mulê qomi rê zerar daene
- Xıyanetêni kerdene
- Heqa quli werdene

Pir cem de mordemunê gunekaru keno noletme. Neyrê noletme kerdene vane. Mordemo ke bi duskın endi cem nêkuno. Îtıwat u kultırê Eleviyêni de noletme biyaene (duskınêni) en ceza gırana.¹⁸²

“Jüyo ke bi duskın, kes ey de qesey nêkeno. Nê sılam danê cı nê ki sılamê ey cênê. Çıke o endi zerre qomi de gunekaro, Raa Heqı ra vejiyo. Vırende dewu de pir ke jü mordem kerd noletme, verê çêvere dey de kemere nêênê ro. Manê a kemere nao ke no mordem biyo noletme. Kês loqme dey nêdano, loqmê dey nêceno. Hatan ke pir duskınêna dey waro medo kes ey de qesey nêkeno. O mordem cırme guna xo oncêno. Mıleti ki halê ey vineno, gıneno xoro, gunara düri vındeno.” (D. Gerçek). Ceza duskınêni guna ra gore vurina. Eke iye ke raa itıqatı ra gıne waro, biye poseman, cırmê xo onto serva inu cemo husisi gıredino. Duskın na cem de dara Mansuri de vındeno, huzırê pir u cemat de ef wazeno. Pir eve cematı qerar cêno duskınêna ey dano we. “Duskınêni ke dariye we, o mordem qırvan keno, hire roji roze cêno, loqme Heqı dano feqıru.” (D. Gerçek).

Hama taê gunay estê ke duskınêna inu waro nêgınêna. Elevêniye de efkerdişê ninu çino:

Talıv de zewejiane: Jü seyıd ke talıva xo de zewejıya hukmê pirêna dey gıneno war, beno duskın.

Mordem kıştene: Uyo ke inson kisenno beno gonêwer. Eleviyêni de guna gonêwereni zaf gırana.

Cênika zewejıyaê remnaene: Uyo ke cênika zewejıyaê remnono beno duskın.

Tecavüz: Mordemo ke nefsê xorê, miyanê xorê wayır niyo guna dey gırsa, caê dey cem de çino.

¹⁸² Dursun Güzel, *Alevi Halk Mahkemeleri*, Neşirxaneyê ÜBL, Ankara 2004, p. 157.

Aseno ke, Eleviyêni de fel u armancê sistemê duskinêni de qomi seveknaene esta. Felsefa itîqatê Eleviyêni insoni rê hormet kerdene esta. Çıke inson tecelê Heqiye. Însan rê hormet kerdene Heqi rê hormet kerdene. No qeyde serva Eleviyêni zaf çiyê de rîndo. Na sistemi ki seyîdi idare kenê. Hazar u çar sey serru ra jêdeo ke Elevi eve na qeydey amê na roze. Dêrsım de meseleyê u dawayê qomi eve sayiya cem hal biyê. “Raa Heqi de imtiyazê keşi çino. Mordem pir bo, zengin bo, ağa bo, pasa bo çi beno bıbo eke guna kerda gereke cırmê guna xo bıronco. Piru eve sistemê duskinêni wertê qomi de haştiye u huzır no ro.” (M. Yıldız).

Têsirê sistemê duskinêni 1970 ra tepia biyo kemi. Çıke vırende Elevi jêde dewu de niştêne ro, pirê xo naskerdenê. Pir her serre şiyêne diyarê talıvunê xo, cem gıredenê. Cem de meseleyê cemati rê çare diyenê. Suku de raa pir u talıv qırfiyê hemi ki bınê têsirê asimilasyonu de mendi. Asimilasyonu zaf zerar da sistemê duskinêni. Vırende mıleti meselê xo ardenê cem de hal kerdênê hama suku de no qeyde vuriya. Mılet meselunê xo endi beno mehkêmunê dewlete.

2.5 Khal Gağan

Namê Khal Gağani asma Gağani ra yeno. Zazayanê Eleviyu de Gağan, namê asma des u diyına (12). Tırki de name na asme rê *Aralık* vanê. Khal; qese Zazakiyo, manê xo kokımo. Tarixê Khal Gağan koti ra yeno beli niyo hama zaf rituelo de khano. Khal Gağan rozşêno, jê kayê de şênatiye virajino u yeno kaykerdene.

Gağan, Dêrsım de serê serro. Khal Gağan, Dêrsım, Erzıngan, Gımgım, Xınıs u hatan Qoçgiriye de virajino. Zerê asma Gağani de 21-24 Gağan de Khal Gağan vezenê. Gağan de serra khanê kenê oğır, serra newiye kenê xêr. İtîqatê Raa Heqi de yê her serre jü sultanê xo esto. Astarê serra newiye 21ê Gağan de vejino u niseno ro taxti ser. Sultan”e serra newiye na roze rıskê herkeşi dano cı. 21ê Gağan de sewi bene dergi, hatan 21ê Marte nia sonê. 21ê Gağani de Khal Gağan sıfte keno, dıma Roze Xızırı u Howtemali yenê. Teqvimê Dêrsım de ni hire asmi, asmê itîqat u ritueliyê. Ni asme bımbarekê, asmê ibadetiye. Seyidi ni asmu de sonê diyarê talıvunê xo. Cem gıredanê, gulvang danê talıvunê xo.

Khal Gağan de taê ritueli estê; ninu ra jü rozeo. Asma Gağani Dêrsım de hire roji roze cêrino. Sêseme, Çarseme u Poseme rozê cêrino.

“Na roze, rozê Gağaniyo. Naê ke na roze cênê; xorê mînete kenê, ded u derezunê xorê, feqır-fıqarunê xorê, bêkes u ğerivunê xorê düay kenê. Ni hirê rozu de, roz ke cêriyade, şıye ke est dina serde, hona ke muğurve nêkut tê, khavaniyê çêyi lozinu de adır kenê we, tenê ardu ron de têvdanê erzenê zerê adırı. Ya ki hem pısknenê adırı ser, hem ki fekê xode düay kenê. O waxt adırı ra boa hên wese yêna pırnıka isani ro ke, isan düri ra na boa wese naskeno. Na tore rê vanê “Arderu”. Arderu; hem toreo de zaf zaf khano, hem ki wertê sarê Dêrsım de çio de jiarge saybeno.”¹⁸³

2.5.1 Khalık u Fatık

Khal Gağan, roza Sêsemiye sıtam¹⁸⁴ beno, Poseme qedino. Hona ke Gağan sıtam nêbiyo, her çê rovarê xo keno, çê xo keno pak, hadrê xo vineno. Khal Gağan de rituelo bini ki kayê Khalık u Fatık yo. Kayê de tiyatroyi vırajino u yeno kaykerdene. Na kay de çar karakteri estê. Ni çar karakteri eve çar mordemi temsil benê. Çar xorti qılıxê xo vurnenê, Khalık u Fatıki kaykenê. Niadoği ki heto jü ra hurêndi amayena ritüeli vinenê, heto jü ra ki, pêro pia xezelinê.

Hawar Tornêcengi, kayê Khal Gağani sero niya qal keno:

“Roza posemiye hona ke verasono taê mordemi caê dızdeni yêne têlewe, Khalkêk vırazenê. Hên kenê ke; kês pê mezono ke khalkêk u vêyvıke kamê, kam vırazeno, gunê meêro naskerdene. Kayê Khal Gağani de namê karakteru nao:

Khalkêk: Kokımo khalo, mêrdê Fatıkêo. Jü xort kuno rolê Khalkêki. Kıncanê khortkıni u çırribiyayi ya ki polkerdayi keno pay, kulıke nano sarre xo ser, pırç ra hêrdisa sıpiya derge bestneno riye xo. Zımel u buriyi zeleyqeno riyê xora. Khalkek kuno thonê khalê de feqırê hêrdisê sıpêy.

Fatıke: Vêyvıka rindeka genca, xanıma Khalkekiya. Kıncanê cêniku kena pay, xo xemelnêna bena rindeke. Fatıke sarrê xo jê vêyvıke pisêna, fıstano derg kena pay,

¹⁸³ Hawar Tornêcengi, “Khalkêk (Khalê Gağani)”, <http://dersimnews.com/kirmancki/2012-12-27/khalkek-khale-gagani> 22.04.2020.

¹⁸⁴ Sifte biyaêne.

derzên u deştege, rêsen u rêştike cêna xo dest. Gereke lesa Fatîke, Khalkêki ra derge bo ke; niadoğu biyaro ve xezelnayêne.

Arab: Xorto, koçekê kokim u veyviko. Dormê ri u çimu têniye ra şüax kenê. Riyê xo beno sing u şüa, kes nasnêkeno. Cıra cokna vanê Arab. Arab Fadîke qori keno, nêvardano kes Fadîke bîramno. Fadîke ke biye vindi sono vinêno ano leyê Khalkêki.

Sazdar: Thomîr cînêno lawîkanê kayî vano. Xo ra ke thomîr çino geji cêno xo dest. Geji jê thomîri cînêno. Taê cau de thomîr ver ra daul u zurna cînenê. Jü-dî heway boyna dekerinê. Ni ki jê hewa "Simsîme" ya ki "Verva Arêyi" yê."

Kayê Khal Gağani de her figür sembolê çiyê. Kemal Kahraman ra gore; Kokim (Khalkêk) serra khanê, veyvike (Fadîke) dina, koçek (Arab) serra newiye temsil keno.

"Ni hire figürü ra mordemo kokim, sultanê serra khanê temsil keno. Cênika rindeke na dina yani xaneyi temsil kena. Xorto ke teniya şiaye pîrara o ki sultanê serra newiye temsil keno. Riye dey şiao çike hona botın de newe biyo, hona zahîr de zuhur nêkerdo. Na durimde asma Gağani de astarê sultanê serra newiye gaip ra vejîno yeno. Asma Marte de waxtê Newe Marte de zuhur keno na alemi rê, yeno niseno ro taxti." (K. Kahraman).

Hadrê Khalkêk u Fatîki ke qediya vejînê tever, nafa ki çêu fetelinê. Doman be taê xortu ra kunera Khalkêk u Fatîkê dime sono. Eve kay kaykerdene çef u esq sonê çêverê çêu danê pîro. Khalkêk ver yêno, thurîkê xo phoşti rao, veyvike dime rawa, Arab u koçek ki teyrê, çê ve çê fetelinê. Domani ve taê xortu ra ki kunê ra dime, çê ve çê tey sonê.

"Khalkêk qe qesêy nêkeno, vengê xo vurneno; eve vengê xuyê jili berz qışteno. Khalkêk ke reê vano; "qiii!" Vengê dêy duri ra heşino. Khalkêk se ke çêver de kut zere, vengê xuyo jil fino ra xo, keno berz; "qiii!" vano. Kamo ke çê dero, qas ve domani benê hayîg, urzenê ra. Pil u qizi tede eve merax tey niadanê. Khalkêk ver kaykeno, veyvika xo ki êy dîma xo tadana. Hama a ki eve rîndekênia xo, xortu cerevnena, çim sıkînena ra cî, hama qe vengê xo nêvezena. Gegane xorti dest ke erzenê ra cî, ya ki wazenê biremnê; khalkêk tivanê qayd kuno, hên şiqeno ke; jü vengê dey ra mîlet pêyser remeno, ne ke palasqa deyî ra! Xo ke nat-bota çarneno, kam ke nêjdi dero, qayis ra xo-pey u

xo-ver de dano piro. Yanê veng fino ra qayisi ke, bıkeru rap u tarpine u xof
dormê xo do, domanu bıtersno.

O mavên de reyê vêyvike bena vindi, xo pêyê mîlêti de dana we. A raye
khalkêk beno adıro sur, hêrs beno u qarino. Hên hêrs beno ke, hêrsê xora
bolmıs beno, gıneno hard ro, hata ke vêyvika xo vejiye amê. Vêyvike ke amê
ser, xo-fek de düay mîlmîlnena, berverna-zukena, hata ke khalkêk ame ra xo.
Ağwe dana cı, ey urznena ra. Reyna jümini de pia benê sa, kay u çêf kenê.
Zerê kay de vêyvike gegane eve derjên-dêstêke ra kincunê khalkêki polkena,
gegane ki rêştike rêşêna. Her lewayisê vêyvike, wertê cemati de yêno
huyayis, mîlet pê huyino, pê dêy huyayis ra qırbeno!¹⁸⁵

Çê ve çê ke feteliay, wayıra çêyi ra vanê:

-Gağanê ma bıde ma!

Waira çeyi sa bena vana:

-Sıma xêr amê! Gağanê sıma bımbarek bo, eve xêr u weşıye zaf Gağanu bivinere!”

Waira çêyi ana çıye erzena thurikê Khalkêki. Nia çêu tedine ra fetelinê. Her çê
ra run, seker, ardi, goji, eskızı, qaxi, say, muriy uçb. dino arê. Peyniye de, çıxaş çı ke
amo pêser, biyo top; cenê benê çêo ke feqıro çê deyde nanê ro. Uza taê çı pozenê piya
wenê. Çıyo ke mendi ki çêyê ke a serre jêde feqırê, thoaê xo çino, inu ra barekenê. Ni
qeydeyê u ritueli Gağani wertê mîleti bare kerdiş u ardım kerdişi jêdnenê, no ki zaf
çıyo muhimo. (M. Sönmez)

¹⁸⁵ Khalkek Khale Gağani, <http://dersimnews.com/kirmancki/2012-12-27/khalkek-khale-gagani>

2.5.2 Bıçka Gağani

Bıçka Gağani eve tüyü u bosmize ya ki eskizu ra vırajına. “Zerê qıdıki de rınd kunê. Mirê bıçike kenê hazır, anê serê xonçike de kenê ra zerrê bıçike miri sero ağme kenê. Hire tenu darıkanê qışkeku vırazenê, kenê zerre miri. Daru; kardi ra tasanê, hondeke zerrê bıçike de sono fekê isani honde kenê qışkek, kenê zerrê bıçike. Nisanê her dari zobinao, daro jü çeletino, daro jü derg u gıloro, daro bin kertkino. Zerrê çeyi de çand teni ke estê, aqıl kenê têsere, nisane sero yênêwere, her jü dari zerrê miri de caê de kenê zerrê bıçike. Miro ke xonça sero guçê jü ra pêcênê, qatkenê, jê cığara pisenê têra. Miro ke bi zê loğe tikaniye ser xonça sero nanê ro, corde dest nanê ser, phon kenê kenê bıçike, erzenê locine. Saci nanê bıçike ser, tırrami kenê serê saci. Bıçike ke pojiye vezenê, xonça sero kenê lete, qedê her keşi danê cı. Na bıçike ra loqme benê danê ciranu ki.” (H. Tornêcengi).

“Kami ke na loqme bıçike werdi, eve merax ra haydar vındeno, ala têy darık vejino, ya ki nêvejino. Darık gegane sarê çeyi de, gegane loqmo ke do ve ciranu, yê inu de vejino. Gegane jü kêşi de dı darık ki vejine. Dar ke kami de vejıya benê sa, taê serva sabiyane ra zırrçenê. Vanê “dar nao mide vejia”. Eke darê dewletino erzenê hêga, eke darê maliyo benê erzenê kozê bijêku. Darê baqlin u bomêni ki caê paki de kenê hard.” (H. Tornêcengi).

Manê ni daru:

Darıkê dewletine: Na darekê loqmê kami de ke vejıye, a serre feqirinu dewletina ye çeyi taliye u bextê yi kêşi dera. Bıza ke bızek da, bıza ra çıqa bızekê maykeki bi, jede biyaina mali, rısqê hêgay semê yi kêşi dero. Nınga xo rında, rınd niya beli beno.

Darıkê bomêni: Kami de ke vecia xêge i çeyi o keso. Darıkê bomêni kami de ke vejıya yi keşi de yaraniye kenê, hediraya xo anê, wairê darıki ki qarino.

Darıkê baqlêni: Darê baqline kami de ke vejıya, baqlê ye çeyi o keso. Wairê dari çef ra huyino, zaf sa beno.

Roza Posemiye pesewe sêwe nême de, awa heni nanê ser, kenê xoro. Sarê hem can ra xo kenê pak, hem ki rora xo kenê pak. Hem kinc-kholê xo, hem bonê xo, hem hurendia xo rınd kenê pak. Ağwa heni ke kerde domanu ro maa cırê düay kena, vana;

“Bimbarek bo!
Heq; Ízan u marifet todo,
rısqê xêri to do,
na awa zımzımı çı dec u ducê to esto bero,
na ağwe her serê serre de torê nasıv bo,
omrê to derg bo!” (F. Senik).

Roza Yeniye serra newiye de roza newia endi. Na roze de eke çê de çêneka azeve ke esta, çêneka azeve rê vanê: “Roza newiya, so mıradê xo bıwaze!”

Çêneka Çêyi: Sodır lêle ra tedine ra raver urzena ra, hevê xavi ve bırosê ağwe cêna sona hêni ser. Hevo ke xode berdo, erzena çımê heni, düyay kena, vana:

“Hevo, hevo!
To se ke nia sona,
bena khewe,
mıradê xo cêna,
ez ki niya mıradê xo bıjeri!” (H. Tornêcengi).

Çêneke ke düyay xo qedenê, bırosê xo ağwe ra kena pırr, cêna sona. Raê sero bonê kami ke esto, tenê ağwe lozına yinu ro verdana dı. Ağwe ke este lozıne, gereko kes aê mevino ke na ağwe kami esta, kes ke bıvêno dilegê xo qewul nêbeno. Ağwe ke lozıne ro şıye wairê çeyi heşinê xo, urzenê ra.

Khebania Çêyi: Eve saqoli lozıne kena pak. Dûê lozıne ve wela lozıne kena pak, bena dormê çığıra ro rısnena dı, hêni kena ke mal cıpayno, çımıkê xo khul mebê, lıngê xo mêşikiye.

Mêrikê Çêyi: Sono axure rûnode, sepetê sılı, sılı ra keno pırr, beno keno hêga. Na sepetê sılı gağane hegayo.

Xortê Çeyi: Torzen cêno sono nıketino lêanê yemişi. Eve penia torzenia dano dara yemişi ro, vano:

“Darê, darê!
cêna bîje,
nêcena ez to bîrnon.”

Çê ra vengdanê vanê:
“La lao!
Mebırne, mebirne,
a darê baqıla,
Emser cêna,
Zaf yımıs dana!” (H. Tornêcengi).

Xort oncia nîketino cı vano:
“Vındê re bîbırni na nêcena!”

Çê ra veng dane vane:
“Bê, bê!
A emser hêni cêna ke
lîzgê xo bînê yemise de şikine!”

Xortê çeyi eve a hala lêanê yemişi tedine ra fetelino. Waira çeyi sodıra urzena ra, dani nana ser. Domani kıncanê nêwi kene payi, Dani benê phısqnenê gomê mali ra, taine kenê la ra, benê erzenê çêrangê gomey, dıyay kenê vanê:

“Ya Xızır!
Weşiye u iman bîde,
Hîru u bereket bîde,
Rîsqê ma nîa bîjednê,
Lînga rîsqê ma kemere meverde!” (G. Ulucan).

Tene dani ki kenê kurne, kurne anê danga, sole ve dani ra kenê têwertê, kenê zerrê kurne, mali axure ra verdanê ser. Sole ve na dani ra ki bara malîyê. “Ma Gağan de wela adiri pîsketînê dorme çêyi, sure ardenê sure ser. Dıyay kerdênê vatenê sala xıraviye u neweşiye mara, çê mara duri bo.” (G. Sönmez). Nî rituele peyênî endî jê vîrenî nêvîrajînê, çike mîlet ke dewu ra vejîya nî rituelî kerdî xo vîra.

2.6 Howtemali

Asma Marte, itîqatê Dêrsîmi de asma de bimbareka. Marte de taê rituelê itîqatî estê. Ni rituelî rê Howtemali vanê. Teqvimê itîqatê Dêrsîm de Howtamal jü asme oncêno. Zerrê Howtamal de çar qısım estê. Ni çaremena ki qısımê Howtamaliyê. Namê ninu u waxte xo niaro:

- Qerê Çarseme (4/11ê Marte)
- Howtemalo Qız (7/19ê Marte)
- Newê Marte (9/21 Martê)
- Howtemalo Pil (17/30ê Marte)

Qerê Çarseme¹⁸⁶; pêmê (hesavo) khan ra her serre heftê jüyînê Marte dero. Pêmê newey ra 11ê Marte dero. Howtemalo Qız; pêmê khan ra her serre 7ê Marte dero. Pêmê newey ra 19ê Marte dero. Newe Marte; pêmê khan ra her serre 9ê Marti dero. Pêmê newey ra 19ê Marte dero. Howtemalo Pil; pêmê khan ra her serre 17ê Marte dero. Pêmê newey ra 30ê Marte dero.

Gağan, Qerê Çarseme, Newê Martê, Howtemali jümin ra eleqadariyê. Rituelê ninu teolojiyê Raa Heqî de howt roji de pêda biyayîşê dîna sembolize kenê (K. Kahraman). Howtemalo Qıc ve Howtemalo Pili ra rozşênê. Jê rozşêni benê eve xêr kerdış.

2.6.1 Qerê Çarseme

Çarsemeo Şia ya ki Qerê Çarseme zagone Dêrsîmi de xêyle khano. Asma Marti de hefto jüyine de roza Çarsemiye rê Çarsemeo Şia ya ki Qere Çarşeme vanê. Îtîqatê Dêrsîmi ra gore dîna howt rozi de pêda biya. Roza Çarsemiye ki xırawiyêni u belayi pêda biyê. Coka na rozêre vato Qerê Çarseme.¹⁸⁷ Hefteyê Qerê Çarsemey hesavê Rumi u Miladî ra gore vurino. Taê cau de Marte de hefte vîren de taê cau de hefte diyine-hireyine roza Qerê Çarsemey vezenê.

¹⁸⁶ Tarixê Qerê Çarsemey her serre vurino, sabit niyo. Asma Marte de hefte jüyine de kamci roze ke Çarsemeo a roze Qerê Çarsemeo (n.n).

¹⁸⁷ Tunceli Valiliği; *Tunceli Folklorü*, Neşirxaneyê Anıt, Tunceli 2012, p. 34.

Îtîqatê Dêrsîmî de, Qerê Çarseme bêxêriye ano. Bingê ni fikri ki Tertelê Kêrbelay ra yena. Ana Fatîma, xevera kıştêna Îmam Uşêni roza çarsemiye hesna (F. Sönmez). Coka ke na çarseme bêxêr qewıl biyo. O rûal rao ke Dêrsîm de roza çarsemiye kinc nêşunê, ağwe xore nêbena. No adet hona ki esto. “Qerê Çarseme de ceniki serva dezê Ana Fatîma roze cênê, şia qiredanê. Pir dara şilane ra sure vîrazenê, talivunê xo na sure ra hire rey eve dîya vênênê ra. Na sayîyê ra talivî qeda u belay u nêweşîye ra sevekinê.” (G. Ulucan). Namê na ritueli rê Şilanê Ontene vanê.

Derheqa Qerê Çarsemey de pir Kadir Bulut nia vano: “Mamekiye de Qere Çarseme, hesavê newey ra gore hefteo ke 21ê Marte ra ravêri yeno zere i heftey dero. Îtîqatê mara gore; Qerê Çarseme de tari pêda biyo. Ewro roza tariya. Na roze Xızır reseno, mîleti tengera xelesnêno, zımîstan qedino usar sîfte keno. Cenik sodır rew urzenê ra verê çêveri fine ta, ağwe pışknene ra cı. Na roze mîlet loqme pozeno sono jiaru sero keno vîla. Mamekiye de ki mîlet yeno Golê Çetu de niaz keno vîla, çıla vesneno, dîyay keno. Qırvan sarre birrinê, cem giredino. Dîyay kemê ke serrê eve xêr bêro. Qeda u belay mara dîri şêrê.” (K. Bulut).

Qere Çarseme de amen reyna erjino dina, ağwe sona daru, her çi beno cande. Çerxê dina u cüyayış sîfte beno.” (M. S. Yıldız). Qere Çarseme Zazayanê Sünniyan deki esto. Hetê Çolig de Qere Çarseme de kes rayê nêsono.¹⁸⁸

2.6.2 Howtemalo Qız

Howtemalo Qız; pêmê (hesavo) khan ra her serre 7ê Marte dero. Pêmê newey ra 19ê Marte dero. Waxtê Howtemalo Qız de endi vore vîleşina ro, ağwe kuna deru, pede pede zımîstan sono, usar yeno. Na roze de taê ritueli estê.

“Desta sodırî ra urzene ra sonê hênîyê dewe ra qğwe anê. Zern kenê werte na ağwe benê axura mali de hire roji darde kenê. Ora tepia na ağwe pışknêne zerrê çêyi u

¹⁸⁸ Abdulmelik Vergi, “Zazalarda Zaman Mehfumu ve Zaza Kùltüründeki Yeri”, (ed. M. Varol) *II. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* (4-6 Mayıs 2012), Neşirxaneyê Üniversiteya Bingoli, p. 444-464.

axura mali ra, düyay kenê. Hên kenê ke riskê çêyi u mali bijediyo. Ağwe girênenê, zımıstani dıme ra erzenê.” (G. Ulucan).

Serê hardi vora sıpiya, binê hardi sajia sura, endi germ bêro, zımıstan şêro.¹⁸⁹ Na roze çêu de zervêta hemgenine pozêne, koçike kenê cêvê xo çêu ra fetelinê, zerveti wenê.

2.6.3 Newê Marte

Newê Marti hesavo khan¹⁹⁰ ra gore yeno 9ê Marte, hesavo newe ra gore ki yeno 21ê Marte. Miletê Îranki u Kafkasu de namê Newe Marterê vanê “Newroz”. Zagonê Newrozi zafî mileti de esto.

Taqvimê khan ra gore 9ê Marte de serre bena newiye. Serê serre Newe Marteo, namê xo ki naca ra yeno. Coka Newe Marte vanê, çike serre biya newe. 21ê Marte de sodır ve pesewe ra benê jüa. Hesavo khan ra gore no tarix 9ê Marteo. Sarê Îrani ki Newe Marte serê serre qewul kenê. İran de yılbaşı 21ê Marte dero.

Newe Marte, itıqatê Raa Heqi de roza de bimbareka. Çıke na roze Hezreti Êli amo dina. Oncia Hezreti Êli ve Ana Fatıma ra na roze zeweyiyê, coka na roze anê ra xo viri. Eleviyanê binu de ki na rozê bimbareka. Î ki na rozerê vanê “Sultan Nevruz”. Na roze zaf roza de xêra. Sultan Nevruz/Newroz, Eleviyêni de sembole biyayış u reyna dina amaêno.¹⁹¹ Elevi na roze serva Êli roze cênê u cemê Sultan Newrozi giredena. Ana Fatosê serva Newe Marti nia vana:

“Desta sodırı rew urzeme ra niaz pozeme. Tij ke vejıye niaz beme verva tiji de keme vıla, düyay keme. Tija Mihemedi ra xêre wazeme. Niaz ke kerd hurdi sıfte viren bara sarê çêyi vezemê ora tepia bara ciranu damê cı. A roze der u ciran pêro piya some jiaru, iye ke durımê xo rındo qırvan kenê. Berveme, Heqi rê minete keme. Sewa Newê

¹⁸⁹ Heyder Şahin, “Hawtemalê Sarê Ma Bimbarek bo”, <http://www.cilagazete.com/hawtemale-sare-ma-bimarek-bo-haydar-sahin/.htm>, 03.05.2020.

¹⁹⁰ Teqvimê İtîqat u rituele Dêrsımı “Hesavê Ma” vanê. Teqvime Rumi de 9’e Marte teqvimê Miladi de yeno 21’e Marte. Teqvim Rumi rê hesavo khan teqvimê Miladi rê “hesavo newe” vanê..

¹⁹¹ <http://Dêrsımnews.com/alevilik/2020-03-21/sultan-nevruz-kutlu-olsun>, 05.05.2020

Marte de bonê çêi de cao ke teveriki darde biyê, binê ucay de çıla vesneme. Xora ke pir ya ki rayver ke amo dewe a sewe cem giredanê.” (F. Sönmez). Taê cau de çêo ke wairê tarîqi (ewliya) yo, cemê Newê Marte de tarîqi pîren ra vezenê şünê. Ağwa ke tey tarîq şünê, pir aye pîskneno mîleti ser.

Rivayet uyo ke sewa Newê Marte de dar u ber yeno sızde. “Jü dewê de veyvike desta sodiri uşta ra şiya tever ke, dar u ber pêro amo hard sızde keno. Veyvike vato; “Ez ke na mesela sodır qesey kerî kes inam nêkeno.” Veyvike çitika sarê xo veta gîle qewaxe ra gîreda. Biyo sodır, dewîzu rê na mesela qesey kerda. Î sifte inan nêbiye. Veyvike dara qawaxe mîsnera inu. Dewîzu şer kerdo ke gîle dara qewaxe ra çita veyvike esta. Ora tepia inam biye.

Îtîqatê Raa Heqi ra gore; sewa Newê Marte de dar u ber yeno sızde ibadet keno. Çî ke dar u ber, tabiyat pêro eynê Heqiyo. “A sewe bîmbareka, a sewe de dar u ber pero amo sızde. Hama teyna dara qeracere niama sızde. Darunê binu cî ra pers kerdo vato;

-To çira nina sızde?

Merxe vato;

-Mî serro thurik esto. No thurik bavoke mordemo de kokîmiyo. Hatan ke o mordem mêro bavoke xo mêcêro ke ez besenêkon bêri sızde. Dara merxe na coka nêama sızde.” (F. Sönmez). Roza Newe Marte de sarê çêyi kincanê rindeku danê xora. Ağwe kenê xorê. Vîrende ga berdenê hega jü surre hega hengaj kerdênê, düyay kerdêne, miyaz kerdêne vîla.

2.6.4 Howtemalo Pil

Howtemalo Pil; pêmê khan ra her serre 17ê Marte dero. Pêmê newey ra 30ê Marte dero. Roza Howtemalo Pili, çê ra jü sodır rew ra, hona ke theyr u thur nîkîla xo ağwe ro nêda, sonê hêni ra ağwe anê. Na ağwe sarê çêyi sîmeno. Na ağwe ra tene ki ebe tasîke pîsknêne ra malê çêyi ser. Mal naxîr nêweşîye mêcero, rîskê çêyi bîjêdiyo.

“Howtemalo Pil de miyaz pozêne, kenê vîla. Nî miyaz ra bara kutik u pîsingeyî danê cî. Sonê diyarê mezelu, miyaz kenê vîla, düyay kenê. Mezele de Quranê danê wendenê, xêrê merdu danê. Sonê jiyaru ra kelê xo bîrnêne, çıla fîne ra cî, düyay kenê

vanê; Usar eve xêr bêro, riskê ma jêde bo, nêweşiye u tengiye ma ra duri şêro.”
(G. Ulucan)

Hetê Erzîngan u Pulemoriye de roze ki cenê. Taê jû roze, taê hire roji, taê new roji roze cênê. Na roze de rituelo bini ki narao; sarê çêyi ra herkes namê xo ra jû kemera bone beno dormê çêi de nano ro. Dî-hire rozi ra tepia sonê qaytê binê kemere kenê. Binê kamci kemere de ke luliki estê ya ki vas royiyo, emser ey rê xêr yeno, sayiya ey ra riskê çêyi beno jêde.

Na roze rituelo bini ki ‘şilanê ro vetene’o. Dara şilanê ra çüye bîrnêne anê, şilanê jê sure jûmin ra gîredanê. Verê domanu çarnêne hete tiji, domanu hire rey zere na şilanê vênênê ra. Şilane sarre domanu ra vênênê ra binê lingu ra vezênê. Na ritueli gereke bava ya ki ana biaro hurendi. Bava ya ki ana düya wanênê, düya xo ki nawa:

“Ya Mihemed!

Ya wairê qelew u qudret!

Zan u zun, dez u puç

Çı xıraviye ke esta cıra def ke!”¹⁹²

Manê na ritueli; sala domani nêwes mebe, dez u xıraviye cıra duri şêro. Howtemalo Pili ra tepia Howtemali qedînê. Endi vorê vîloşina ro, zımistan sono, usar yeno. Dar u ber vîlik dano, her ca beno khewe.

2.7 Roze

Dinê Îslami de roze serto. Eleviyêni roze guretene esta hama sert niyo. Jüyo ke wazeno xorê roze cêno. Îtîqatê Dêrsîmi de caê rozeyi muhimo. Dêrsîm de asma Xızırı de rozê Xızırı, asma Muharremi de rozê Des u Dî Îmamu cêrino.

¹⁹² Munzîr Comerî, “Dêrsîm” de Newê Martî ve Hawtemal Kutlamaları”,
<http://dersimnews.com/haberler/2020-03-21/kirmanclarda-newe-marti-hawtemal-kutlamalari>
25.04.2020.

2.7.1 Rozê Xızırı

Îtiqatê Raa Heqî de namunê Xızırı ra jü ki “Xeylaso”. Cıra ‘Xızıro Xêylaşi’ vanê çıra ke Xızır roza tenge de reşto hawarê nêçaru. İye ke tenge de mende, iye ke nêçare sayiya Xızırı ra xeleşiyê. O xêylaso, coka jü namê xo ki biyo Xızıro Xêylaşi.

Asma Xızırı asma Xızıro Xêylaşıya. Na asme de serva Xızırı roze cêrino. Namê na rozey Rozê Xızırıyo. Bingê ni rozey sero dı fikiri este; Fıkro jüya gore; “Nux Pêxamberi tofon de deyray sero veng do. Vato; Xızır to ke ma xelesnayme serva to hire roji roze cêmê.”¹⁹³ Fıkro bin ra gore ki; “İmam Hesen ve İmam Uşên ke doman bi, benê nêwes. Pêxamber, Hz. Êli ve Ana Fatıma ra vano hire roji roze bıcêrê. Hz. Êli ve Ana Fatıma hire roji rozê cênê. Xızır dılxê feqiri de yeno çêver, non danê cı. İmam Hesen ve İmam Uşêni ra benê wes. Talivê Ehli Beyti ki na rival ra Rozê Xızırı cênê.”¹⁹⁴

Elewi na asme de Xızırı rê minete kenê, serva ey roze cênê. No rozê sıkırıyo. Asma Xızırı pêmê khan ra gore asma Çeliya.¹⁹⁵ Pêmê newey ra gore Asma Xızırı, dı heftey asma Çeli ra dı hefteyi ki asma Gujige ra cêna. Yane na asme Gağan ra tepia yena, werte Çele u Guçige de manena. Na asme de 3 roji roze cêrino. Zerê heftey de rozanê Sêseme, Çarseme u Poseme roze cêrino. Roze heftey ca ve ca vurino. “Sarê Dêrsimi pêro zerrê jü hêşti de Rozê Xızırı necêne. Ca be ca, dewe be dewe, wuzağê be wuzağê, aşirê be aşirê herkês na çar hêştu ra jü de cêno.”¹⁹⁶ Misal; Pulemoriye de Kuresu hefte hireyine de, Bomesuru hefte çarine de roze cênê.

Rozê Xızırı Sêseme sifte beno Poseme qedino. Ni roji itiqat de roze bimbarekiyê. Roze eve düya beno ra. Uyo ke rojiyo sono vere teberiku kelê xo birneno düyay keno, düya de nia vano:

¹⁹³ Xızır Muzır, “İtiqatê Kırmanciye”de Xızır”, *Kırmanciya Belekê*, a. 2, İstanbul 2009, p. 73-75.

¹⁹⁴ Kadir Bulut, “Tarihsel Dokusu ile Xızır ve Xızır Orucu”, <http://dersimnews.com/alevilik/2017-02-08/tarihsel-dokusu-ile-xizir-xizir-orucu> 26.04.2020.

¹⁹⁵ Çele: Zazakiye Coru de namê asma jüino.

¹⁹⁶ Munzır Comerd, “Yitiqate Kırmanciye de Hazar Çevêre Serê Sodiri”, *Pir*, a. 3, İstanbul 1995, p. ?

“Xızır, tı az u uzê ma bine perranê xo sanê
 Xızır sata tenge de hawarê ma de biresê
 Xızır tı bexto xêr az u uze made, çeverê xer rake
 Qulo xıravını ma u az u uze mara duri berê
 Qıda u qusiri ma ra duri berê
 Feqır u nêçaru re wayirêni bıke
 Xızır tı rısko xêr made,
 Ya Xızır tı esta, tı comerda” (F. Sönmez)

Düya ta tepia lew nano destunê pilunê xo ra hen roze xo keno ra.

Asma Xıziri de Seyidi sonê çêunê talivunê xo. Koyt ke talive xo estê sonê diyarê inu. Pir ke amê çê talivê xo, a sewe çê eyde ciran yenê têare cem giredino. Namê ni cemi Cemê Xıziriyo. Mürsit-Pir-Rayver, Cemê Xıziri de qalê Xıziri kenê, derheqa asma Xıziri u Rozê Xıziri de malimat danê. Seyid ke Rozê Xıziri de şî diyarê talivunê xo, gulvang danê talivunê xo. Talivi ki çiralıx danê seyidê xo. “Rozê Xıziri ke amê ma hire roji roze guretene. Pirê ma amêna çê ma. Cem giredênê. Loqme potene, qırvan kerdênê. Pire ma gulvang denê ma. Dani potene eştêne mali ser ke mal bijediyo. Bonê çêyi fištenê ta, vatenê Xızır yeno marê beno meyman.” (F. Sönmez). Roze ke qediya roza Yeniye sodır qırvan sarrê birnenê. “Pir gulvang dano qırvani, miyaz pozêne kenê vıla. Qırvan u miyaz ciranu ra kenê vıla. Bara kutik, pisingi u theyr u thuri ki xo vir ra nêkenê. Verê teberiku de çıla vêsnenê, düyay kenê.” (G. Ulucan).

Rozê Xıziri de genci ki xorê diyağo xêr wazenê. Gencê ke amê waxtê zewejî hire roji roze cênê. Roza Posemiye roze ke sıkıti qe ağwe nêsimenê, nono solın wenê. Serva hewni kunera, kami ke hewnde ağwe dêcı vanê ey/ae de zewejino. “Zerrê jü çêneke ya ki lazeki ke pako vane ke hewne xo de waştiye(a) xo ağwe dano(a) cı. Roza Yeniye ke miyazê Xıziri pojiya, gence ke diyağ wazenê mirê miyazi ra parçê qızkeki cênê soba sero pozenê. Na loqmey benê sere boni de vore sero nanê ro. Qılancıke yena na loqme kena fekê xo cêna bena. Qılancıke ke kamci heti ser şîye serva lazek vanê; no lazek o het ra çêneke cêno, eke çêneke biye vanê; na çêneke o heti ser sona merde.”

(F. Sönmez). Roze Xıziri de qawute¹⁹⁷ pojina. “Qawute nisanê rîsk u bereketiya. Xızır ita de wairê rîsk u bereketiyo.”¹⁹⁸ Vîrende are kemerê bi qawute potênê, ni serrunê peyênu de nêpojina.

2.7.2 Rozê Des u Dî Îmamu

Elewi rozê Muharremi rê vanê “Rozê Des u Dî Îmamu”. Namê rozey Des u Dî Îmamu ra yeno. No roze, rozê matemiyê, her serre tarîxê xo vurino. Roşanê Qırvani ra vişt roze tepiya Rozê Des u Dî Îmamu cêrino, serre ve serre ravêr sono.

Tornê Pêxamberi, lazê Hezreti Êli ve Ana Fatîma Îmam Uşên; M.T serra 680 de 10ê asma Payîza Wertene (Hicri 10 Muharrem 61) de Kêrbela de seyîd beno. Elewi na hadisera vanê “Tertelê Kêrbelay”. Tertelê Kêrbelay de Îmam Uşên ve 72 mordemê xo eve zulîmê Yeziti yenê kîştênê, seyîd benê. Tarîxê Elewiyu caê Tertelê Kêrbelay zaf muhîmo. Tertelê Kêrbelay ra tepia Yezit, azê Ehli Beyti rê zaf zulîm kerdo. Waxtê Emeviyu u Abbasu de sarê Ehl-i Beyti xêyle zulîm diyo, evê destê inu amê kîştênê. Kêrbela virê Elewîyan de milato. Tertelê Kêrbelay ra tepia, sarê Ehl-i Beyti hardê Arabistan ra vejîye, hetê Iraq u Îran ser şiyê.

Elewîyêni de, Îmam Uşên cao muhîm cêno. Emevi zaf zulîmkar biyê, Îmam Uşêni verva dînu vejîyo, Muaviye u Yezit rê biat nêkerdo. Kêrbala de serva raa xo canê xo da oncia ki iqrarê xo ra ranêvêro. Îmam Uşên Elewîyêni de sembole iqrariyo. Elewîy Îmam Uşêni xo vira nêkenê, her daim ey yad kenê. Elewîy, her serre asma Muharremi de Tertelê Kêrbelay anêra xo viri, na asme de serva Îmam Uşêni hem şia gîredanê hemi ki des u dî roji roze cênê. Elewi, çand sey serrîyo ke raa Îmam Uşêni de rozê matemî cênê.

“Tarîxê rozê Muharremi hatan Adem pêxamberi sono. Hz. Îbrayîmî, Hz. Nuxî, Hz. Mîhemed Mîstafayî ki asma Muharremi de roze guretêne. Îmam Uşên ke Kêrbela de eve zulîmê Yezit amê kîştêne, o waxt roze guret bi. Asma Muharremi itîqatê ma de

¹⁹⁷ Serva qawute nia. https://www.youtube.com/watch?v=NsfXNc_ncwY

¹⁹⁸ Hawar Tornêcengi, “Asma Xızırî”, *Munzur Haber*, a. 21, Dêrsim 2005, p. 10.

asma matemîya. Ma na asme de şia giredame, raa Îmam Uşêni de des u dî roji roze cênimê.” (A. Karaboğa).

Serva Des u Dî Îmamu rozê rozey des u dîyê. Her roze serva jü Îmami rozê cêrino. Elewi rozê matemî de serva Îmam Uşêni u Seyîdunê Kêrbelay rê dîyay kenê, danê xorê bervenê. Yezit rê nalet wanêne, namê Yezit ke vêrdi ra “Tüü nalet şero Yezit!”, “nalet şero cısne dey!” vanê. Çike Yezit dîsmenê Heq-Mîhemed-Êli yo, dîsmenê Ehl-i Beytiyo. Namê dey her waxt eve naletmê kerdene yeno vatenê.

Virê Dêrsimîzu de Tertelê Kêrbelay caê de muhimi cêno. Ma ni lawîk u şüaranê Dêrsimî de vineme. 1917”de Urîs yeno nejdîyê Pulemoriye. Dêrsimîji dewa Sevdini de verva Urîsi danê pêro. Sairê Dêrsimî Sey Qajî na mesela “Hewa Gulî Begî” de ano ra zon:

“....

Eskerê Urîşî ma sere jediyo
Bîko, tî merdena xo ver mekuye
Wuşen Ağawo tornê Muzîr Ağayî
Ewro sare no ra, wo kî tekê tûyo
Bawo awo ke ma sare no ra
Kes cîra qolay nîyo
Kami ke hervê dulğêrude
Hardê Dêsimî de sare no ra
Raa Peyxamberê homete de
Roza Kêrvela de seyîd biyo”¹⁹⁹

Sey Qajî ra gore; mordemo ke serva Dêrsimî verva Urîşî de do pêro merdo, o raa Pêxamberî de seyîdê Kêrbelay say beno. Unca şüaranê Tertelê Dêrsimî de kî mesela Kerbalay yena ra zon. Sairê Dêrsimî Welîyê Uşênê Îmami “Hewa Derê Laçî” de nîa vano:

¹⁹⁹ Cengiz, e.n.v, p. 324.

“....

Na zalim ewro zor kerdo
Dina ma sero kerda soja sure
Derê Laçi verde İvisê mı çeto
Reye şêrê diyarê Derê Laçi
Rozve asmera vîneto
Haq zono ma do pêro
Hêfê huyê hot bedelu gureto
Na ko ra marê merdene
Hem çefo, hem saltanato
Kam ke na ko ra made bîmîro
Axretede caê ho ceneto
Kam ke na ko ra made bîmîro
Raa Hezreti Îmam Uşêni de caê ho ceneto”²⁰⁰

Çîmê sair de, iye ke serva Dersimi, Tertelê 38i de kou de merdê, caê inu raa Îmam Uşêni de ceneto.

Dêrsim de, asma Muharremi ke amê mîlet des u dî roji roze cêno. Serva Îmam Uşêni şîa gîredanê. Rozê Des u Dî Îmamu, Roşanê Qîrvani ra dîme roza 21ine sîfte keno. Na rozey ra ravêr jû roze serva Ana Fatîma roze cêrino. Na rozey re Rozê Ana Fatîma vajino, cêniki na roze cênê. Taê cau de ki serva Mosîmanê Paku²⁰¹ hire roji roze cêrino. Rozê Des u Dî Îmamu rozeyanê binu ra gore gîrano. Taê serte xo estê, gereke herkes ni sertu biyaro hurendî:

Des u dî roji ağwe nêsimîna. Çîke, Seyîdê Kerbelay têsaniye ra qîrr biye. Yezit khoçîkê ağwe inu nêda.

Goşt nêwerino, goyn nêvejina. Heywani sarre nêbîrinê.

Na asme de nisan, veyve, sunet nêbeno. Çîke asma matemîya, şîa gîredino.

Dar u ber nêbîrino, vas nêçînino.

Alkol nêsimîno.

²⁰⁰ Hewa Derê Laçi, http://www.dersim.biz/html/hewa_dere_laci.html 10.05.2020.

²⁰¹ Rozê Mosîmanê Paku: Domanê Kêrbela de seyîd biye serva inu cêrino.

Hak, piyaz, şîr nêwerino.

Por u herdise nêbırina.

Ni qeydeyi dewu de dayna çetînê. Televizyon şêr nêkenê, radon gos nêdanê. Qayte ayney nêkenê. Des u dı roji çîle oncênê. Çıke na asme mordem gereke nefsê xorê wair vejıyo. Raa Heqî ra gore mordem gereke iqrarê xo de vındero. “Serva rozey sonde niyet kenê. Tij ke peyê kou ra şıye rozê sıknenê. Rozey eve dıya kenê ra. Seyıdunê Kerbelay rê dıyay kenê, bervenê. Pesewe saate des u dıyine ra tepia thoa nêwerino, nêsimino.” (F. Sönmez). Des u dı roji hewa matemî de roze cêrino. Sondanê cemxanê de yenê têare derheqa Kerbelay de qesey kenê.

Roza 10ine serva Îmam Uşêni cem giredino. No cem, cemê matemîyo. Hezreti Îmam Uşêni anê ra xo viri. Serva Seyıdunê Kerbelay heştiru kenê war, danê xorê bervenê. Pir cemat re qalê Tertelê Kêrbelay keno. Serva Îmam Uşêni mersiye (şüari) vanê. Seyıdunê Kerbelay rê dıyay kenê, Yezit re ki nalet wanenê.

2.7.2.1 Germia Îmamu

Rozê Des u Dı Îmamu ra tepia roza 13ine qırvan kenê u Germia Îmamu pozenê. Na qırvan, serva Îmam Zeynel Abidini yo. Lazê Îmam Uşêni Zeynel Abidin, Kêrbela de wes xeleşino ra. Azê Ehl-i Beyti sayiya dey ra xeleşıyo. Coka Elevi Heqî rê sıkır kenê ke Îmam Zeynel Abidin wes mendo. Serva dey qırvanê sıkırî kenê. Îmam Uşêni ra tepia Îmamet koto ra Zeynel Abidin dest.

Potena Germia Îmamu rê gereke des u dı thami (yemisê ke kunê cı) tamam bê. Ni thami kunê cı:

- eskızı
- tıy
- sae
- muriye
- findıqi
- goji
- bosmızey
- vami
- xurmey
- inciri
- fıstıqi

- seker
- sole

Germia İmamı nia pojina:

“Ağwa germi nana re ser gırına, germia dene (gendime) pak şünê, kenê cı, gırinê. Thamu pak şünê, kenê qabê de bini, cia gırênenê. Ağwa şıae (awa verêne) verdanê de, ağwa serdine kenê ser, reyna şünê, kenê wertê germi. Ni pia kelê, dı keli yenê ra ser, tenê pia gırinê. Deva devo (thamê ke poti) ke adır sera nanê ro, a rae seker (serbet/sarvet) kenê cı. Eke germi hest amê, qabo de bin de seker be ağwe gırênenê, kenê wertê germi. O ra tepia bena serdine, wenê.”²⁰²

Goştê qırvan ve Germia İmamı cıranu ra kenê vıla. Ora dime matem qedino.

2.8 Qırvan

Etimolojiyê çekuyê qırvani “korbân”o. Koka xo zonê İbraniki ra yeno, uzara ki koto Arabki. Arabki de çekuye “kurban” Zazaki de biyo “qırvan/qırban”. Manê xo nao; hetê maneviyati ra nejdiyê Heqi kotene. ²⁰³

Hemu dinu de caê qırvani muhimo. Qurane de derheqa qırvani de nia vajino: “Hezreti İbrayimi ved kerde ke lazê xo İsmayil serva Heqi qırvan kero. Heqi eve jü melakey xevere rusnê İbrayim Pêxamberi rê, İsmayili qırvan mekero. Heqi, verva İsmayili jü vosn rusna.”²⁰⁴

Qeydê qırvani Eleviyêni de ki zaf cao de muhim cêno. Eleviyanê Dêrsimi de seveta ni çiyu qırvan kenê:

Qırvanê Cemi: Qırvano ke cem de kenê uyo.

Qırvanê Rozê İmamı: Rozê İmamı ra tepia roza Germia İmamı de na qırvani kenê.

²⁰² <http://www.zazaki.de/zazaki/nan%20u%20sole/germiaimamu.htm> 18.05.2020.

²⁰³ Ali Duran Gülççek, ‘Alevilikte Kurban Töreni’, <http://www.alevitakvimi.com/inancsal-gunleri/alevilikte-kurban-toreni-kurban-bayrami/> 22.05.2020

²⁰⁴ Sâffât Suresi 37/100-107.

Jü mordem ke des u dı serri têsê Rozê Des u Dı Îmamu guret ni qırvani keno.

Qırvanê Roşani: Qırvano ke roşan de kenê uyo.

Qırvanê Mısayvêni: Erkânê mısayvêni ke kerd o waxt qırvanê mısayvêni kenê.

Qırvanê Xıziri: Asma Xıziri de serva Xıziri qırvan kenê.

Qırvanê Kewrayêni: Doman ke sûnet kerd o waxt qırvanê kewrayêni kenê.

Qırvanê Vedi: Ney ra qırvanê sıkiri ki vanê. Raa jiaru diyaru de na qırvani kenê. Jü ke serva çi ved kerd o waxt qırvanê vedi keno. Namê ni qırvani jedê serva jiaru kêne. Misal mordem sono Düzgın Bava ved keno uza qırvan keno. Xorte ke eskeri ra amay, mordemo ke tengera xeleşiya o waxt qırvanê vedi kenê.

Qırvanê Newê Marte: Waxtê Howtamali de serva Hezreti Êli na qırvani kenê. Qırvanê Dar ra War Ardene: Jüyo ke şıyo Heqiya xo, serva ey na qırvani kenê. Guman beno ke caê ey rınd niyo, dar dero, serva ey qırvan kenê dar ra biyarê war. -Qırvanê Cırmî: Mordemo ke Raa Heqi ra vejıya, pir ey cemat ra erzeno tever, keno noletme. Na mordem ke cırmê xo ont, poseman bi amê o waxt gereke qırvan bıkeru. Ney rê vanê qırvanê duskiniye.

“Hetê maddiyat ra durımê kami ke rındo gereke her serrê qırvanê xo bıkeru. İye ke feqire inu rê qırvan farz niyo. Serva qırvani ni mali sarrê bırrinê: ga, manga, boğe, mozık, bıze, keleze, karık, karıke, miye, vosn. Gereke heywan jü serre ra pil bo. Gok, bijek, vorek, kerge, dik qırvan nêbeno. Hewyana awre qırvan nêbena, heywanê gereke estewrına bo. Malo nêwes, persan qırvan nêbeno.” (D. Gerçek).

“Qırvan meydan de sarrêbirino. Çıke sadêna qırvani raştı, Heqi re bena nail.” (H. Karaçalı). Qırvan bimbareko, bêgulvang u bêdüya sarre nêbirino. Gereke gulvang u düya qırvani Pir ya ki Rayver cıdero. Qırvan kerdiş ra ravêri solê danê heywani, çımu giredanê. Pir/Rayver ke düya dê cı ora tepia salawat oncino hen qırvan sarre bırrino. “Goştê qırvani feqır-fiqarey ra beno vıla. Ravêr qede newêsu, cenikunê dığasganu ve domanê seyu vezenê. Bara der u ciranu ki danê cı. Qırvanê cemi de keşi rê qede nêvezenê. Goştı tede pozenê, cem ke qediya pir düya dano cı ora tepia kenê vıla.” (D. Gerçek).

Dêrsım de en jêde qırvanê vedi kenê. Her serre mılet sono jiaru de qırvan keno. Dormê her dewe de jiarı estê. Kam ke kamci jiarê sero ved kerdo qırvanê xo beno a jiare de keno. İye ke sonê jiare ser, roze ravêr hedre xo kenê. Ağwe kenê xore, xo kenê

pak. Kincunê paku kenê pay, miyazê xo pozenê, loqme u çilanê xo cenê hên sonê jiare ser (M. Sönmez).

Dêrsım de tewr jede milet sono jiara Duzgın Bavay ser. Duzgın Bava sultanê jiarunê Dêrsımıyo. Her serre nejdiye des hazari ra jêde qırvani Duzgın Bavay de sarre bırrinê. Hetê Pulemoriye de serva jiaru jêde sonê Hêniyo Pil, Gola Buyere, Lınga Xızırı, Bağıra Sıpiye. Hetê Qıisle de sonê Duzgın Bava u Dewa Kuresu, hetê Vacuğê de sonê Munzır Bavay, hetê Mazgerdi de sonê wuzağa Bomesırı ser, hetê Mamekiye de sonê Golê Çetu, Ana Fatıma, hetê Pertage u hetê Çemişgezage de sonê jiara Üryan Xıdırı.

Serva misalunê gulvangê qırvani u düya qırvani qısımê Gulvangi u Düyey de niaderê.

2.9 Kılâmê Heqiye

Raa Heqi de kılâmê ke cem de yenê vatenê inu ra Kılâmê Heqiye vajino. Kılâmê Heqiye rê “beyite” ya ki “perda” ki vanê. Piru u rayveru Cemê Heqiye giredo, tomır cınıto, vengê Heqi do, beyiti, gulvangi vatê, düyey kerdê. Cem giredo vengê Heqi do. Raa raştiye mısna talıvunê xo. Ni têde biye ritulê itıqati. Kılâmê Heqiye parçe rituelê cemiyê. Na qısım de beyitu ra taê nimuneyi cêri derê.

2.9.1 Beyita Jiaru

...

“Şiyo Hewsê Dewe

Wairê Kurêşano

Şiyo Kal Ferat

Wairê Şıx Mamedano

Şiyo Hêniyê Celal Abasi

Wairê Avasano

Şiyo jiara Aliyê Kıstımı

Wairê Pilvancıkano

Şiyo Ewliaê Tosniye

Wairê Bamasurano

Şiyo Kemerê Duzgini

Pilê jiarano²⁰⁵

Ma na beyitê de vinemê ke Hewsê Dewe jiara Kuresuna, Ewliaê Tosniye jiara Bamasurana, Kal Ferat jiara Şix Mamedana, Heniyê Celal Abasi jiara Avasuna, Aliyê Kıstımı jiara Pılvancıkana, Kemere Duzgini ki pile jiarano.

2.9.2 Xızıro Xeylaşi

“Tı xêylasa tı xızıra

Hem hazıra hem nazıra

Tı xêylasa tı xızıra

Ge feqıra, ge vezıra

Ewro roza tuya nura

Halê ma aseno tora

Tıya tıya tıya tıya hasar u haydara

Rozê gureto rozê Xızırı

Gul u cemali biye nuri

Rozê gureto rozê Xızırı

Cem biye talıv u piri

Cevlan bide astoro qiri

Carê made endi bê mekuye duri

Ya Xızırê serê deyrayı

Tıya wairê puk u vayi

Ya Xızırê serê deyrayı

Tıya wairê puk u vayi

Tı biya rayverê Musayı

Carê made mekuye hereyi

Tıya tıya tıya tıya hasar u haydara

²⁰⁵ Zılfi Selcan, “Edebiyatê Zazay-1”, <http://zilfiselcan.net/2016/11/16/edebiyate-zazay-1> 07.05.2020

Kam ke pirê xo nas nêkeno
Ra u welağê xo rew sas keno
Kam ke pirê xo nas nêkeno
Ra u welağu lewlas beno
Roz u cemaî na alemde
Pirê mî sa Heyder Duzgîno, serverê pilano”²⁰⁶

2.9.3 Perda Bava Dîlî

“Duzgîn, Duzgîn, Duzgîn Duzgîn
Ya ya meqamê to berzo
Ostorê taê qîmetî rameno, qeyret ve lerzo
Bêro ve comerdîye, çhîla uzağu şenvo
Ma serde topê ho dîrî berzo
Ya Duzgî, Duzgî, Duzgî, Duzgî
Mêravê to rîndo qoro
Zeke mêravde oncino, qor ve qoro
Hêfê ma bîjêro Öcûmüzü alsın
Sultan Duzgîno ke vejîno ko ro
De bê, hey bê, pirê Hesênî”²⁰⁷

2.9.4 Kemerê Duzgînî

“Kemerê Duzgînî verde sona cêrde
Şîyanê sonî kay kerde ame kemeri serde
Duzgîn niştî ro kemerde xam u xasu xo verde
Do pêserde
Duzgîn tora vejîya çeverê hazaru
Biaunê xo vîndî meke

²⁰⁶ Çîme: Seyîd Mahmut Yıldız, are. Kemal Kahraman, *Çêverê Hazaru*, Lîzgê Mûzîk, İstanbul 2006, p. 29.

²⁰⁷ Çîme: Dewrêş Hesên, are. Daimî Cengîz, ‘Kureyşan Ocağı’nın Cem Ritueli ve Musikisi’, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, a. 5, Dersim 2014, p. 55-94.

Toz ve reça xo merze
 Talibunê / Khalukunê xo, xo vir ra meke

 Heliyê to vejîyo, sodîro, ko be ko fetelino
 Bînê perunê xo sîpeo, serê xo nexşeno, gıl şemino, yelçiyê qalxeruno
 Xızıro khalo kokımı qonağê tode hurdi hurdi pervaz dano

 Duzgîn tora vejîya çeverê hazaru
 Biaunê xo vindi meke
 Toz ve reça xo mîerze
 Talibunê xo, xo vir ra meke

 Vergê Duzgîn vergo de siso, pusê xo piso
 Vaze ma u aji ra nênisî
 Mî dest esto ra khureso, eteg u pêso, cemê made rew biaso
 Dosto dosto dosto, mare mane husko, hem piro hem dewreso

 Duzgîn tora vecîja hazar çeveru
 Biaunê xo vindi meke
 Toz ve reça xo mîerze
 Talibunê xo vir ra meke”²⁰⁸

2.9.5 Beyita Semay

“Payiz ama Pir ama
 Payizo khalo Pir ama
 Rast u cep ra sîlam da
 Nat u dot ra sîlam da
 Veng day bi top dero cira
 Amay cemê heqî gîre da
 Niyaz u Qurvan kerd vîla
 Çîleo momîni nay pîra

²⁰⁸ Çîme: Dewres Zeki Özdağ, are. Kemal Kahraman, *Çêverê Hazaru*, Lîzgê Mûzîk, İstanbul 2006.

Hewzo kesku zereq da
Zereqê xo kewt zerê ma

Hay hay... hay hay
Yimdadê made bêro qılawuzê Munzur Bavayi
Hay hay... hay hay
Carê made bîreso Xızırê serê deyrayi
Hay hay... hay hay

Amay pêser pir u mısayiv u kewrayi
Kewt bine sıviki her ju gureti cayi
Amay pêser Pir u Mısayiv u Kewrayi
Kewt bine sıviki her ju gureti cayi
Zakir Thomır guret kewt perda va hay hay...
Ust ra sama çar bîra u hire wayi
Raa Heqde gam u payi
Jiar u diyari dekernayi
Cepu u rastu per sanayi
Hewzo kesk ra bereqiyayi
Raşt u cepu per sanayi
Hewzo kesk ra xemeliyayi

Hire bi, bire bi
Gîre bi, şîre bi
Hire bi, bire bi
Gîre bi, şîre bi giriyayi
Hay hay, hay-hay

Hay hay... hay hay
Yimdadê made bêro qılawuzê Munzur Bavayi
Hay hay... hay hay
Carê made bîreso Xızırê serê deyrayi”

2.9.6 Perda Xızırı

“Bê he bê, can yımdadê mîde
Şixe wertê Harşîye
Marê kerda tariye
Tî marê roştî cîfîye
Çhemî ververo şune çhem ve gezo
Ostorê no ro werte yeno, qeyret ve lerzo
Dorme de çhîle u fenerî vêsenê
Salîxunê sari ra Xızır”o Khalo
Ramenî Gole Zağgi,
Gol cîre Zağge merkezo
Vaze: Linge ma mekuyo
Ma caru bîneniya rae meerzo
Bê he bê, mî Xızır hewnê xode diyo
Kertê Çadîru de Çadır Gedîgi”nde
Vaze: Tî ke Hezreti Xızır”a
Ma meverde caru ax u zarude
Bê he bê, Ez ve qîrvanê namê weşî
O Hezreti Xızıro
Nîseno ro qîmetê çhare beşî
Ramenî berjenê neweşî u bêkeşî”²⁰⁹

2.9.7 Ha Wairo

Na beyite yê Davut Sulariya, o wuzağa Kuresurao. Davut Sulari waxto ke cem gîredo na beyite vata. Sulari na beyitede vengê cedê xo Duzgîni dano, cêreno Duzgîni vero.

“Ha wairo ha wairo
Ha wairo, ha wairo

²⁰⁹ Çîme: Seydali Yıldız, are. Daimi Cengiz, *Pir*, a. 3, Almanya 1996.

Kemer persena, wair mêto
Hêniy voz danê, safî sito
To ke ced u celalê mî persena
Çelê zımîstani de bağ-bostan ramîto

Da Duzgino, da Duzgino
De de de de de, bê Duzgînê mî

Ez şüne diyarê Mose
Hewsê khalîkê mî terê tase
To ke ced u celalê mîna
Mînê seyê zari ra biase

Rew bê, rew bê, bakîlê mî
Ez seyê tûne, wairê mî

Bê, sewe nawa şikiye
Vîrêniya tabure vejîye
Ez qurbanê xortê veri
İmdadê mî de bêro
Qılawuzê khalîkê mî Sa Heyderî

Rew bê, rew bê, bakîlê mî
Ez seyê tûne, wairê mî

Mî meverde bavokê sari
Cêreno to vero Davud Sulari
To ke wairê mîna, Duzgîn

Himet Haqî ke, reyê bê na ri

Da Duzgino, da Duzgino
Da Duzgînê mî, rew bê, rew bê”²¹⁰

²¹⁰ Çimê: Davut Sulari, are. N. Derin.

2.9.8 Cemê Qalxeru (Perda Bakılı)

Çımê na gulvangi Seyid Mahmud Yıldızo (84) Kuresizo, Qısle rao. Alamanya de weşıya xo rameno. Ey waxtê domanêna xo de cemê Zazaki diye. Namê na perda Cemê Qalxeruna. Cıra Perda Bakılı ki vanê. Seyid Mahmut Yıldız na perda piyê xo ra hesna. Na perda cem de vajina, perda de qalê Cemê Qalxeru beno. Bomesırı, Kureşi u Duzgını ra car wazenê.

“Cemê ma cemê Qalxeru

Veng de vaze wair bêro

Toz reça xo ser nêkero

Rew bê rew bê

Tew bê tew bê

Ez ve qurvanê to wairi

Cemê ma cemê dewreşi

Veng dame to, eve sawda weşi

Hawarê ma de bêro ostaê serê deşi²¹¹

Carê ma de bireso süwariyê pošta heşi²¹²

Rew bê rew bê

Tew bê tew bê

Ez ve qurvanê to wairi

Koê to Bakılı koê berzo

Îsê ma der-desto eve lerzo

Vaze bêro qır-qotıkê na zalımı vezo bierzo

Heliyê to bakılı heliyê bazo

Dür u nejdî cire jüyo, zalalo

Vaze bêro ma rê xevera de xêre vazo

²¹¹ Bomesır

²¹² Kures

Koê to Bakili koo de şiao
Topê xo tey tewji biyağeo
Mane meke Qır²¹³ warwao
Rew bê tew bê
Ez ve qurvanê to wairi”²¹⁴

2.9.9 Pirê Mı Êli

“Medet mürvet tora
Xızırê sata tenge Ali Ali
Mı dest de xeta vejıye
Xeta mıra qusır mıra
Efi tora ya Ali

Efi tora pirê mı Ali
Hem medeto hem mürveto
Carê mı de bıreso
Qusırê mı cı rê zafo
Xeta mıra eda tora
Qusırê mine mıra eda tora

Ez xafino ez madano
Serê xu emin kerdo ra tora
Pili verê gerçegane hini qusır kerdo
Xeta mıra eda tora Ali Weli pirim Eli
To ke mebe ezo feqır se kerı
Şex Xetayê mı vano mın qusır kerdo
Caro mineto to
Xeta mıra eda tora

²¹³ Astoro Qır.

²¹⁴ Çıme: Seyid Mahmut Yıldız, *Çeverê Hazaru*, İstanbul, 2006.

Mı car kerdo to rê
Xeta mîra eda tora pirê mı Eli” (Z. Batar).

2.9.10 Beyita Duzgîni

“Dewa Khurêsu ver de duzo
Heyder vanê lazo qîzo
Beno birri mal u bîzu
Mal çereno dano ra khuzu

Zımîstono cemed u vore
Çüye dê bîrr ro, bî ve khêwe
Qîrvanê sırr u keramete
Gême biye ve cenete

Ez heyranê bezna kılme
Khurêş lazê ho dîma şî gême
Niada gême biya khêwe
Malo çereno hewe-hewe

Bîze kerd phırke-phırke
Khurêş diyo bîmbareke
Khurêso Khurr vejîya to çîko
Kole na phırkaisê to çîko

Cêra ra piyê ho, di ke
Heqo tî keşî sas meke
Bakîlê mı tî ef bîke
Dina biye hêlaneke

Qîlawujî nîa da perpeşîya
Heyderî sero dîna rîjîya
Na qese fekê mîra vejîya
Bîmbarek ho-hora heredîya

Piyê hora serm kerdî
Leqemê biye dez u derdî

Heyderi endi vad kerdi
 Welat terk u sala kerdi

 Di-rê gami de şî kemer
 Çê ra kewt düri, serm ver
 Roze guret, nêdi tever
 Kemer homete rê bi jiar

 Qom sono kemer, yeno
 Kurês cıra persu keno
 Heyder çitirio se keno
 Vanê duzgino duzgino

 Ez heyranê to Heyderi
 Ez qırvanê to Duzgini
 ‘Kurês, Kurês’ vaji bêri
 Dare vînderi, sejde kerî

 Namê to vanê hên şîreno
 To sero niaz u qırvan beno
 Qom yeno mirod wazeno
 Mekanê tora dest nêbeno” (Bava Şervan).

2.10 Gulvangi

Kokê qese Gulvangi Farski ra yeno. Farski de gul گل + bāng بانگ nida. Yeno mana qesê guli, qeseo rîndek. Gulvang düya piriya. Pir gulban dano talîvunê xo. Tore tore gulvangi este; gulvangê cemi, gulvangê mîsayivêni, gulvangê kewrayêni, gulvangê qırvani, gulvangê more bîrnaene, gulvangê jiaru, gulvangê meyit wedardaene uçb.

Dêrsim de Eleviy çitûr vengê Heqî do, çitûr vengê jiaru do ey eve misalunê gulvangu keme eskerê. Herkes besenêkeno ke gulvang bîdero. Musîrî, pîrî, rayberî, dewreşî gulvang danê. Cêr taê gulvangu ra nîmuneyî estê.

2.10.1 Gulvangê Qırvani

Talivi ke qırvan kerd, vengê pirê xo dano. Pir yeno gulvangê qırvani dano.
Gulvang de namê Heqî, Mihemedî, Êlî u Xızırî vêreno ra.

“Heq qırvanê sîma qewul kero
Heçe caê de nêbero
Belge gırani çetın de qewul kero
Ewladê Yezidî duri bero
Mihemed Mıstafa sepete xo ra sîma tol nêvezo
Çêverê rama Heqî sîmarê rakero
Xızır Aleyselam qırê hikme tengû de biaro vezo
Neqe, zalimî, ewladê Yezidî duri berzo
Rama xo qelvê sîma erzo” (H. Özdoğan).

2.10.2 Gulvangê Jiaru

Nî gulvangî jiaru sero dinê. Pir Hüseyn Özdoğan, na gulvangî Kemerê Duzgîn Bava sero vano. Na gulvang de, qalê jiarunê Dêrsimî beno, Heq-Mihemed-Êlî ra diyağ wajino.

“Koê Duzgîn Bavay verde heniyo
Verocere Duzgîn Bava az u uzê ma ra meherediyo
Xo re sar wairê aşira xuyo
Kese maê feqiro çino
Taê vane “Hus hero” taê vane “serseriyo”
Kata bene bere serevde bînê lînga tûyo
Qal Mem ve Qal Feratê Sîrî ra
Werte sîma de iqrarê Oliyo
Xızırê Kokimî pers kene
Mekanê xo Bağıra Sıpiyo
Xızır vane piyê feqırî fiqariyo
Xızıro kokim Xızırê gıreviyo
Ma u az u uzê ma ra meherediyo
Ewladê Yezidî’i az u uzê ma ra duri fiyo

Dılı dilo mı va
Venga i Kuresê Dewe da
Çêvero xêr ewladê xo rê keno ra
Ewladê Yezid”i lazê ma u azê ma ra saneno yan
Sar savrê xo ra yeno çêvere sima
Loqme xo, niaz u çıla qırva

Mihemed vejiya Ali vero
Bînê hezer Kuresê dewe de Heseno haro
Hurendia xo de Muxindiye de divaro
Duzgîn Bava ve pirê mı kosê Mansuri iman iqraro
Sa Heyderê Kemerî dayma kemer de hazaro
Talivê xo gözci vane jêde Qal Feratê
Qal Memê Sîrî ra o comerdê xevera xêre ma rê ano
Ewladê Yezid”i vaze ma u azê ma ra va bero yan sano
Rama xo qelve ma u azê ma kero
Loqme ma deftere xo de qeyd kero

Caê Duzgîn Bavay sono ko
Herkes vozeno çêvere to
Ez qırvane sefkanê xo
Ey coru çiyê xo keşî nêdo
Bêro comerdîye deqê bêro diarê na heyvanê xo
Ehlibeytî rê bêro ramî comerdîye
Ewladê Yezid”i duri fiyo
Mihemed vejiyo Ali ver vejiyo

Dewe verde sonê vami
Çêle zımîstan de Sa Heyderê Kemerî
Zargovit de velg vas kerdo gewe
Korane ra kamîlê qani
Tıfangê ağaê kemere şiyene binalıxe ser xo sami
Bao tî ke mebe nî teresi vane “biye xamî”
Ma dana varo kena axura kami

Ez gîrvane sereve i nami
 Dewe peyde sono zerde
 Budelaye dewe firna Aladdin Pasayi
 Hire roji hire sewi çîla qaji kerde serde
 Ma teng u dare de meverde
 Hawarê ma de bêro Qîlavuzê Gola Buyere, Jela Zerde
 Terke Astoro Qiri verde bere sîlametiye vezê
 Neqe, zalîme çetîni, ewladê Yezidi ma ra, Ehli Beyti ra dûri berze
 Daima rema xo qelvê ma erze
 Allah Mihemed Ya Ali
 Hardo Dewres ra kelê xo bîbirne ra urze” (H. Özdoğan).

2.10.3 Gulvangê Mîsayivêni

Rituelê mîsayivêni de pir na gulvangi dano. Pir, gulvangê mîsayivêni namê Heqî, Mihemedî, Êlî, Ana Fatîma, Des u Dî Îmamu, wuzağunê Dêrsîmî, jiarunê Dêrsîmî dekerne.

“Pîsîmlayî, ya Haq, ya Xîzîr ya Duzgî
 Dî canî ame huzîr
 mûrodê ho kêne xasîl
 wairê sîma vo Xîzîr
 Hayîrê sîma vo Duzgînê Kemerî
 Ana Fatîma sîma zûmîn re xerkero, azo xêr u bexto xêr sîma do
 Kata sone qîlawûzo xêr sîmade vo
 Pîre Bomesurî olvozê sîma vo
 Wairê Kurêşî sîma de ordîmkêro
 Xanê sîma xanê Xîzîrî vo
 Rîskê sîma jûye uwa Munzîrî vo
 Cemê Qelxerû sîma u az uzê sîma Raa Haqî ra morîm meverdo
 Honde ke sîma weşîye Wuayîrê dina keder u hilaliya medo
 Dezo gîra canê sîma nêkêro
 Xezu belu husku vîrendîya sîma niaro
 Dostê sîma sa ve dîsmene sîma kor ve

Berx u dar ve pir u khal ve
Hondeke weşıye ajiya ciğere mevine
Khaleni u kokımenia sîma xêr bêro
Axreta sîma xer vo
Qenter u peyxambe ru nu des u dî Imamu ra nêvîşıye
Safatê Ana Fatîma ra morım mêmâne
Honde ke sîma weşie jûbiyena sîma;
jüye Ademi u Hava vo
Jüye Mehemedi u Xeyzane vo
Jüye Ali u Ana Fatîma vo
Haq sîma jûminire xêrkero
Ware sîma kewekero
Himet Haqi ra nefes piri ra
Ya Haq ya Mehemed ya Êli
Ya Haq ya Mehemed ya Êli
Ya Haq ya Mehemed ya Êli”²¹⁵

2.10.4 Gulvangê Cemi

Cem ke girediya, pir gulvanê cemi dano cemati.

“Halla halla halla halla halla

Zikir u duazê ma

Qırvan u niyazê ma

Çerx u pervazê ma

Veng u vazê ma

Thomır u sazê ma

Sewda u avazê ma

Şero Oli Divan de, tawuyê Heq de qeym u qewul bo” (S.M. Yıldız).

²¹⁵ Hüseyin Çakmak, ‘Raa Haqi de Mısayiveni’, *Munzur Dersim Etnografya Dergisi* 2016, a. 40, p. 10-32.

2.10.5 Gulvangê More Bîrnaişi

Waxto ke çêneke waşte o waxt more bîrnenê. More, çê piyê çêneke de bîrino. Eke şî nişti ro, namê Heqî ke dekerna ora tepia more bîrino. Sifte vîrên pi u maa çêneke ra rîzayenî wazenê. Pi u maa çêneke anê huzîre Bavay cî ra rîzayênî cêne. More bîrnaene ra raverî pir/rayber gencu ra pers keno; “Sîma hurdemîne ra persken sîma goylê xo ra ya ki kes zor dano sîma? Mî ra raşte vazerê. Eke raştayê sîmawa, eke raşte niya a ki yê sîmawa. Sîmake raştiye nêvane guna vîle sîma dera. Na raye raê ra derga, ewladê inson na raê ra zaf qefelîno. Mobete na homete zafo. Mobet nêxeleşîno hama çîyo henen esto ke ca ve ca hurdemena wairê çêyi waxt yeno ke nêoncene jûmin. O taw gereke sîma bêre ra xo.

Pîr vano ke; “Ya Duzgînê Kemerî! Ya jiarê diyarê ma sîma bêre ramu comerdiye! Emrê Heqî ra, des jiarunê ma ra to ra pers kon çêneka mî: Feqîren u dewleten de, weşen de u nêweşîye de hên bîkere ke sîma têlewe de savîr bîkere jûmin de bîmane.” Na pers hire rey hem çêneka ra hemî ki lazekî ra pers kenê. Çêneke ve lazek ra pers kene “zovîna perse sîma esto.” Xo ra ke persê dinu çîno o waxt vane “more sîma bîrnemê.” More de nîa gulvang danê cî:

“Ya Des u Dî Îmame Kêrbelay

Ya Heqê Homete

Ya Oli

Ya Îmam Hesenê Kêrbela

Xatîrê sarê Îmam Uşên sane

Xatîrê itîqatê Îmam Zeynel Abidin sane

Ya Îmam Mihemmed Bakîr na dawunê ma bere hurendî resne.

Îmamê Cafer Sadîq kerem to ra bo

Îmam Musa-i Kazîm xêr kero

Îmam Ali Rîza xêr kero

Îmam Mihemmed Taki xafilu sîma ra dûrî bero

Ali ûl Nakî xanê sîma qaim kero

Ya Îmam Hasan ûl Askerî ma bêitîqatu meverde

Ya Îmam Mehdi tîriya xo ser bê homete

Heqê Homete na morê sîma qewul kero
 Na morê sîma dergê jiaru diyarunê ma de bivêro
 Düyawunê piru rayver u mürşidunê ma ra morim meverdo
 Heqê Homete xêrli kero
 Kemerê Duzgîni na more sîma xêr kero
 Bava Mansur sîma düya xo ra morim meverdo
 Kures sîma rê wairêni bikero
 Moro Şia, Moro Sur na düyawunê ma qewul kero
 Ewliyayê Çê Tikmey, Bonê Tosniye aqıl izan marifet sîma dero
 Heniyo Pîl, Bağıra Sıpiye ewladunê xêru sîma dero
 Pirê Xanku sîma sero per racêro
 Kertê Sincu xafilu sîma ra düri bero
 Wairê Qızılbeli xanê sîma şên kero
 Asıl Bava sîma rê wairêni bikero
 Çewres çimê Muzîri sîma de olvoz bê
 Gola Buyere sîma bêpir, bêrayveri meverdo
 Wairê Jêle sîma rê ju başna xêre nasiv kero
 Jiarê ma pêro sîma riskê xo ra morim meverdê
 Na morê sîma têlê morê Ali u Ana Fatîma bo
 Heq u Tala Homete na düyawunê ma qewul kero
 Mihemmedê werte asmen u Asma Oli na düyawunê ma bero hurend resno
 Xatîrê Çewrêş Asparê Qîri sano
 Xatîrê Xızîrê derya u dengîzu sano
 Xatîrê loqmê pi u qalîkunê ma sano
 Xatîrê çîlunê maa u dêkunê ma sano
 Belka ma gune karime, na gunawunê ma pêrunê ra vêro
 Na cemat de ma ri şia mekero
 Na morê Heqiye bero hurendi resno
 Na düyawunê ma ra sero hardê Heqi de keşî morim meverdo
 Heqê Homete saadê seriyo ke ma na morê sîma de kemiye nêverda
 Jiarunê ma têdine ser ma more sîma birno
 Heqê Homete saado ke ma werte na qomi de ma bêguna morê sîma birno
 Xêrli bo

Heq sîma jûmin rê xêr kero
Warê sîma gewe kero
Ewlado xêr sîma dero
Rîskê deyi ki tey bîdero
Halla halla..."²¹⁶

Gulvang ra tepia anê xonça nane ro. Sarvet xonça sero nane ro. Dûa dane sarveti.

Pir, dûya sarveti nia waneno:

"Ya cem u cemate Heqiye
Himet kere
Ya Heqê Oli Divani
Qulo xuyo ke to Adem ata u Havva ra ardo homete
Înu têdine rê rîndiya xo nasîv ke
Sîrê pir u rayverunê ma ra ma morîm meverde
Ma ve xatîrê binê tozê lîngunê dinu sane
Raştîya Xîzîri ra, ewliyawu ra, jiaru ra ma morîm meverde
Mîrodê keşî bêbext meke
Bê ramaniye, candê keşî heçe meke
Ma xatîrê raa Îmamunê Kêrbelay sane
Xatîrê çar çêveru sane
Xatîrê peyxamberu sane
Na sarveta ma, ağıwa kevseri ke
Wairê na xaney, na qomo ke itaro inu têdine qeda u qusîri ra bîsevekne
Heq xîzmeta sîma qewul kero
Sîma re xîraviye niaro
Xîzmeta sîma derge Bava Mansuri de, Kureş de bivêro."²¹⁷

²¹⁶ Ali Dikme, *Gulvang u Îtîqatê Kîrmancu*, Neşîrxaneyê Kayhan, İstanbul 2016, p. 64.

²¹⁷ Dikme; e.e, p. 67.

Na gulvang ra tepia sarvet kenê vîla. Sarvet kene suse, raver çêneke simena ora tepia lazek sîmeno. Kam ke sarvet sîmeno peru erzeno tepsîya sarveti. Nî perey kam ke xîzmeta sarveti keno bara dinuna. Sarvet ke kerd vîla qedia nara ki iyê ke servet kerdo vîla i gulvang cênê. Hire mordemi na xîzmete vinene. Jû sarvet keno cî, jû sarvet keno vîla, jû ki xavliye dano. Nî ki gulvangê xo cênê.

Gence ke zewejinê pir/rayver/bava dinu rê qalê zewejî keno. Vano ke; “Na raê raa de henena ke pîra şîyaene zaf rehetî hama raceraene çîna. Gereke sîma ramecere. Sîma ra kam ke pêyser cêra ra gereke cem de vere pir de bêre dare uştene. Çike more sîma ke bîriya sîma endî iqrar dane jûmin. Kam ke iqrarê xo ra cêra ra gereke cem de ceza xo bonco.” Kam ke na raê ra cêra ra gereke dî saadê xo bibe. Dî saadê xo çine reyna more ey nêbirino. Tore na raa ma nawo.

2.10.6 Gulvangê Meyit Wedardaêne

Îtîqatê Zazaunê Elevis de jû can/cane ke şî/şîye Heqîya xo meyite dey/aye sero gulvang dîno. Îtîqatê Elevis de can ke merd o wext roê xo sono reseno Heqî. Gulvangê meyit wedardaêne de ma ney vineme. Cêr misele gulvangê meyit wedardaêne esto. Na gulvang Bava Duzgînê Tasniye meyit sero vato. Jûyo ke şîyo Heqîya xo, Bava Duzgînê Tasniye cînaza dey sero gulvang wendo. Gulvango ke Bava Duzgînê Tasniye²¹⁸ meyit sero wendo cêr dero.

²¹⁸ Bava Duzgînê Tasniye Bomesîrîzo, pîrêni kerdênê. 38”de eskerî desta xeleşîyo. Nejdîye 100 serû de bî. 1997 de şî Heqîye. Gorna Bava Duzgînê Tasniye, Estamol de Sarîgaziye dera.

Foto-11: Bava Duzgînê Tasniye, Çime: Hayri Dalkılıç

Gulvang ra raveri Bava Duzgînê Tasniye, cemato ke amo cınaza dinu rê nia qesey kerdo:

“Qom u qewil; Ewro na (name yeno) Waê, Bıray rusneme Heqiye. Na dina de jêde ciandê senık ciandê. Weşıye jêde bırame senık bırame. Peyniye de her can na dina ra barkeno. Taê waxt de barkenê, taê bêwaxt barkenê. Qılawuzê Hezreti Piri, Qalê Xızırı, bêwaxt barkerdene keşirê nasıv mekero. Adır xanê keşı medo. Roza nianêne herkeşı rê roza ibretia. Peyniyede cendegê insoni kuno wele roê insoni sono Heqiye. Peyde çı maneno? Xıraviya insoni u rındiya insoni manena. Hezreti Xızır xıraviye sermianê ma hazıru mekero. Xojivê yê has u hormeti bo ke ma ardime têlewe. Na roza tengede, roza tas u kederi de leê na mordemunê xo derime. Xojivê a haskerdenevo ke, reng de, zon de, dinde nianêdana herkeşı ra haskena. Sıkırve pêdakerdoği bo ke, zon do insoni qesey keno zumini fam keno. Deşti dê insoni ke, eve cande çiyo rınd pêdakero, barekero. Goyıl do insoni ke, her çiye rındi ra, herkeşı ra hasbıkero. Çımo ke xeta insoni vineno nımenotê, xojivê yê çımı bo. Zono kesır danowe areze nêkeno xojivê dey bo. Desto ke candeê xora qeri candê keşira nêniseno, feko ke loqmo heram nêweno, goyilo ke barekeno xojivê dey bo.”

Na qesey kerdene ra dime Bava Duzgînê Tasniye na gulvang do:

“Verê ho çarneme Oli Diwa
Oli çinêbiaêne ra cande kerd pêda
Na can emrê wairi ra ame dina
Eve emrê wairi rusneme Oli Diwa
Ya Ewliaê Adiri
Wairê sirî
Bimbarekê Xıziri, Qlawızê Piri
Xızmeta hazıru qewulkerê
Ma kerwanê izan u aqılı ra duri mefîyê
Ya wair! Eslê ma, zerê ma, riyê ma hetê torao
Sıkır u xızmeta ma, çoku sero mineta ma tek teyna torêwa
Ya wairê hard u asmêni
Ya wairê cırm u cihani, wair u zeman
Ya Şeri Yezdan, ma destê xo torê kerdê ra
Ma zoneme ke tı comerda
Mineta hazıru qewıl ke
Bingê hazıru qayim ke
Destunê ma tol meverde
Canê ke yenê Heqiye yinurê bê ram u comerdiye, guna u xeta ra raxelesne
Roê yinu sa ke

Bismi Sa Halla Halla Oliyê erşi u Ala
Xızıro Sîpêla
Piro Surela
Duzgino berzmeka, des u du ucağê ma
Ya Oli Diwan
Sıkır u sedaqetê ma be sima
Düa u gulvangunê ma qewulkerê
Himetê xo ma sera kemi mekerê
Ya Wair!
Serva xatirê comerdiye xo

Serva Êli Heq u Êli momînu
Ma torê minete keme
Canê ke ma ra birinê ra yenê Heqiye
Yinu rê wazeme ram u comerdiye
Heqi ra haskeme
Heqirê minete keme, eyra qeri yar nêzoneme
Serva xatirê jiar u ewliay
Serva xatirê Xızirê deyray
Serva hormetê Mihemed Mîstefay
Serva merdiya Ali ul Murtezay
Serva tenga Uşênê Kêrbelay
Cano ke yeno Heqiye roştia nurê xo de sa ke

Goyilu rê şifa tiya
Derdurê derman tiya
Dîrvetu rê melem tiya
Canê ke yenê heqiye eve zonaêne eve nêzonaêne guna ke kerda cîrê efke, ya comerd!
Rama xuya deyraê ra yinu morîm meke, ya Wair!
Zon ma ra himet tora ya Wair!
Kemiye ma ra keremiye tora ya Wair!
Eve kerimiya xo eve comerdiya xo
Eve savr u sîlametiya xo, xeta u qusîrê hazîru efke ya Hezreti Pir
Ya Heq!
Tofonede serva tenga Nuh Nebi
Koê Turi de serva Mursay
Çormix de serva nalênia Îsay
Arşide serva Mihemed Mîstafay
Canê ke namê to dekernenê mineta yinu qewulke
Ameyme têarê torê minete keme
Serva huzûr hormetiya ewliawu u jiaru,
Serva huzur hormetiya Pir u Rayveru
Serva xatirê pak goyili

Serva xatirê insonê xamili
Mineta ma qewıl ke!

Ya wair!
Serva xatirê Ana Fatıma şirêne
Serva xatirê çijina Meryeme
Serva xatirê qırvan u niazi
Serva xatirê Pirê Banazi
Serva xatirê mosım canu
Serva xatirê Des u Dı İmamı
Mineta ma qewul ke!

Ya wairê dina!
Serva xatirê dewres u piru
Serva Xatirê Cemê Qalxeru
Mineta ma qewul ke!
Serva xatirê pêro momınu
Serva xatirê esqê goyilu Enel Heq Mansuro ke dardekerd
Pir Nesimiyo ke çermekerd
Serva xatirê inu mineta ma qewul ke!

Serva xatirê kesreta Usıv Pêxamberia zerê quye
Cano ke yeno Heqiye
Cı rê rameu cenet nasıv ke!
Ya wairê Dina!
Serva xatirê Musirê Xamili
Serva xatirê bêkes u meluli
Cano ke yeno Heqiye qusır u kemiya dey ef ke, mekanê dey cenet ke
Serva xatirê wairunê raa itıqat u iqrari
Serva xatirê esqê zerê Pir Hünkari
Canoke yeno to, roê dey sa ke
Mineta ma qulê tuyê gunekari qewulke
Fêlê made nia mede, halê made niade marê xêre nasıv ke

Ya wairê hard u asmêni,
Rama Oliya ke vorena, sijina wayia ke gurena
Raa ke eve raştiye hata be mekanê to comerdi yena
Ma be xatirê yinu de

Serva xatirê Pir Hünkari
Serva xatirê sırê serdari
Serva xatirê gulsosinê cihani
Serva namê Sa Xetayîê girani
Serva name Saê merdani mineta ma qewul ke
Serva xatirê tendura zerê Fuzuli
Serva xatirê adirê Harabi
Serva xatirê sondê Yemini
Serva xatirê esqê Virani
Dewresê ke, zeria xo adirde pozenê
Sairê ke iqrar ve beyitu ramenê
Ma be xatirê yinu sane, mineta ma qewul ke ya wair!

Goyilde serva esqê iqrari, Duzginde
Serva Sa Heyderi
Serva Dewresê Wertê Adiri
Serva zelaliya ağwa Muziri
Serva xızmeta hezar u zu wuzağê raa iqrari mineta ma qewul ke
Dewreso ke Xızır eskera diyo
Qomê mao ke destê zalımura qırbiyo
Bêmezele u bêkefen şıyo serva xatirê tenga dey
Canoke yeno Heqiye cırê bê rame u comerdiye
Xanê dey şenatiye u weşiye ra
Savır u sılametiye ra morım meke
Alvoz u dostunê deyrê savır u weşiye nasıv ke
Çerxê inu ters meçarne

Ya wair!

Ma destê xo kerdê ra tora minete keme

Ma serê dîsmeni ra, xusmê gezevi ra, fesatê hilekari ra, nêbiayia zurekeri ra
bisevekne

Mineta hazîru qewulke candê dinu zay meke

Dewresê ke adîr de minete kenê

Sayirê ke iqrar ve beyitu ramenê

Qamîlê ke Xîzîrî de alvozêni kenê

Ma raa iqrarê inu ra dîrî mefiye!

Ya Oli Diwa

Ya wairê dina

Namê to ra kam ke ame çêverê ma vake ez meymanê Heqîyo

To ra aseno ke, keme meyman rîyê xo hard niame, zerê xo serdîn nêkeme

Na can/cane ki meymanê mawa

To rê rusneme zerê xo serdîn meke

Rîyê na meymani şîa meke

Ya Nuru qedim

Serva xatîrê wele, ağwe, hewa u adîrî

Maa nisana Qedim nuri

Oli Diwa de mineta ma qewul ke

Zon mara nefes Hezretî Pîrî ra

Hüü demê rastiye u sedaqetê raa iqrarî rê”²¹⁹

2.10.7 Gulvangê Çîralîği

Pîr ke şî diyarê talîvê xo, talîv serva xîzmeta pîrî loqmê Heqî dano. Na loqmê Heqî rê çîralîğ vajîno. Gune talîv her serre çîralîğê xo bîdero rayver u pîrê xo. Rayver u pîr na çîralîğ ke guret gulvang danê talîvî.

“Xîzîro Khal to de bo

Heq ewlado xêr bîdo

²¹⁹ Çîme: Bava Düzgînê Tasniye, are. Mehmet Gülmez.

Derdê cıgere sîma medo
Neqe sîma ra dîrî bero
Xırave sêmuga sîma mekero
Raa sîma rakero
Roza tenge sîma memısno
Niyaz u qırvanê sîma hêçe mekero
Raa Heq Mihemed Êlî ra sîma dîrî mefîyo
Dest u bojiyê sîma pêbijêro
Torzênê sîma tuz bo, yê dismeni kor bo” (A. Karaboğa).

2.10.8 Gulvangê Loqmê Xızırî

Asma Xızırî de serva Rozê Xızırî loqme pozenê. Pir gulvang dano loqmeyî.
Gulvangê loqmê Xızırî de namê Xızırî dekerino.

“Halla halla, hala hala!
Niyetê cemê Heqiye ra
Niyetê Hezretê Xızırî ra
Niazê sîma nur bo
Qudretê sîma bol bo
Cemat de tham bo
Qeda u qusırî rê çeper bo
Naê ke wenê cırê helal bo
Nayê ke danê cırê delil bo.

Xızır sîma na rae ra mekero
Xêre ser newe ra nasıv kero
Qede u qelxan qeda u qusırî vera bo
Loqmê sîma Xızırî het de qewul bo
Dergayê Heqî de qeyd bo
Raştiye rê hu, momîni rê ya Elî!” (H. Özdoğan).

2.10.9 Gulvangê Cemê Xızırı

Waxtê Rozê Xızırı de cemê Xızırı giredino. Pir cemê Xızırı de na gulvangi dano. Gulvangê Xızırı de namê Heq-Mihemed-Êli, Des u Dî Îmamu ve namê Xızırı ra vêreno ra, inu ra diyağ wajino.

“Ya Xızır!

Çêver ma sero rake

Çê marê meymanê Heqi be!

Bereketo xêr bide!

Kırameta xo canê mara mesevekne!

Ğezna xora cırm u canî rê vıla ke!

Ma hometa mara cia meke

Roza tenge de, ma teyna meverde!

Ya Xızır tı cırm u alemlê rê esta

Roza mawa tenge de resta

Adırê xo lozîne de kerdo gurr

Niazê ma lozına tode biyo ve sur

Zerr u çımunê made hêştir biyo pırr

Venga to dame wairê dina u dare, ya Xızır!

Mirodê ma çımunê made meverde, ya Xızır!

Nurê xora ma morım meke, ya Xızır!

Hala hala... sonê ma ve xêr bo!

Xêrê ma bîvêrê, şerrê ma def bê!

Mınafiqî mot u mal bê!

Munkırî pêrsan u batal bê!

Momîni sa u şên bê!

Ma şêfatê Mihemed-Eli ra,

Didarê Hezretê Uşênî ra morım meke!

Derdunê marê derman,

Qelvunê marê iman,

Nêwesunê marê şifa be!

Laji motazê namerdi meke!
Çêna boka gezevê huski meke!
Asmen ra rama xêre,
Hard ra hir u berêket bîde!

Ya Pirê Oli Diwani
Tî jüya, uzağê Oliya
Ma torê uştime çengeldariye
Rıza u mineta ma qewul ke!
Ma xatirê rama Êli sane
Zon; mara bo, himete; Êli-Heqi ra!
Gulvangê Mihemed-Eli,
Raştiya cemê Xızırı rê hu!
Ya Heq, ya Mihemed, ya Eli!” (are. H. Tornêcengi).

2.10.10 Gulvangê Niyazê Xızırı

Rozê Xızırı de niyaz kenê vîla. Serva niyazi na gulvang wanino.

“Serê serra, qom u qewil amo pêser
Cem cêriyo de, Xızır amo na çêver
Loqme kerdo vîla, dove zere u tever
Xızır mara duri fiye derd u keder!

Loqmê sîma qewul bo!
Mîrodê sîma xasıl bo!
Bextê sîma roşti,
Çê sîma şên bo,
Lozîna sîma gur bo,
Sîfrê sîma bereket bo!
Roştia Eli ra morîm mebê
Derdê cigere mevênê!
Ya Heq, ya Mihemed, ya Êli!” (Bava Şervan).

2.11 Düyey

Düya, Heqi rê minete kerdena. Sındorê düya çino. Îtîqat de her çi sero ki düyey estê. Dûa çêyi, düya jiaru, düya tiji, düya qırvani, düya loqmey, düya mezele, düya sıfrey uçb. Na liste bena derg sona. Zerê inson ra ke çı yeno, çı ke wazeno düya xo de vano. Misal mordem sono jiarê destunê xo keno ra mırod wazeno, xêr wazeno, can weşiyê wazeno, haştıyê wazeno. Na düyewu de Heqi rê minete esta. Düya eve zerêweşiyê vajina. Herkes bese keno ke düya bıkeru.

2.11.1 Düya Rozê Des u Dı Îmamu

Rozê Des u Dı Îmamu de roze ke şikiya na düya wanina.

“Ya Îmam Uşenê deştê Kerbelay
Ma raa to de rozê gureto
Tı ma xatire raa xo sanê
Heqo tı zalım u zulımı mara duri berê
Roştıya xo ma sera kemi meke” (D. Gerçek).

2.11.2 Düya Sıfrey

Na düya sıfrey de dina. Jêde xêrê merdu ke da o waxt pir na düya waneno. Cemat ke nunê xo werd qedêna pir düya sıfrey dano. Cemati ki “Halla Halla” vano. Düya firey niarawa:

“Heq var kero, hurendi pırr kero
Hurend de Xızır bêro
Xızır loqme sima heçe mebero, zaê mebero!
Defterê xo de qeyd kero Hezretê Huseyni Kêrbela
Neqe zalımı ma ra duri bero!
Ewladê Yezidi duri bero!
Rama xo qelve ma kero!
Saê Merdan Ali bêro comerdiye
Ma xo vira mekero.” (H. Özdoğan).

2.11.3 Düya Roza Bazare

“Ewro bazaro çêvero hazaro
Mihemed vejiyo Êli vero
Dina Mihemed dina sepet kaniye
Dina daro
Mordemo ke morım biyo
Bêhaçowo bêbaro
Bine hezer Kuresê dewe de Heseno haro
Vîrendiya xo Mîxundiye de vere xo dıvaro
Pirê mı ra piya iqrar imano
Saê Merdan Ali dayma comertkaniyo hasaro
Duzgın Bava kemer de hasaro
Qal Ferat u Qal Mem Sîrî ve Kureşî ra wertede iman iqraro” (H. Özdoğan).

2.11.4 Düya Wairê Çêyi

Na düya serva wairê çêyi vanê. Îtîqatê Eleviyu ra gore wairê her çêyi esto. Wairê çêyi qılavuzo. Sarê çêyi xıraviye ra sevekneno. Sarê çêy, wairê çêyi rê mınîte kenê ke dinu rê wairêni bıkerö.

“Ya Wairê Çêyi tı ma bıxelesne!
Teverikêne, sîma ma rê wairêni bıkere, mekuye herey,
Feqîro ke tenge dero bıxelesne
Nêweso ke tenge dero bıxîlesne
Peniye de ki ma rê wairên bıke, ma bıxîlesne.
Wertelîğ düz kere,
Xêra xo werte kere
Xırave düri bere,
Zalım, zulım, dîsmeni vîndarnaenedê
Destê zalımı, zulmi yaxê ma u az u uzê ma mêfiyo!
Heqo cîran da xêr bıde!
Ewlad dana xêr bıde!
Veyve dana xêr bıde!
Rîsk dana xêr bıde!” (F. Sönmez).

2.11.5 Düya Çêyi

Na düya serva çêyi vanê. Qeda-bela, çiyô xırawın mêro sare çêyi rê, na rûal ra düya kenê.

“Heqo tı ma bixelesne
Heqo ma rê wairêni bıke
Deste zalımı ra yaxê ma nêfiye
Ma zalımı dest nede
Hometa xo rê wairêni bıke
Kose ko jûde ki marê wairêni bıke
Tı düya ma qevul kere Heqo!
Îtîqatê ma to rê zafo qırvane to bine
Tı tenge mara duri bere
Ya Heq Ya Mihemed Ya Ali” (F. Sönmez).

2.11.6 Düya Tiji

Eleviye ke zonê xo Zazakiyo, itîqatêde dinu de caê tiji xêlê gırano. Dêsim de ke “Mihemed” ke va tiji yena ra mordemi viri. “Mihemed nurê Heqiyo. Dêsimiji Mihemedi verde darê de vîndenê, Mihemedi verde dua u recau kenê, Mihemedi verde zawt u zimu danê, Mihemedi rê qırvanu kenê, miazu pocenê. Teyna no niyo; sodır be sodır ke zereqê tiji gılê kowu de êşt biyenê hasar, xo piştênê têra Mihemedi verde xo rê dua u recay kerdenê.”²²⁰

“Ya Divanê Serê Sodiri
Tı haşti u raşt ma de
Cano wes bide,
Savır, can weşiye bide,
Huzır bide,
Cı ke dana xêra xo ra bide.
Mihemmed roz u tija xo vînd mekerê!

²²⁰ Munzır Comerd, “Düya Sodiri”, *Tija Sodiri*, a. 6, Frankfurt 1999, p ?

Ma tenge de meverderê!
Zavzeçê ma rê wairên bıkerê!
Hometa xo rê wairên bıkerê!
Nêherediyê Des u Dı Îmami
Ma gınayme bine lınganê to rê
Tı oncia ma bıxelesne
Ya Heq, Ya Mihemed, Ya Ali.” (F. Sönmez)

2.11.7 Sodr Venga Heqi Daêne

Sodr venga Heqi daêne, itıqatê Zazaunê Elevi de zaf rituelo de ˘ano. Vırende dewu de kokım ke sodır rew ra uşti ra verva tiji destê xo kerdene ra venga Heqi denê.

“Herkes cêreno namê tûyê şirini vero

Ti şirina!

Dina de, dina de namê to esto

Dina de comerd kaniya!

Piyê feqirana!

Heqo mı gureto,

mı xo rê yaxê to gureto!

Yaxê to nêverdanu ra!

Bê!.. bê!.. bê!.. bê!

Xo rê venga Heqi dê,

venga Heqi dê, Heq ma ra nêmiradiyo!

(...)

Heqo tı comerd kaniya!

Piyê feqirana!

Piyê bêçarana!

Bê.. bê!

Xo rê venga Heqi dê,

Venga Heqi dê

Heq piyê bêkesano!

Çêver to de beno ra!

Çêverê xêri çêverê xêri,
 Şeri ma rê ca de!
 Qılauzê xêri ma rê zeîre ke Heqo!
 Xafîla çetîne az u uzê mara dûri bere!
 Bê!.. bê!.. bê!.. bê!
 Çêverê Cemê Qerxlaru ,
 Qılauzê xêri mî rê zeîre ke!
 Xırava çetîne ma rê def ke!
 Xatîrê elmumînê de Heqe sane! Bê!
 Xırave mî rê def ke Heqo!
 Heqo!.. Heqo!.. Heqo!.. Heqo!!!
 Tî ke Heqa ma talîl meke... meke Heqo!
 Neheqî ma ra dûri bere Heqo!.. Heqo!.. Heqo!!!
 Çîmê ma, vace ra u olağû de meverde!
 Qılauzê xêri mî rê zeîre ke!
 Çêver gırso, çêverê xêri
 (...)
 Xo rê vengê Mehemed Êlî danu danu
 Çêverê Mehemed Êlîyo,
 hem Êlîyo, hem axırîliyo!
 Jüyo ke vengê çêverê Mehemed Êlî dano,
 Kes dîna de morîm nêmando!
 Kes harmê Mehemed Êlî dîna de nênamîto!
 Kes ververê Mehemed Êlî de nêvaştîto!
 Ya Mehemed, ya Êlî!
 Xatîrê elmumînê Heqî sane!
 Ma ve xatîrê tenga Îmam Hesen u Îmam Usênî sane!
 Xatîrê tenga Îmam Hesen u Îmam Usênî sane Kêrbela de
 Halê minê heşîrê mendo ve to!
 Halê minê heşîrê mendo ve to!
 Sodîro.. Sodîro.. Sodîro...
 Xortê mî rê zeîre ke!

Sodiro.. Sodiro...
Minê heşiri rişia kerdene mede!
No dewrê ax u waxiyo!
Êli comerdi Zülfiqar noro Boxazê Kêmaxiyo!
Ma rê bêro xevera xêre!
Şiyane vîlê xevere
Mî rê bêro xevera xêre!
Xatîrê elmumînê Heqî sano!
Kêrt u gedîgu sano!
Dîlê mî be nêbi nêbi,
carê xo kenu Êli, nê comerdi!
Êli nê comerdi!
Miradê cîrm u canî, xo destî kerdî!
Êliyo Êliyo, hem VÊliyo!
Êliyo Êliyo, hem VÊliyo!
Xo rê vengê Êli comerdi, vengê Kêrbelî di!
Vengê Mehemed Êli di

(...)

Bê!.. bê!.. bê!.. bê!.. bê!..
bê!.. bê!.. bê!.. bê!.. bê!
Xo rê vengê Heqî di!
Vengê Heqî dime!
Vengê Heqî dime!
Jüyo ke destê xo êştö ra etegê Heqî,
Kes morîm nêmendö!
Jüyo ke vengê Heqî dano,
kes morîm nêmendö!
Bê vatena Heqî,
perê velg dare ra nêgîmeno waro!
Qerar qerarê Heqîyo!
Qerar qerarê yî comerdiyo!

Va ke yeri!.. yeri!.. yeri!..
Hawt delanê ma rê beso.
De bê! de bê! de bê! de bê!
Nasibê ma nêbirne!
Axwe u nasibê ma vace qıt nêkero!
Xırava çetne ma rê duri bero!
Xatirê iqrar u imani sano!
Xatirê yer u gök sano!
Ramete sano!
Comerdiye sano!

(...)

Xo rê venga Heqi dê.. Heqi dê.. Heqi dê!!!
Venga Mehemed Êli dê!
Venga sitarê cırm u canî dê!
Venga Xeberdarê Xeberdaru dê!
Xebera xêre ma rê biyaro!
Xafil u çığacağo giran,
Heqo vace ma ra duri bero!
Xatirê iqrar u imani sano!
Çêverê ramete sano!
Heqo tı comerd kaniya!
Piyê feqir u neçarana!
Jüyo ke venga Heqi dano
Kes morım nêmendo!
Xo rê jüyo ke cêreno Heqi vero,
Her çi mırad keno!
Diyeni, vacê qelvê ma nêkero!
Dudi qudi, vacê qelvê ma nêkero!
Qılauzê xêre mı rê zeêre kero!
Xırave mı rê def kero!

(...)

Ya Mehemed Êliyo!
Êli comerdkaniyo!
Xeberdarê Xeberdarano!
Xebera xêrê ma rê biyaro!
Şehidê Kêrbelay,
Îmam Hesên! Îmam Usên!
Îmam Hesên! Îmam Usên!
Ya Kêrbela!.. Ya Kêrbela!..
Kêrbela!.. Ya Kêrbela!.. Ya Kêrbela!
Ya Îmam Usên!
Ya Îmam Usên!

(...)

Bê!.. bê!.. bê!.. bê!
Sodîro, ewro roca Dîsemya
Roca Mehemed Êliya!
Xatîrê îqrar u îmani sane!
Kêrt u gedîgu sane!

(...)

Ya Mehemed! Ya Êli!
Ya Îmam Usênê Kêrbela!
Duzgîn Duzgîn Duzgîn Duzgîn!
Duzgîn Duzgîn Duzgîn Duzgîn!
Duzgîn Duzgîn Duzgîn Duzgîn!
Îrêso zêre vêsaye!
Îrêso zêre vêsaye!
Îrêso zêre vêsaye!
Îrêso zêre vêsaye!
Xatîrê rame sane!
Comerdiye sane!
Îmam Hesênî sane!
Îmam Usênî sane!
Şehidê Kêrbela sane!

Elmuminê de Heqi sane!
 Kerti sane!
 Gedıgu sane!
 Des u dı ucağu, des u dı ewliyaw sane!
 Hard u asmeni sane!
 Hacı Bektaşî Velullahi sane!
 Kert u gedıgu sane!
 Sai Merdani sane!
 Merte Meydanu sane!
 İqrar Sahibi sane!
 Qılauzê Kêrt u Gedıgu sane!
 Asparê Berz u Alçaği sane!
 Xeberdarê Xeberdaru sane!
 Marê Qılauzê xêri zêre ke,
 Kêmerê Duzgini!
 Duzgın Duzgın Duzgın Duzgın Duzgın!
 ˘urêso zêre vêsaye!
 Bena kena muhtacê çêverê kami?!
 ˘urêso zêre vêsaye!
 Hewsê Dewa ˘urêsu ra,
 Ma rê nuxda biya!
 Mı rê nuxdê de xêre biya!
 Îsê mı mendo be to Duzgın!
 Duzgın Duzgın Duzgın!
 Duzgın Duzgın Duzgın!
 Bê!.. bê!.. bê!.. bê!.. bê!..
 Bê!.. bê!.. bê!.. bê!.. bê!
 Ez heyranê Qılauzê Paga Budi!
 İsmayilê Dewrêsi!
 Mı rê bıke wair u sıtariye!
 Qılauzê Paga Budi!
 İsmayilê Dewrêsi!
 Mı rê bıke sıtariye!

Noxda de qedem nêmando!

Bê! bê! bê! bê! bê! bê! bê! bê!”²²¹

2.11.8 Heqi rê Mînete Kerdene

Îtîqate Zazaunê Elewi de, inson ke kot tenge ya ki çiyoy xiravın ke amê sarey ser destunê xo keno ra Heqi rê mînete keno. Zerê inson ra ke çitur yeno hen Heqi rê mînete keno. Inson ke şî verê teveruku, şî vere jiarê Heqi rê mînete keno.

“Heqo tî ma bixelesne

Heqo ma rê wairêni bıke

Deste zalımı ra yaxê ma nêfiye

Ma zalımı dest nede

Hometa xo rê wairêni bıke

Koseko jûde ki ma rê

Tî dîya ma qevul kere Heqo!

Îtîqatê ma to rê zafo qırvane to bine

Tî savırliya

Ya Heq Ya Mîhemed Ya Êli” (F. Sönmez).

²²¹ Çime: Bava Hesenê Kolu, are. Munzır Comerd, Alamanya, 1990.

2.11.9 Düya Xêrê Merdu

Dêrsım de iye ke şıye Heqiya xo, serva inu xêr danê. Namê ney rê xêrê merdu vanê. Xêrê merdu ke da, na düya wanina.

“Heqo çımê kam ke tederö xêre dinu bo
Çımê kam ke na çê dero, şero dest riyê dinu reso
Hardo Dewrêş, Hardo asmen tı saada
Bere dest riyê merdu resnê
Heqo ma teslîme to keme
Tı ki teslîmê merdu ke” (G. Ulucan).

2.11.10 Düya Hewnî

Waxtê rakutene de na düya wanina. Na düya dıma pısımlay vanê, hire rey kelexo balışna ra bîrnêne ‘Ya Heq Ya Mihemed Ya Êlî’ vanê, kune ra

“Pısımlay Ya Duzgın Ya Xızır
Sarrê mı balışna sereo
Gosê mı dina sereo
Fêlê mı sîma destdero
Hewno xêr, imano xêr bîderê
Sewe mı ser senık kere
Desta sodırî nasıv kere
Ya Heq Ya Mihemed Ya Êlî” (A. H. Çetin).

QISIMO HİREYİN

3. TAÊ ADET U TORÊ DÊRSİMİ

3.1 Rituelê Cınaza

Adet u torê Raa Heqi de caê merdene muhimo. Merdene, heqe vinina. Îtîqate Eleviyêni ra gore merdene de roê insoni caê xo vurneno. İnson na dina ra sono zovina alem. Merdene peyniye niya, newe jü çevero.²²² Sırrê merdene reştene meselewa de çetına. Gore Raa Heqi; merdene de roê insoni vind nêbeno, can cendeg de meymano. Guman beno ke, rozê yena can na meymaniye caverdano sono, zovina thonde biyayisê xo ramêno. Na rual rao ke Dêrsım u dormê Dêrsımı de terimê merdene nêşıxulino. Hurendia “merdene”de; “Heqiyê şıyaêne”, “dina xo vurnaêne”, “thon vurnaêne”, “emanet teslim kerdene”vajino. Jüyo(a) ke merd(e) serva ey vanê; “şıyo Heqiya xo / şıya Heqiya xo.”

Dêrsım u dormê Dêrsımı de serva merdene sero taê ritueli estê. Ninu ra jü ki hona ke inson nêmerdo, gereke serva merdene xo hadre kero. Jêde iye ke serru ra xêyle pile, i hedre merdene anê hurendi. Namê na ritüteli ra vanê; merdene ra raver merdene.²²³ “Kokımı qırvanê xo cênê sonê cem, kam de ke heredane inu de yenêwêre, jümin de benê haşt. Cemde huzırê pir de son wenê, soz dane vanê; “ma endi qe jür qesey nêkemê, heqa keşi de xıraviye nêvamê, der u cıranunê xo de beme rınd, raa u iqrarê xo inkar nêkemê.” (D. Gerçek). Cematê cemi ra helaliye wazenê.

Dêrsım de jü (jüye) ke şı(ye) heqiya xo; raver çenık gıredino, ora dıma deşti şêne sero ninê ro. Xevera merdene heşiye pê, der u cıran, nas u dosti yenê are. Hetoz jü ra meyit şünê, hetoz jü ra ki mezele kınina. Cêni meyit sero vengê xo kenê berz, şüaru vanê. Uyo ke merdo eke lazeko azevo o waxt sire şütene de jü sae kene dest. Eke

²²² Harun Yıldız; ‘Alevi geleneğinde ölüm ve ölüm sonrası tören ve ritüeller’, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, a. 42, Ankara 2007, p. 93-109.

²²³ Yıldız; m.n.v, p. 93-109.

çêneke azeve ke merde o waxti ki hene kenê destanê çêneke ra hêni danêwe. No rituel yeno na maneke; no lazek / na çêneke mîrodê xo nêraşt(a).

Dêrsim de taê cau de erkânê cînaza ra tepiya peru erzêne taute ser. Herkes durimê xo ra gore çîye peru dano. Ni perey serva cîrmê²²⁴ cînaza şixulinê. Defin ra tepiya iye ke amê cînaza nun danê inu.

“Vîrende, meyt ke dawê o sonde serê mezele de adır kerdêne we. Vatêne; “çîla xo wemesayıyo.” Çîke adır u lozine adet u torê Dêrsimi de jiargıyo. (G. Ulucan). Na serrunê peyenu de no rituel taê cau de endi çino.

Uyo ke şıyo heqiya xo, mordemê xo serva ey roza hireyine sonê mezele. Mezele sero dıyay kenê, çîla finera cı, miyaz kenê vıla. Mezele ra ke amay çê nun danê, gereke no nun goşt bo. Na ritueli ra medağ²²⁵ vanê. Cîranu rê sılayıye kenê, cîran yenê çê medağ wenê. Xo ra ke ma u piyê merdey ke wesê, i goştê medaği nêwenê. Nun ke weriya, pir ya ki rayver dıya sıfrey dano, gulbang waneno. Goştê mend, çê cîranu ra vıla beno. Xo ra ke ma u piyê merdey ke wesê, i goştê medaği nêwenê.

Serva merdey, çewres roze çê de nun (wer) pojino, no nun her sonde dino jü çê cîrani. Ni nuni hard sero nanê ro, destra nêcenê. Çêo ke no nun guret vano; “şêro xêrunê merdunê sîma reso.” No rituel çewres roze nîa sono. Guman beno ke; mordemo ke merd, roê ey çewres roze dare de maneno, çê de fetelino, gereke roê ey vêsan nêmano. Bara ey çewres roze pojina, cîranu rê bena vıla. Roza çewrêşine de roê ey dare ra yeno war. A roze serva merdey çewres vezenê. Sonê mezele, xêr danê. Çewres roze ra tepiya o çê de şîa gîredayış qedino.

²²⁴ Mesraf.

²²⁵ Erdal Gezik, Hüseyin Çakmak; *Derşim Aleviliği İnanç Terimleri Sözlüğü*, Neşirxaneyê Kalan, Ankara 2010, p. 115.

3.2 Zewez

Îtîqatê Raa Heqî de zewez iqraro. Eleviyênî de serva iqrar daêne vanê ke; “bimere iqrar mede, bimire iqrarê xora ramevêre. Mê, mê, ramêce ramêce, uyo ke yeno malê xora, uyo ke cêrenora canê xora.” Eleviy eve na dustir iqrar danê.

Îqrar bara de gırana. Zewez eve haskerdene sifte keno, iqrar ra giredino, sadîqênî ra devam keno. (A. Karaboğa).

Dêrsim de qeyde zeweji ca ve ca vurino. Zeweji ra raver hetê lazeki, serva waştene çêneke sonê çê çêneke. Waxto ke şî çê piyê çêneke leye xo mordemunê kamîlu ki tey benê. Çike î mavênê hetê lazek u çêneke vîrazenê. Ma u piyê çêneke ke sifte veren çêneke ra pers kenê; “zerria to esta çîna?” Xora ke zeria çêneke ke esta o waxt çêneke wazenê. Sire waştene de hetê lazeki pers kenê; “Emrê Heqî u qavlê Pêxamberî ra çêneka sima lazekê marê wazeme.” Ma u piyê çêneke ke rajiye çêneke danê cî. Vîrende serva çêneke zaf qolind waştene. Na serrunê peyênu de endî na adet çîno. Haleta maa çêneke danê. Naê ra heqa sîti vanê. Çêneke ke çî waşt cîrê cênê. Xora ke zaf zernî waştî mordemê kamîli kunê werte tene danêwar.

Waştîşî ra dime nisan vîrazenê. Niştane kenê beçîka lazek u çêneke. Waxte waştene de roza zeweji ki birnenê.

3.2.1 Emrê Heqî Dekernaene

Roza veyvey ra ravêrî emrê Heqî dekernenê ora tepia more birnenê. More, çê piyê çêneke de bîrino. More ke bîrna gereke jû seyîd bîbo, seyîdura qeyr kes besenêkeno ke more bîbîrno. Sifte vîrên pi u maa çêneke ra rîzayenî wazenê. Pi u maa çêneke anê huzîre Bavay cî ra rîzayênî cêne. More bîrnaene ra raverî pîr/rayber gencu ra pers keno; “Sîma hurdemîne ra persken sîma goylê xo ra ya ki kes zor dano sîma? Mîra raşte vazerê. Eke rašta yê sîmawa, eke raşte niya a ki yê sîmawa. Sîmake raştiye nêvane guna vîle sîma dera. Na raye raê ra derga, ewladê inson na raê ra zaf qefelîno. Mobete na homete zafo. Mobet nêxeleşîno hama çîyo henen esto ke ca ve ca hurdemena wairê çêyî waxt yeno ke nêoncene jûmin. O taw gereke sîma bêre ra xo.

“Pîr/rayber vano ke; “Ya Duzgînê Kemerî! Ya jiarê diyarê ma sîma bêre ramu comerdiye! Emrê Heqî ra, des jiarunê ma ra to ra pers kon çêneka mî: Feqîren u

dewleten de, weşen de u nêweşiye de hên bikere ke sima têlewe de savır bikere jûmin de bîmanê.” Na pers hire rey hem çêneka ra hemi ki lazeki ra pers kenê. Çêneke ve lazek ra pers kene “zovina perse sima esto.” Xo ra ke persê dinu çino o waxt vane: more sima bîrnemê.” (D. Gerçek).

Serva emrê Heqî dî mordemu belikenê. Ninura jû piyê çêneke rê, o bini piyê lazek rê beno vekil. Cacım fine ra, xonça anê sero nanê ro. Na xonça rê “Xonça Mihemedi” vanê. Siniye anê xonça sero nanê ro. Siniye sero miyaz, howt momi, goştê jû qori potey, hurak, qılıkê goştî, sarvet u susêu anê xonça sero nanê ro. Howt momu miyaz sero nanê ro. Îtiqat ra gore miyaz dina bine, momi ki na dina u howt rozu temsil kenê.²²⁶ Pir dîya u gulvang dano cî, emrê Heqî dekernêno. Qore goştî qılığı sero nanê ro, çakuç danê pîro, kenê parçey. Na goştî ra sîfte vîren jû loqme dane lazek u çêneke, ora dime kam ke uzaro jû loqme dane cî. Ora dime miyazî keno dî letey. Mordemu ra jû miyaz keno vîla. Miyaz ra tepiya sarvet anê, pir dîya dano cî. Sarvet kenê dî susêu, sîfte danê vekilu. Înu ra dime ki sarvet mîlet rê kenê vîla. Kamke sarvet sîmît çîye peru erzeno siniya sarvetî ser. Nî perey kam ke sarvet vîla kerdo bara diya. Dîya sarvet u gulvanê morê bîrnayîş qîsîmo rituel de estê.

3.2.2 Veyve

Dêrsim de sîlayiya veyvey rê “momi” vanê. Der u cîranu rê serva veyvey momî rusnenê. Na momî ya sekero ya saya surewa. Vîrende veyvey hire roj de qediyenê, na serrunê peyênu de no qeyde vuriya. Jû roze sewa hêni vîrazenê, jû roze ki veyve kenê. Sewa hêni de destê veyvîke u zamay hêne kenê. Berbeçîye anê veyvîke fine ra bervîs.

Roza veyvey hetê zamay qatîre ano verê çêverê veyvîke, sandîqa çeyizê veyvîke nanêra ser benê. Waxto ke sandîqe çê ra vetê, bîrayê çêneke sandîqe sero niseno ro, haletîya xo wazeno. Halet ke gurete sandîqe bar kenê. Astori oncenê, nanê astori ebe davul zurna cênê benê. Cênîki dormê veyvîke de kay kenê. Veyvîke ke ardê çê lazeki, astori oncenê verê bonî. Zama vejîno bonî ser saê erzeno veyvîke ser. Saye îtiqatê Raa Heqî de îqrar sembolîze kena. Yeno na manê ke “ma qerarê xo kerdo jû,

²²⁶ Erdal Gezik, Hüseyin Çakmak, *Dersim Aleviliği İnanç Terimleri Sözlüğü*, Neşirxaneyê Kalan, Ankara 2010, p. 128

reştîmê mîrode xo. Zama boni sera genim, seker, perunê asney erzeno mîleti ser. Na rituelde vajino ke “zewez marê bereket, can weşıye u sa biyayış biaro.”²²⁷

3.3 Kewrayêni

Îtîqatê Eleviyêni de; kewrayêni zê mısayivêni iqraro de girana. Kewrayêni mavenê dî çêu de eve iqrar daênera bena. Zerrê qom de kewrayêni girê maneviyatiya. Namê kewrayêni rê “Dostêna Pêxamberi” ki vanê. Tarîxê kewrayêni hata Îbrayim Pêxamberi sono, sunet waxtê dey ra mendo.²²⁸ Na qeyde dinê Îslami de devam kerdo.

Rolê kewrayêni mavenê qomi cao berz cêno. Zerê qomi de haştiye u dostêni de bara kewrayêni zafa. Vîrende dewu de aşîru ke jûminde dênê pêro, seyîd kutenê werte qewğa aşîru bîrnênê. Seyîdu, mavenê ni aşîru de kewrayêni nênerô, aşîri jûmin de biyenê haşti, dîsmenêni caverdenê. Pîr wertê ni aşîru de Honika Mihemedi nênerô, aşîru na honike sero sond werdenê. No sond zaf girano kam ke sonde xo de nêvînet gunaxo zaf girana. Aşîru sond werdenê, endî qarsê jûmini nêbiyenê. Kewrayêni, wertê aşîrunê dîsmenu de teminatê haştiya.

“Eleviyêni de qîmetê kewrayêni zaf muhîmo. Kewray jûmin ra nêheredinê, jûmin rê dîsmenêni nêkenê. Mavenê kewrayu de hatan howt nesil zewez nêbeno. Zewez hem xîravo hemî ki gunawa gîrsa.” (D. Gerçek). Hetê itîqat ra kewrayêni eve haskerdîşi u rîzayêni ra bena. Kewrayêni de Hezreti Mihemedi rê, Des u Dî Îmamu rê hormete kerdene esta. Kewrayêni de jû biyayışê Heq-Mihemed-Êli mor beno, iqrar dîno Ehli Beyti.

“Waxtê kewrayêni de çêu ra jû des u dî qurîşi dano çêyê bîni. Ni des u dî qurîşi Des u Dî Îmamu sembolîze kenê. Ma u piyê lazeki serva sonê çê mordemê bîni. Miyaz, saê, hire momî, des u dî qurîşi tey benê. Miyaz anê honike sero nanê ro, saê, hire momî u des u dî qurîşi miyaz sero nane ro. Piyê lazeki vano; “Ni des u dîyê Mihemediye.” Uyo ke beno kewrayê lazeki o ki vano; “Sarrê u çîmunê mî ser, Heq rîye ma şîa

²²⁷ Tunceli Valiliği, *Tunceli Folkloru*, Tunceli 2012, p. 18.

²²⁸ “Alevilikte Kirvelik İkrarı”, <http://www.akmb.ch/alewi/index.php/tr/alevilikte-kirvelik-ikrar> 10.05.2020.

mekero.” Kewra lew nano çarê lazeki ra. Pir gulvangê kewrayeni dano. Na rituel ra dıme kewrayeni sıfte bena.” (K. Bulut).

Rolê kewrayêni de çiyo bini ki suneto. Domanê suneti erzene pêsa kewray. Ma u piyê lazeki roza suneti ra ravêri miyazê xo cênê sonê diyarê kewrayê lazeki. Piya qerarê roza suneti danê. Waxtê suneti de der u ciranu sılayiye kenê. Roza veyvê suneti ciranê ke jûmin ra haşt niye venga inu danê anê. Honika Mihemedi nanê ro, ciranu jûmin ra kenê haşt. Qırvanê suneti kenê, Honika Mihemedi nanê ro. Zere sınıye de jû xavluya newiye ve jû qalive sabuni tey nanê ro. Xora ke lazeke jû jiare de kerdo kewra, teberike a jiare ki anê honike sero nanê ro. Sırê na erkâni de cemat urzeno ra. Pir kosê serê honike caê xo cêno. Kewra, lazek, ma u piyê lazeki, wau u birayê lazeki dustê piri de caê xo cênê. Pir sıfte derheqa kewrayêni u suneti de malımat dano. Ora tepia gulvangê suneti dano.

Gulvang ke qediya lazek ve kewrayê xo ra yenêrê coku ser, kelê xo bîrnenê honike ra. Kewra loqmê Heqi erzeno sınıye ser. Onca honike ra kele xo bîrnenê urzeno ra. İnı ra dıme ki ma u piyê lazeki, mıleto ke uzaro, i ki eve sıre kelê xo bîrnenê honike ra, loqmê Heqi erzenê sınıye ser. Cemat ke kelê xo honike ra bîrna nafa ki sıre yeno lazek sunet kerdene. Sunetçi ve kewrau ra destanê xo kene têsero, destanê xo şünê. Waxtê destu şütene de hire rey vanê; “Ya Heq, Ya Mihemed, Ya Êli.” Manê na ritueli nao: Goyniya domanê suneti ra yena, a goyni mavenê kewrau de gıre iqrariya.²²⁹ Kewra waxtê suneti domananê suneti cêno vırano xo, lewe de vındeno. Sunet ke qediya hire roji ra tepiya kewra haleta lazeki cêno yeno diyarê lazeki. A sewe çê kewrayê xo de maneno. Piyê lazeki kewrayê xo keno meyman cıre xızmete keno. Kewra ke roza bine şı, ma u piyê lazeki haleti danê kewray. Kewray gereke serre de rey şêrê diyarê jûmini. Kewray ke şı diyarê kewrayê xo miyaz tey benê, ney rê “ıqrar teze kerdene” vanê.²³⁰

²²⁹ “Alevilikte Kirvelik ve İkrar”; <http://www.akmb.ch/alewi/index.php/tr/alevilikte-kirvelik-ikrar>, 10.05.2020

²³⁰ *Tunceli Folkloru*; p. 21.

Dêrsım de adeto kewrayêni bini ki nao; domanê suneti jiaru de ya ki mekanê ewliyau de kenê kewra. Xora ke domanê suneti jü jiare de biyo kewra, suneti ra ravêri ma u piyê lazeki, lazê xo benê jiarê ser düyay kenê.

PEYNIYE

Na gurê tezi, qalkerdena piru ve zanoğunê kultur u itîqatê Dersimi sero amê nostêne. Înu, itîqat u rituelê Eleviyêni çitur ke tarîf kerdo vatena inu gore vîrajîyo. Na gurenais de, hetê itîqat u rituelu ra Eleviyênia Dêrsîmi ama saekerdene u xususiyetê xuyê xasi amo arezekerdene. Na gurey de vejîyo meydan ke itîqat u rituelê Eleviyanê Zazay, zaf zengino. Dêrsîm sayîya itîqatê Eleviyêni zon u kulturê xo sevekno. Doktrinê Eleviyêni hazar sero ke sayîya piru, insonê kamilu u dewrêsu ra eve kulturê vatey hata na rozê amo. Usîlê mîsayîş u fam biyayîşê Eleviyêni; Elevi ve xuyo, rituelê Eleviyo, doktrinê Eleviyo.

Dêrsîm hardo dêwresuno, merkezê wuzağunê Eleviyano. Wuzağunê Eleviyanê Dêrsîmi hetê kulturê itîqati ra muhimê. Seyidê Wuzağunê Dêrsîmi her waxt hedefe dewlete biyê. Hîris u Heşt de ki wuzağunê Dêrsîmi oncia biye hedefê Cumhuriyatî. Sayîya pirunê ni wuzağu itîqat u kulturê vatêyê Eleviyêni az ve az amo, reşto na rozê. Virê kulturê Eleviyano eve vatey, çimeyê referansê Eleviyêniyo. Bingê çimeyanê Eleviyêni dîyeyê, gulvangê u beyitiyê. Doktrinê Eleviyêni ni çimeyu sero mîşino. Dêrsîm de yê her jiarê, yê her mitoloji mana xo estê.

Aseno ke Dêrsîm de itîqat, kultur, ritueli u zon asimilasyoni ra bara xo gureta. Seveta, Qanunê Tekke u Zaviye (1925), Tertelê Dêrsîmi, faliyetê komjüya çepçiyu, *Darbê 12 Eylüle ve tholkerdena dewu* (1994), itîqat u zonê Dêrsîmi zaf zerar diyo. Dêrsîm de taê cau de kultur ve rituelê Gağani, Qerê Çarsemeyi, Newe Martê, Howtamali mîleti vira şiyê. Zazaki ki tesirê asimilasyoni ra bara xo gureta. Zon ve itîqat ra jûmin ra pêbesnayiyê, zon ke vuriya itîqati ki vurino, zaf çiyê itîqati beno vindi. Na gurey de no tesbit biyo.

Taê doskaru (*Ali Kemali (2013), M. van Bruinessen (2011), Şener (2002)*) idda kerdo ke Dêrsîm de zonê itîqati teyna Tırkiyo. Na gurey de vejîyo meydan ke no fîkir

raşt niyo. Çıke mıntıqa gurey de aseno ke Dêrsım de zonê itıqati Zazakiyo. Düyey, gulvangi u beyite ke ma dê are têde Zazakiyê. Nacau hona Zazaki cem²³¹ giredino.

Eleviyênia Dêrsımı xoserewa, ra pir u talıveniya, tesirê zovina itıqatu de nê menda. Kılami, şüari, beyiti, düyey, gulvangi u mitolojiyê jiaru de aseno ke Eleviyê Dêrsımı raa Heq-Mihemed-Êli derê. Raa Heqi, senkretik u heterodoksi niya, İtıqatê Dêrsımı de reçe Şamanizm u Zerdüşteni çinê. İtıqatê Dêrsımı panteist niyo. Dêrsımiji tiji rê, asme rê, çemi rê, ko rê, ya ki tebiat rê quleni nêkenê. Sarê Dêrsımı ninu rê hormet kenê. Çıke ni delilê biyaena Heqiyê, zuhurê Heqiyê.

Merkezê İtıqatê Dêrsımı de Mihemed, Êli, Ana Fatıma, İmam Uşên, Des u Dı İmami, wuzaği estê. Düyau, gulvangu u beyitu de ni mitofi asenê. İtıqatê Dêrsımı de wuzaği, jiarı, cem, qırvan, roze, Xızır, zaf muhimo. Dêrsım de jiarı zafê, sarê Dêrsımı jiaru ra diyağ wazeno. İtıqatê Dêrsımı de motifê Ehli Beyti, Des u Dı İmamı estê. Des u Dı İmami serverê itıqatê Dêrsımıyê.

Kultır u itıqatê Dêrsımı, wertê mıleti de amo vatene, vind nêbiyo, hata na roze amo. Labele no kultıro vate ke nênoşiya, roze ve roze gıran gıran beno vind sono. Mılet heve heve xo vira keno. Her ke şı beno kêmi, waxt ra tepia ki endi beno vindi. Gune düyey, gulvangi u beyite Zazaki bêre ardêne, binoşiyê. No itıqat u kultır vind mebo. Lozımo ke ma dokumanê na kultırê itıqati u rituelu vejime werte.

²³¹ <https://vimeo.com/3006359> - No cem 2005 de dewa Pulemuriye Qızılbel de Bava Rızayê Garşıye giredo. Qızılbel de wuzağa Kuresu esta. Qızılbel litereturê beyitanê Zazaki de cao de hewl cêno. Namê beyitunê Qızılbeli ra “Perda Qızılbeli” vajina. Hete Qızılbeli de her serrê eve zonê Zazaki cem giredino. 2010 ra tepiya Dêrsım u Erzıngani de ki her serrê eve Zazaki cem giredino. Alamanya de ki Zazaki cem giredino. Bava Şervan Alamanya de cemu de pirêni keno.

ÇİMEY

ALANOĞLU, Murat (2019), “Zaza Beylikleri, Şeyhler ve İslam” *Tarih ve Gelecek Dergisi*, c. 5, a. 3. p. 792-804.

AKGÜL, Suat (2009), *Amerikan ve İngiliz Raporları Işığında Dersim*, Neşirxaneyê Yaba, ç. 4, İstanbul.

AKSÜT, Hamza (2012), *Aleviler: Türkiye-İran-Irak-Suriye-Bulgaristan*, Neşirxaneyê Yurt Kitap, Ankara.

ARATEMÜR, Yaşar (2011), “Arkaik Kaynaklardan Modern Kaynaklara Zazaca ve Zazalar”, (ed. Murat Varol), *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* (13-14 Mayıs 2011), Neşirxaneyê Üniversiteya Bingoli, Bingöl, p. 227-246.

ARSLAN, İlyas (2019), *Zaza Dilinde Fiiller*, Neşirxaneyê Akademisyen, Ankara.

ATALAY, Adil Ali (1994), *Buyruk, İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, Neşirxaneyê Can, ç. 2, İstanbul.

AYGÜN, Hüseyin (2016), *Mahsur: Bir Tutsaklık Öyküsü*, Neşirxaneyê Kırmızı Kedi, İstanbul.

AYTEK, Sefer (2001), *İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, Neşirxaneyê Ayyıldız, Ankara.

EFENDİ, Başköylü Seyyid Hasan (2007), *Alevilik: Talip Üzerine Kurulan Yol, Hakkın Emri Rızası*, Neşirxaneyê Yurt Kitap, Ankara.

BİRDOĞAN, Nejat (1992), *Anadolunun Gizli Kültürü-Alevilik*, Neşirxaneyê Kaynak, İstanbul.

BLAU, Otto, Ernst Otto Friedrich Hermann Blau (1862), “Nachrichten über Kurdische Stämme; Blumenleseauss Ni”metullah Shirwanî’s Reisegarten Mitteilungen über die Dushik-Kurden”, *Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft*, Bd. 16, Leipzig.

BOZKURT, Fuat (2018), *Buyruk-İmam Cafer-i Sadık Buyruğu*, Neşirxaneyê Salon, İstanbul.

BOZBUĞA, Rasim (2013), “Türkiye’nin Bir Rengi: Zazalar”, *Türkiye Günlüğü*, a. 113, p. 57-78.

_____ (2019), “Kimikleşme Kavşağında Zaza Kimliği ve Zaza Hareketi” (tezê doxtora, çap nêbiyo), *Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü*, Ankara.

BRUINESSEN, Martin van (2011), *Kürtlük, Türklük, Alevilik - Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, Neşirxaneyê İletişim, İstanbul.

CENGİZ, Daimi (2010), *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi Sey Qaji*, Neşirxaneyê Horasan, İstanbul.

_____ (2014), “Kureyşan Ocağı’nın Cem Ritueli ve Musikisi”, *Tunceli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* C. 2, a. 5, Dersim, p. 57-94.

CENGİZ, Seyfi (1992), “G. Taylor’un Dersim Seyahati”, *Desmala Sure*, a. 2.

_____ (1995), *Dış Kaynaklarda Kırmancılar Kızılbaşlar ve Zazalar*, Neşirxaneyê Desmala Sure.

ÇAĞLAYANGİL, İ. Sabri (1990), *Anılarım*, Neşirxaneyê Yılmaz, İstanbul.

ÇAKMAK, Hüseyin (2013), “Kuresu Ocağı”, *Alevi Ocakları ve Örgütlenmeleri*, (are. M. Özcan, E. Gezik), Neşirxaneyê Kalan, Ankara.

_____ (2016), “Raa Haqi de Mısayiveni”, *Munzur Dersim Etnografya Dergisi*, a. 40, p. 10-32.

ÇELEBİ, Evliya (1970), *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*, Neşirxaneyê Zuhuri Danışman, c. 5, İstanbul.

DALKILIÇ, Hayri (2015), *Dêsim’ın Anadoludaki Statüsü*, Neşirxaneyê Kalkedon, İstanbul.

DİKME, Ali (2016), *Gulvang u İtîqatê Kîrmancu*, Neşîrxaneyê Kayhan, İstanbul.

DOĞAN, Kadir (2017), *Hak Muhammed Ali Yolu: Alevilik*, Neşîrxaneyê Yurt Kitap, Ankara.

DURKHEIM, Emile (2005), *Dinî Hayatın İlkel Biçimleri*, Neşîrxaneyê Ataç (çar. F. Aydın), İstanbul.

DÜZGÜN, Mustafa - TORNÊCENGÎ, Hawar (1992), *Lawîkê Dêrsîmî*, Neşîrxaneyê Berhem, Ankara.

EFENDÎ, Karêrli Mehmet (2007), *Yazılmayan Tarih ve Anılarım, (1915-1958)*, Neşîrxaneyê Kalan, Ankara.

ELİADE, Mircea - COLULIANO, İoan P. (2018), *Dinler Tarihi Sözlüğü*, Neşîrxaneyê İnsan, İstanbul.

ELİADE, Mircea (2002), *Babil Simyası ve Kozmolojisi*, Neşîrxaneyê Kabalcı, İstanbul.

_____ (2017), *Dinler Tarihine Giriş*, (çar. Lale Arslan), Neşîrxaneyê Alfa, ç. 2, İstanbul.

_____ (2017), *Dinsel İnançlar ve Düşünceler-3*, (çar. Ali Berktaş), Neşîrxaneyê Alfa, ç. 2, İstanbul.

_____ (2018), *İmgeler ve Simgeler*, (çar. M. Ali Kılıçbay), Neşîrxaneyê Doğubatı, ç. 3, İstanbul.

GEZİK, Erdal, ÇAKMAK, Hüseyin (2010), *Dêrsîm Alevîliği İnanç Terimleri Sözlüğü*, Neşîrxaneyê Kalan, Ankara.

GİPPERT, Jost (1996), “Die Historische Entwicklung der Zaza- Sprache”, In *Ware: Pêseroka Zon u Kulturê ma: Dîmîli- Kîrmanc- Zaza*, Frankfurt.

GREVE, Martin, ŞAHİN, Özay, (2019) *Anlatılmazı İfade Etmek: Yeni Dersim “Sound”nun Oluşumu*, Neşîrxaneyê Tarih Vakfı Yurt, İstanbul.

- GÜZEL, Dursun (2004), *Alevi Halk Mahkemeleri*, Neşirxaneyê ÜBL, Ankara.
- JÊLE, Memê (2003), *Khalmemo Sır*, Vejiyaişê Tiji, İstanbul.
- KAHRAMAN, Kemal (2013), “Seyid Süleyman Şahin Görüşmeleri”, *Alevilerin Sesi*, Berlin.
- KAHRAMAN, Metin-Kemal (2006), *Çêverê Hazaru*, Lîzgê Mûzik, İstanbul.
- KANAT, Yılmaz (2019), “Batı Kaynaklarında Zazalar ve Zazaca”, t.y.l (çap nêbiyo), *Bingöl Üniversitesi, Yaşayan Diller Enstitüsü, Zaza Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı*, Bingöl.
- KAYA, Ali (2004), *Ehl-i Haklar ve Dersim*, Neşirxaneyê Sonsuz, İstanbul.
- _____ (2010), *Başlangıcından Günümüze Dersim Tarihi*, Neşirxaneyê Demos, İstanbul.
- KEMALİ, Ali (2013), *Erzincan*, Neşirxaneyê Kaynak, İstanbul.
- KOTTAK, Conrad Phillip (2002), *Antropoloji: İnsan Çeşitliliğine Bir Bakış*, Neşirxaneyê Ütopya, İstanbul.
- MELİKOOF, İrene (1994), *Uyur İdik Uyardılar*, Neşirxaneyê Cem, İstanbul.
- MİNORSKY, Vladimir (1991), “Daylam”, *Encyclopedia of Islam*, c. 2, E. J. Brill, Leiden, p. 189- 194.
- MOLYNEUX, Seel L. (1914), “A Journey In Dersim”, *The Geographical Journal*, Vol. 44, No. 1, London.
- MUXUNDİ, Seyfî (2008), “Pir Ali Bulut 38’in Faily Meçhulu”, *Perloda Munzuri*, a. 27, Ankara, p. 90-97.
- MUZIR, Xıdır (2009), “İtiqatê Kırmanciye de Xızır”, *Kırmanciya Belekê*, a. 2, İstanbul, p. 73-75.
- ÖZCAN, Mesut (2002), *Öyküleriyle Dersim Ağıtları-I*, Neşirxaneyê Kalan, Ankara.

_____ (2008), *Öyküleriyle Dersim Ağıtları-II*, Neşirxaneyê Kalan, Ankara.

_____ (2017), *Darbe Yıllarında Dersim*, Neşirxaneyê Doğan Kitap, İstanbul.

ÖZTELLİ, Cahit (1971), *Pir Sultan Abdal*, Neşirxaneyê Milliyet, İstanbul.

POLAT, Mahir (2016), “Pülümür”de Tarihi Cemevleri ve Ocak Evi Kültü”, *Pülümür*, (are. Şükrü Aslan), Neşirxaneyê Ütopya, Ankara p. 117-139.

RİGS, Henry H. (1911), *The Missionary Review of the World*, vol. 24, July.

SALTIK, Turabi (2019), *Dersim Tarihi*, Neşirxaneyê Babek, İstanbul.

SELCAN, Zülfü (1996), *Grammatik der Zaza-Sprache: Nord-Dialekt (Dersim-Dialekt)*, W&T, Berlin.

_____ (2011), “Zaza Dili’nin Tarihi Gelişimi”, *I. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu*, (13-14 Mayıs 2011, Bingöl, p.111-142.

_____ (2013), *Qese u Qesê Virênu Leksikon*, Neşirxaneyê Üniversiteya Tunceli, Dêrsim.

SILAN, N. Sahir (2010), *Doğu Anadolu”da Toplumsal Mühendislik; Dersim-Sason (1934-1946)*, Neşirxaneyê Tarih Vakfı Yurt, İstanbul.

ŞENER, Cemal (1996), *Alevilizm*, Neşirxaneyê BDS, İstanbul.

_____ (2020), *Alevilerin Etnik Kimliği*, Neşirxaneyê Etik, İstanbul.

TAŞ, Kibar (2019), “Seyyid Mahmud-i Kebir’in (Kureyş) Seyyid Mahmud Hayrani ve Derviş Beyaz/Gevr ile Tarihi Bağı” *Journal of Social and Humanities Sciences Research*, p. 3248-3260.

TAYLOR, John G. (1866), “Journal of A Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia With Notes Of Researches in The Deyrsim Dagħ”, *Journal Of The Royal Geographical Society*, Vol. 38.

TORNECÊNGİ, Hawar (2005), “Rozê Xızırı”, *Munzur Haber*, a. 21, Dêrsım.

TUNCELİ Valiliği (2012), *Tunceli Folklorü*, Neşirxaneyê Anıt, Tunceli.

TURNER, Victor (1967), *The Forest of Symbols: Aspects of Ndembu Ritual*, Cornell University Press, Londra.

TÜRKAY, Cevdet (2001), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar*, Neşirxaneyê İşaret, İstanbul.

ÜZÜM, İlyas (1997), *Günümüz Aleviliği*, Neşirxaneyê Vakfê Diyanetê Tırki, İstanbul, p. 37.

VERGİ, Abdulmelik (2012), “Zazalarda Zaman Mehfumu ve Zaza Kültüründeki Yeri”, (ed. Murat Varol) *II. Uluslararası Zaza Dili Sempozyumu* (4-6 Mayıs 2012), Neşirxaneyê Üniversiteya Bingoli, Bingöl, p. 444-464.

YALÇIN, Hüseyin (2006), *Alevilikte Cem*, Neşirxaneyê Baltacı, Adana.

YAMAN, Ali (2004), *Alevilikte Dedelik ve Ocaklar, Dedelik Kurumu Ekseninde Değişim Sürecinde Alevilik*, Neşirxaneyê Karaca Ahmet Sultan, İstanbul.

YAZICI, Mehmet (2013), “Aleviliği Günümüze Taşıyan Unsurlar: Musahiplik Geleneği”, (ed. Mehmet Yazıcı), *Geçmişten Günümüze Alevilik, I. Uluslararası Alevilik Sempozyumu* (3-5 Ekim 2013), Neşirxaneyê Üniversiteya Bingoli, Bingöl, p. 730-749.

YILMAZÇELİK, İbrahim (2011), *Osmanlı Döneminde Dersim Sancağı: İdari, İktisadi ve Sosyal Hayat*, Neşirxaneyê Kripto, ç. 2, Ankara.

YILDIZ, Harun (2007), “Alevi Geleneğinde Ölüm ve Ölüm Sonrası Tören ve Ritüeller”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, a. 42, Ankara, p. 93-109.

YÖRÜKÂN, Yusuf Ziya (1998), *Anadolu'da Aleviler ve Tahtacılar*,
(are. Turhan Yörükân), Neşirxaneyê Kùltür Bakanlıđı, Ankara.

YÜRÜR, Kızılca (2019), *Dersim Alevilerinde İyileştirme Geleneđi*,
Neşirxaneyê Otonom, İstanbul.

MORDEME KE TEY QESEY BÎYÊ

- Abdullah Karaboğa (70) : Mektevo miyanın, Piro, Wuzaga Bomosiri, Pulemuriye.
- Ali Baba Bozdoğan (85) : Wendisê xo esto, Rayvero, Wuzaga Sultan Muziri, Wacuğe.
- Ali Baba Sönmez (66) : Wendisê xo esto , Rençber, Wuzaga Bomosiri, Pulemuriye.
- Ali Hıdır Çetin (80) : Mektebo vîrên, Dewreso, Aşira Areyizu, Qisle.
- Bava Şervan (64) : Universita, Pirêni keno, Wuzaga Kuresu, Alamanya.
- Çiçek Merkit (87) : 2019 de şiyê Heqiya xo.
- Derviş Gerçek (80) : Mektebo miyanın, Piro, Wuzaga Kuresu, Avusturya.
- Fadime Senik (67) : Mektebo vîrên, Khebaniya, Aşira Bolçu, İngiltere.
- Fatma Sönmez (67) : Wendisê xo çino, Anawa, Wuzaga Bomosiru, Pulemuriye.
- Gülizar Ulucan (98) : Wendisê xo çino, Anawa, Wuzaga Bomosiru, Pulemuriye.
- Güllü Sönmez (70) : Wendisê xo çino, Khebaniya, Wuzaga Bomosiru, Erzingan.
- Halil Karaçalı (35) : Master, Sosyolog, Ankara.
- Hasan Buğa (65) : Mektebo vîrên, Piro, Wuzaga Dewrês Cemali, Erzingan.
- Hawar Tornêcengi (63) : Universita, Nustoğ, Aşira Arezu, Alamanya.
- Hüseyin Özdoğan (88) : Mektebo vîrên, Piro, Wuzaga Kuresu, Qisle.
- Kadir Bulut (38) : Universita, Akademisyen, Wuzaga Kuresu, Vacuğe.
- Kemal Kahraman (53) : Universita, Sınatkar, Aşira Balabanu, Alamanya.
- Metin Kahraman (55) : Universita, Sınatkar, Aşira Balabanu, Mamekiye.
- Musa Sönmez (68) : Wendisê xo çino, Teqawito, Wuzaga Bomosiru, Pulemuriye.
- Mustafa Düzgün (80) : Universita, Wuzaga Şıx Hemedi, İsveç.
- Nuri Derin (73) : Mektebo vîrên, Teqawito, Aşira Loluzu, Erzingan.
- Seyit Mahmut Yıldız (84) : Mektevo miyanın, Piro, Wuzaga Kuresu, Berlin.
- Zeynel Batar (78) : Mektebo vîrên, Piro, Wuzaga Celal Abbasi, Vacuğe.

